

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_228486

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—731—28-4-81—10,000.

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No.

9175961

Accession No.

P. 1173

Author

3 - 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102 103 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000 1001 1002 1003 1004 1005 1006 1007 1008 1009 1010 1011 1012 1013 1014 1015 1016 1017 1018 1019 1020 1021 1022 1023 1024 1025 1026 1027 1028 1029 1030 1031 1032 1033 1034 1035 1036 1037 1038 1039 1040 1041 1042 1043 1044 1045 1046 1047 1048 1049 1050 1051 1052 1053 1054 1055 1056 1057 1058 1059 1060 1061 1062 1063 1064 1065 1066 1067 1068 1069 1070 1071 1072 1073 1074 1075 1076 1077 1078 1079 1080 1081 1082 1083 1084 1085 1086 1087 1088 1089 1090 1091 1092 1093 1094 1095 1096 1097 1098 1099 1100 1101 1102 1103 1104 1105 1106 1107 1108 1109 1110 1111 1112 1113 1114 1115 1116 1117 1118 1119 1120 1121 1122 1123 1124 1125 1126 1127 1128 1129 1130 1131 1132 1133 1134 1135 1136 1137 1138 1139 1140 1141 1142 1143 1144 1145 1146 1147 1148 1149 1150 1151 1152 1153 1154 1155 1156 1157 1158 1159 1160 1161 1162 1163 1164 1165 1166 1167 1168 1169 1170 1171 1172 1173 1174 1175 1176 1177 1178 1179 1180 1181 1182 1183 1184 1185 1186 1187 1188 1189 1190 1191 1192 1193 1194 1195 1196 1197 1198 1199 1200 1201 1202 1203 1204 1205 1206 1207 1208 1209 1210 1211 1212 1213 1214 1215 1216 1217 1218 1219 1220 1221 1222 1223 1224 1225 1226 1227 1228 1229 1230 1231 1232 1233 1234 1235 1236 1237 1238 1239 1240 1241 1242 1243 1244 1245 1246 1247 1248 1249 1250 1251 1252 1253 1254 1255 1256 1257 1258 1259 1260 1261 1262 1263 1264 1265 1266 1267 1268 1269 1270 1271 1272 1273 1274 1275 1276 1277 1278 1279 1280 1281 1282 1283 1284 1285 1286 1287 1288 1289 1290 1291 1292 1293 1294 1295 1296 1297 1298 1299 1300 1301 1302 1303 1304 1305 1306 1307 1308 1309 1310 1311 1312 1313 1314 1315 1316 1317 1318 1319 1320 1321 1322 1323 1324 1325 1326 1327 1328 1329 1330 1331 1332 1333 1334 1335 1336 1337 1338 1339 1340 1341 1342 1343 1344 1345 1346 1347 1348 1349 1350 1351 1352 1353 1354 1355 1356 1357 1358 1359 1360 1361 1362 1363 1364 1365 1366 1367 1368 1369 1370 1371 1372 1373 1374 1375 1376 1377 1378 1379 1380 1381 1382 1383 1384 1385 1386 1387 1388 1389 1390 1391 1392 1393 1394 1395 1396 1397 1398 1399 1400 1401 1402 1403 1404 1405 1406 1407 1408 1409 1410 1411 1412 1413 1414 1415 1416 1417 1418 1419 1420 1421 1422 1423 1424 1425 1426 1427 1428 1429 1430 1431 1432 1433 1434 1435 1436 1437 1438 1439 1440 1441 1442 1443 1444 1445 1446 1447 1448 1449 1450 1451 1452 1453 1454 1455 1456 1457 1458 1459 1460 1461 1462 1463 1464 1465 1466 1467 1468 1469 1470 1471 1472 1473 1474 1475 1476 1477 1478 1479 1480 1481 1482 1483 1484 1485 1486 1487 1488 1489 1490 1491 1492 1493 1494 1495 1496 1497 1498 1499 1500 1501 1502 1503 1504 1505 1506 1507 1508 1509 1510 1511 1512 1513 1514 1515 1516 1517 1518 1519 1520 1521 1522 1523 1524 1525 1526 1527 1528 1529 1530 1531 1532 1533 1534 1535 1536 1537 1538 1539 1540 1541 1542 1543 1544 1545 1546 1547 1548 1549 1550 1551 1552 1553 1554 1555 1556 1557 1558 1559 1560 1561 1562 1563 1564 1565 1566 1567 1568 1569 1570 1571 1572 1573 1574 1575 1576 1577 1578 1579 1580 1581 1582 1583 1584 1585 1586 1587 1588 1589 1590 1591 1592 1593 1594 1595 1596 1597 1598 1599 1600 1601 1602 1603 1604 1605 1606 1607 1608 1609 1610 1611 1612 1613 1614 1615 1616 1617 1618 1619 1620 1621 1622 1623 1624 1625 1626 1627 1628 1629 1630 1631 1632 1633 1634 1635 1636 1637 1638 1639 1640 1641 1642 1643 1644 1645 1646 1647 1648 1649 1650 1651 1652 1653 1654 1655 1656 1657 1658 1659 1660 1661 1662 1663 1664 1665 1666 1667 1668 1669 1670 1671 1672 1673 1674 1675 1676 1677 1678 1679 1680 1681 1682 1683 1684 1685 1686 1687 1688 1689 1690 1691 1692 1693 1694 1695 1696 1697 1698 1699 1700 1701 1702 1703 1704 1705 1706 1707 1708 1709 1710 1711 1712 1713 1714 1715 1716 1717 1718 1719 1720 1721 1722 1723 1724 1725 1726 1727 1728 1729 1730 1731 1732 1733 1734 1735 1736 1737 1738 1739 1740 1741 1742 1743 1744 1745 1746 1747 1748 1749 1750 1751 1752 1753 1754 1755 1756 1757 1758 1759 1760 1761 1762 1763 1764 1765 1766 1767 1768 1769 1770 1771 1772 1773 1774 1775 1776 1777 1778 1779 1780 1781 1782 1783 1784 1785 1786 1787 1788 1789 1790 1791 1792 1793 1794 1795 1796 1797 1798 1799 1800 1801 1802 1803 1804 1805 1806 1807 1808 1809 1810 1811 1812 1813 1814 1815 1816 1817 1818 1819 1820 1821 1822 1823 1824 1825 1826 1827 1828 1829 1830 1831 1832 1833 1834 1835 1836 1837 1838 1839 1840 1841 1842 1843 1844 1845 1846 1847 1848 1849 1850 1851 1852 1853 1854 1855 1856 1857 1858 1859 1860 1861 1862 1863 1864 1865 1866 1867 1868 1869 1870 1871 1872 1873 1874 1875 1876 1877 1878 1879 1880 1881 1882 1883 1884 1885 1886 1887 1888 1889 1890 1891 1892 1893 1894 1895 1896 1897 1898 1899 1900 1901 1902 1903 1904 1905 1906 1907 1908 1909 1910 1911 1912 1913 1914 1915 1916 1917 1918 1919 1920 1921 1922 1923 1924 1925 1926 1927 1928 1929 1930 1931 1932 1933 1934 1935 1936 1937 1938 1939 1940 1941 1942 1943 1944 1945 1946 1947 1948 1949 1950 1951 1952 1953 1954 1955 1956 1957 1958 1959 1960 1961 1962 1963 1964 1965 1966 1967 1968 1969 1970 1971 1972 1973 1974 1975 1976 1977 1978 1979 1980 1981 1982 1983 1984 1985 1986 1987 1988 1989 1990 1991 1992 1993 1994 1995 1996 1997 1998 1999 2000 2001 2002 2003 2004 2005 2006 2007 2008 2009 2010 2011 2012 2013 2014 2015 2016 2017 2018 2019 2020 2021 2022 2023 2024 2025 2026 2027 2028 2029 2030 2031 2032 2033 2034 2035 2036 2037 2038 2039 2040 2041 2042 2043 2044 2045 2046 2047 2048 2049 2050 2051 2052 2053 2054 2055 2056 2057 2058 2059 2060 2061 2062 2063 2064 2065 2066 2067 2068 2069 2070 2071 2072 2073 2074 2075 2076 2077 2078 2079 2080 2081 2082 2083 2084 2085 2086 2087 2088 2089 2090 2091 2092 2093 2094 2095 2096 2097 2098 2099 2100 2101 2102 2103 2104 2105 2106 2107 2108 2109 2110 2111 2112 2113 2114 2115 2116 2117 2118 2119 2120 2121 2122 2123 2124 2125 2126 2127 2128 2129 2130 2131 2132 2133 2134 2135 2136 2137 2138 2139 2140 2141 2142 2143 2144 2145 2146 2147 2148 2149 2150 2151 2152 2153 2154 2155 2156 2157 2158 2159 2160 2161 2162 2163 2164 2165 2166 2167 2168 2169 2170 2171 2172 2173 2174 2175 2176 2177 2178 2179 2180 2181 2182 2183 2184 2185 2186 2187 2188 2189 2190 2191 2192 2193 2194 2195 2196 2197 2198 2199 2200 2201 2202 2203 2204 2205 2206 2207 2208 2209 2210 2211 2212 2213 2214 2215 2216 2217 2218 2219 2220 2221 2222 2223 2224 2225 2226 2227 2228 2229 2230 2231 2232 2233 2234 2235 2236 2237 2238 2239 2240 2241 2242 2243 2244 2245 2246 2247 2248 2249 2250 2251 2252 2253 2254 2255 2256 2257 2258 2259 2260 2261 2262 2263 2264 2265 2266 2267 2268 2269 2270 2271 2272 2273 2274 2275 2276 2277 2278 2279 2280 2281 2282 2283 2284 2285 2286 2287 2288 2289 2290 2291 2292 2293 2294 2295 2296 2297 2298 2299 2300 2301 2302 2303 2304 2305 2306 2307 2308 2309 2310 2311 2312 2313 2314 2315 2316 2317 2318 2319 2320 2321 2322 2323 2324 2325 2326 2327 2328 2329 2330 2331 2332 2333 2334 2335 2336 2337 2338 2339 2340 2341 2342 2343 2344 2345 2346 2347 2348 2349 2350 2351 2352 2353 2354 2355 2356 2357 2358 2359 2360 2361 2362 2363 2364 2365 2366 2367 2368 2369 2370 2371 2372 2373 2374 2375 2376 2377 2378 2379 2380 2381 2382 2383 2384 2385 2386 2387 2388 2389 2390 2391 2392 2393 2394 2395 2396 2397 2398 2399 2400 2401 2402 2403 2404 2405 2406 2407 2408 2409 2410 2411 2412 2413 2414 2415 2416 2417 2418 2419 2420 2421 2422 2423 2424 2425 2426 2427 2428 2429 2430 2431 2432 2433 2434 2435 2436 2437 2438 2439 2440 2441 2442 2443 2444 2445 2446 2447 2448 2449 2450 2451 2452 2453 2454 2455 2456 2457 2458 2459 2460 2461 2462 2463 2464 2465 2466 2467 2468 2469 2470 2471 2472 2473 2474 2475 2476 2477 2478 2479 2480 2481 2482 2483 2484 2485 2486 2487 2488 2489 2490 2491 2492 2493 2494 2495 2496 2497 2498 2499 2500 2501 2502 2503 2504 2505 2506 2507 2508 2509 2510 2511 2512 2513 2514 2515 2516 2517 2518 2519 2520 2521 2522 2523 2524 2525 2526 2527 2528 2529 2530 2531 2532 2533 2534 2535 2536 2537 2538 2539 2540 2541 2542 2543 2544 2545 2546 2547 2548 2549 2550 2551 2552 2553 2554 2555 2556 2557 2558 2559 2560 2561 2562 2563 2564 2565 2566 2567 2568 2569 2570 2571 2572 2573 2574 2575 2576 2577 2578 2579 2580 2581 2582 2583 2584 2585 2586 2587 2588 2589 2590 2591 2592 2593 2594 2595 2596 2597 2598 2599 2600 2601 2602 2603 2604 2605 2606 2607 2608 2609 2610 2611 2612 2613 2614 2615 2616 2617 2618 2619 2620 2621 2622 2623 2624 2625 2626 2627 2628 2629 2630 2631 2632 2633 2634 2635 2636 2637 263

شعبه مذہب و شافعت
مکتبہ اسلامیہ

دانشمندان نامی اسلام

شامل :

شرح حال ۵۰ نفر از علماء و دانشمندان و هنرمندان اسلامی در علوم و فنون مختلفه و نمونه ای از آثار و افکار و ابتکارات آنها با پاره ای اطلاعات تاریخی و جغرافیائی راجع به بعضی شهرها در دوره عظمت و تمدن اسلام و برخی حکایات و داستانهای شگفت آمیز علمی و اخلاقی مربوط به آنان .

تألیف دانشمند محترم آقای :

سید محمود خیری

ناشر :

تهران خیابان ناصرخسرو تلفن : ۵۰۴۰۶

۱۳۳۷

حق چاپ و کلیه حقوق برای مؤسسه مطبوعاتی عطائی محفوظ است

مقدمه

کشورهای اسلامی قرن‌ها مهد تمدن بشمار می‌رفته و انوار علم و معرفت از ممالك اسلام به تمام دنیا برتوافکن می‌شده است . سیادت سیاسی در شرق و غرب و تفوق علم و دانش در آسیا و اروپا و همچنین ثروت و اقتصاد دنیا در دست مسلمانان بود .

يك سلسله پیش آمدها و حوادث سیاسی و تغییرات اقتصادی که در تاریخ کشورهای اسلامی روی داد نور معرفت را بتدریج در این کشورها خاموش ساخت . تا عاقبت کار بجائی رسید که این کشورها که قرن‌ها ، پیش- آهنگ تمدن مادی و معنوی بودند از کاروان علم و هنر عقب ماندند و دچار رکود و انحطاطی شدند که مدتها بطول انجامید و اخیرا بآخرن مرحله شدت خود رسید .

در این اواخر تغییرات دیگری روی داد که فصل جدیدی در تاریخ این کشورها گشود ، و مسلمانان را به تجدید عظمت گذشته امیدوار ساخت . دیوار جهل و انحطاط که بدور این ممالك کشیده شده بود تا حدوی درهم

فرو ریخت. اندیشه خلاق از دایره تحدید خارج شد. لیکن متأسفانه این حوادث هنگامی رخ داد که مامراحل بیشمارى از دنیای متمدن عقب مانده بودیم. برای جبران گذشته و رسیدن به کاروان تمدن چاره‌ای بنظر نرسید جز استفاده از تمدن مادی و معنوی غرب که در این زمان سرلوحه آمال عناصر هوشیار کشورهای مسلمان گردیده. و در این مدت که مسلمین در گرداب جهالت غوطه ور بودند. غریبان نه فقط در ثروت و تجمل و فنون و صنایع گوناگون که از اسلام و دانشمندان اسلامی ریشه و الهام گرفته اند؛ پیشرفتهای شایانی نمودند بلکه در علوم و معارف خودمان هم از ما جلو افتاده‌اند، یعنی کتابهای تاریخی و علمی مخصوص بما را نیز برده و زینت بخش کتابخانه‌های مهم خود قرار داده و استفاده مینمایند و مارا بکلی از گذشته خود و علوم و فنون و سیادت و عظمتی که داشتیم بی خبر گذاشته‌اند و همه جا آثار دانشمندان گذشته و حالیه خودشان را که بیشتر پایه و ریشه معلومات خود را از کتابهای اسلامی و افکار دانشمندان اسلام اخذ کرده و بصورت امروزی و بمقتضای وقت و زمان در آورده اند، برخ جهانیان میکشند.

علاوه بر اینکه ما رابه هیچ می‌شمارند گذشته ما را که نیز ممکن است در ما غروری ایجاد کند خیلی مبهم و تاریک نشان میدهند که چیزی از آن مفهوم نگردد حتی بوجود بعضی دانشمندان و معلومات پاره‌ای دیگر بنظر تردید بلکه انکار مینگرند و باستثنای چند تن از شعراء و دانشمندان ما که شهرت جهانی دارند و گاهی بقلم و زبان می‌آورند از دیگران هیچگونه نامی نمی‌برند. ما هم بواسطه فقر وضعف علمی وعدم قدرت و توانائی فرهنگی که داریم بناچار بیشتر اطلاعات خود را از آنها اقتباس و اخذ میکنیم و آنچه را که خود داشته‌ایم از دیگران تمنا مینمائیم.

و علت آن نیز اینست که نه تنها بطور کامل و بمقدار کافی شرح حال و نمونه ای از کتابهای خوب و آثار گذشتگان ما، در اختیار عامه مردم نیست بلکه اینگونه کتب مفید در دسترس خواص هم نمی باشد و بطوری فراموشی و حجاب پیچیم عدم شناسائی بین ما و علماء و دانشمندان و مفاخر تاریخی

گذشته ما آویخته اند که ده تن از آنان را نمی توانیم شماره کنیم.

در صورتیکه مفاخر علمی و فنی مسلمین و دانشمندان اسلامی بسیار و قرنهای کشورها با عظمت اسلامی بر روی علم و دانش و سیاست و فنون گوناگون آنان مستقر و استوار بوده است

مردم دانش دوست شناسائی و معرفت احوال اسلاف و گذشتگان را بالفطره طالب و راغب بوده بخصوص آشنائی از گذشتگانی که دارای آثار علمی و هنری و رشحات فکری باشند. اما متأسفانه بطوریکه در بالا اشاره شد وسیله دسترسی بکتابخانه های عمومی و یا خصوصی که عامه از آن بهره مند شوند و همچنین کتابهایی بزبان ساده و روشن که جوانان و مردم کم سواد بتوانند در این باره از آنها استفاده نمایند خیلی کم و نادر است و بیشتر کتابهای موجود بطور پراکنده و به سبک نگارشهای دشوار قدیم و عباراتی مخلوط با لغات عربی و یا بزبانهای بیگانه نگاشته شده است و چون قابل استفاده برای هر کس نیست چنانکه دسترسی هم باین قبیل کتب پیدا کنند از خواندن آنها صرف نظر مینمایند.

بالجمله اینجانب از مدت ها پیش آرزو مند بودم که شمه ای از سرگذشت و شرح حالی مختصر از دانشمندان و هنرمندان اسلامی را بزبانی ساده که در حدود فهم هر خواننده باشد تألیف نمایم.

و حتی الامکان سعی شد ضمن شرح حال هر يك از آنان پاره اشعار - داستان - روایات اخلاقی و فکاهی و اطلاعات گوناگون مناسب ذکر شود که ایجاد خستگی و کسالت در خواننده ننموده و موجب تنوع مطالب گردد امید است این تألیف ناچیز که نمونه و فهرست کوچکی است از اسلاف و نیاکان اسلامی ما، خوانندگان علاقمند را بفکر تحقیق و تدقیق انداخته و با سعی و کوشش خود غبار فراموشی و گذشت زمان را از چهره تابناک تمدن اسلام و فرهنگ درخشان آن برگیرند. در خاتمه ممکن است لغزشهایی در تهیه پاره ای مطالب که مورد اختلاف نویسندگان بوده و یا بواسطه مخلوط و محدود بودن کتب مورد مطالعه و یا نحوه دیگر رخ داده باشد و کسانی که آشنائی باین قبیل تألیفات دارند میدانند که تا چه انداز

سخت و مشکل است مطالبی از گوشه و کنار جمع آوری کرد که با محدود بودن وسائل از سهو و خطا مصون باشد .

با همه اینها بسیار ممنون خواهم شد چنانچه ارباب فضل و دانش سهو و خطائی مشاهده فرمودند با ذکر مدرك آگاهم فرمایند تا در چاپهای دیگر به تصحیح آن پردازم .

سید محمود خیری

دانشمندان نامی اسلام

۱- محمد زکریای رازی

نخستین پزشک نامی در سبک معالجات جدید
و از شیمی دانه‌های عالیه مقام جهان

رازی در سال ۸۵۴ میلادی (۲۴۰ هجری) در ری متولد شد و بطوریکه سلیمان بن حسان میگوید «در اوان جوانی عود مینواخته و آواز میخوانده پس از آنکه خط عذارش دمید بسوی فلسفه و طب و کیمیا^۱ شتافت تا آنکه پیشوای ابن دانش گردید» ولی بعضی دیگر از مورخین را عقیده بر اینست که رازی در کودکی و جوانی بفرا گرفتن علم مشغول بود و برخلاف میل پدر از تجارت دوری گزیده و بکسب علم پرداخت. ابتدا در کیمیا و سحر مطالعاتی نمود. سپس بفرا گرفتن رشته طب مشغول شد و در سال ۸۹۴ میلادی برای مراجعت کرد و بمعالجه بیماران مشغول شد و بالاخره بیمارستانی تحت ریاست خود تأسیس کرد. در این بیمارستان هنگام معاینه بیماران نخست شاگردان مبتدی بمعاینه بیماران مشغول میشدند و سپس شاگردانی که سابقه بیشتری داشتند بمعاینه میپرداختند و چنانچه آنها نیز از تشخیص عاجز میشدند

(۱) رازی در شیمی و تجزیه و ترکیب ادویه و عناصر مهارتی بسزا داشته و در ردیف اولین شیمی دانهای عصر خود بوده و از این رو در تاریخ شیمی جهان مقامی بلند یافته. وفات رازی باغلب احتمال در سال ۳۲۰ و یا ۳۲۲ اتفاق افتاده است.

رازی خود بمعاینه بیمار مشغول میشد و در حضور شاگردان در باره وضع عمومی بیمار و مرض او بحث و گفتگو میکرد.

باین ترتیب میتوان گفت رازی نخستین کسی است که با سبکی جدید بمعالجه بیماران و آموزش علم طب همت گماشته است.

پس از مدتی کار و کوشش رازی به بغداد که محیط مناسبتری برای تکمیل علم بود مراجعت کرد و بار دیگر با فاده علم و دانش مشغول شد و ریاست بیمارستان بغداد را قبول کرد.

در این بیمارستان برای هر يك از بیماریها بخش مخصوصی وجود داشت. بیماران امراض داخلی، خارجی، چشم، شکسته بندی و غیره، هر يك بقسمت مربوطه رجوع میکردند و پزشکانی که در آن رشته تخصص بیشتری داشتند بمعالجه آنها مشغول میشدند.

رازی از برکت تبهر و کفایتیکه در رشته طب داشت مورد نظر خلفاء و شخصیت‌های بزرگ زمان قرار گرفت و هر کس بیماری سختی مبتلا میشد نزد او میشتافت. رازی مردی خوشخو و ملایم بود و با فقراء و بینوایان بچشم عطوفت و مهربانی مینگریست و با کوشش بسیار برای سلاهی آنها صرف وقت میکرد و با آنکه میتوانست از موقعیت خود برای کسب مال و مقام استفاده کند از تحصیل علم و کمک به بینوایان غافل نبود.

اکتشافات علمی رازی

در ایامیکه زکریای رازی به تجسس اکسیر اعظم اشتغال داشت با کتشافات علمی بزرگی توفیق یافت که تنها همین کشفیات برای جاوید ماندن نام این مرد کافیهست از جمله موادی که بهمت او کشف شده الکل و اسید

سولفوریک (جوهر گوگرد) میباشد. رازی الکحل را از تقطیر مواد قندی و نشاسته پیدا کرد و با این اکتشافات فصل جدیدی در تاریخ طب و دوا سازی گشوده شد. جوهر گوگرد را نیز از تجزیه سولفات دو فر (زاج سبز) پیدا کرد.

رازی برای اینکه بتواند بتحقیقات علمی ادامه دهد ناچار آلات و ادواتی اختراع کرد که از آن جمله قرع و انبیق هایی که برای فعل و انفعالات شیمیائی تهیه کرده است قابل ذکر است و میگویند رازی گفته است که: تجربه، بهتر و بیشتر از علم انسان را بحقایق امور آشنا میکند.

اغلب محققین و دانشوران بمقام و ارزش علمی

مقام علمی او

رازی اشاره کرده اند از جمله بوعلی سینا از

تبحر و تخصص رازی سخن میگوید و از خرمن دانش او خوشه چینی میکند این جملات منسوب بر ازی است.

«هر گاه طبیب عالم و مریض مطیع باشد در نکت بیماری کم میشود.

در ابتدای بیماری تا قوه و نیروی بیمار از بین نرفته است باید بسرعت بمعالجه پرداخت.

رازی دانشمند و محقق مادی بود و میتوان وی را از نخستین کسانی دانست که خود را از ظلمات عقاید خرافاتی رها ساخته و قدم در میدان عمل و مشاهده و تجربه گذاشته و از برکت فعالیت مداومی که بخرج داده در این راه موفقیت های بزرگی کسب کرده است.

یکی از کتابهای او مربوط بمرض آبله و سرخجه است که از سال ۱۴۹۸ تا ۱۸۶۶ چهار مرتبه بزبانهای گوناگون چاپ شده در این کتاب این دو مرض با وضوح تمام بیان و تشریح شده است (آبله بانب طولانی

احساس درد در پشت . خارش در بینی و لرز در خواب آغاز میشود علامت اصلی آن احساس درد با تب . قرمزی شدید در گونه‌ها و چشمان و احساس فشار در بدن است. درد گلو و سینه. سختی تنفس . سرفه. خشکی دهان . غلظت بزاق . گرفتگی صدا . حس درد و فشار در سر از علائم آنست .)

دلبستگی رازی بامور تجربی و تحقیقی و بیزاری او از روش تخیلی اطباء همعصر خود سبب گردید که مردم قشری و متعصب و طیب نمایان، زبان بطعن او بگشایند . از جمله کعبی در باره او چنین گفت : «تو ادعای کمیابگری کردی در حالیکه نتوانستی ده دینار کابین زنت را در محضر قاضی پیردازی . تو مدعی طبابت هستی در حالیکه نتوانستی چشمانت را معالجه کنی تا کور شد^۱ . تو مدعی ستاره شناسی و نجوم هستی و جال آنکه از بدبختی‌ها و گرفتاری‌هایی که دچار شدی بی‌خبر بودی .»

آثار و مصنفات رازی را از ۱۳۸ تا ۲۳۸ کتاب
 و رساله نوشته‌اند از جمله ابن‌الدینم ۱۶۸
 و ابوریحان بیرونی ۱۸۴ کتاب و رساله باو نسبت

تألیفات و آثار
 رازی

میدهند . چون اکثر آثار زکریای رازی بزبان عربی نوشته شده اروپائیان بغلط او را پزشك عرب خوانده‌اند . امروز از آثار گرانبهای رازی بیش از ۳۰ جلد باقی نمانده و آنها هم در کتابخانه‌های معروف جهان پراکنده است .

گویند رازی در بدایت حال بمناسبت شغل زرگری که داشته است به صنعت اکسیر پرداخته و در اثر بخار و دخان عقاقیر و ادویه چشمپایش ورم کرد و برای معالجه به طبیبی مراجعه نموده آن طبیب نیز پانصد اشرفی طلا برای حق المعالجه از او گرفته و گفت کیمیا همین است نه عملیات تو !!

مهمترین و گرانبها ترین آثار رازی کتاب (الحاوی) و (منصوری) است کتاب الحاوی در حقیقت يك دایرة المعارف طبى است كه نمره آزمایشهای شخصی اوست. غیر از این دوائر، رازی راجع بموضوعات مختصر رسالات متعدد منتشر کرده و مسائل مختلف را با وضوح و سادگی بیان کرده است کتاب الحاوی بنا بگفته (ابن ابی اصیبعه) بزرگترین کتاب طبى است كه در آن جمیع بیماریها با ذكر عقیده متقدمین و متأخرین بیان و توضیح شده است.

در نسخه خطی جلد چهارم و پنجم الحاوی كه در سال ۵۷۱ هجری تحریر یافته در پیرامون امراض معده، اسهال، صفرا، اسهال اطفال، قولنجها، ضمادها، خفقا نه‌های معده، افرجه مختلفه بحث کرده و راجع بدرمان هر بیماری با ذكر عقیده دانشمندان سلف مطالب جالبی بیان شده است و در جلد ششم این كتاب در اطراف بیماری كبد، طحال، امعاء، دیابت سنگها، بیماریهای تناسلى، مثانه، کلیه، مفاصل، بواسیر، بیماری مقعد، نقرس، جرب، عرق النساء، دملها، زخمها، نبضها، ضداغ، بیماریهای دماغ، چشم، اقسام تبها، هواها، شهرها، سرطان، و بیماریهای رحم سخن گفته است در این كتاب مأخذ تحقیق و آراء اطباء قدیم نظیر بقراط و جالینوس مورد مطالعه و انتقاد قرار گرفته است.

دیگرو از آثار نفیس رازی كتاب (الفصول) است كه در مقدمه چنین نوشته است (چون كتاب فصول بقراط را از حیث عدم نظم و تفصیل برای طلبین علم مشکل دیدم بر آن شدم كه به آن نظم و نسقى داده و بصورت كتاب مقدماتی برای دانشجویان رشته طب در آورم.) این كتاب دارای ۲۹ فصل است كه اهم فصول آن عبارتست از تركيب انسان، مزاج و

اقسام آن. هواها و اقسام آن. آب و برف و یخ. ورزش و خواص آن. حمام و خواص آن. خواب و بیداری. احتیاج غذا. و بهترین طرز تغذیه. داروهای مسهله. شراب. جماع و نزدیکی. ترکیب داروها. بیماریها و علل آن. نبض. تنفس. بحران و غیره. رازی در یکی از آثار خود میگوید: «در بعضی موارد پرهیز زیاد و امساک در غذا نه تنها موجب بهبود حال نمیشود بلکه سبب ضعف تدریجی مریض خواهد گردید. طیب باید حتی الامکان برای بیمار غذائی را که طالب است تجویز کند.

اسلوب کار رازی رازی اولین کسی است که در هزار و اند سال

پیش بگزارش حال بیماران توجه داشته است

و این اسلوب چنانکه میدانیم امروز در بیمارستانها معمول است طبق این روش، سابقه ناخوشی بیمار. امراض خانوادگی او. علل و اسباب مربوط به بیماری از مورد نظر قرار میگیرد. رازی در یکی از آثار خود می نویسد. «عبدالله ابن سواد بحمله های تبی هر روزه و گاهی يك در میان مبتلا بوده و این حملات از کمی و زیادی ادرار شروع میگردید. چنین تصور کردم که ممکن است بیمار زخمی در کلیه داشته باشد پس از چندی چرك و فساد از مجرای ادرارش خارج شد بدین مناسبت به بیمار گفتم تب تو دیگر عود نخواهد کرد و چنین شد. . . . «اطباء اسلامی چهار اثر مهم در طب از خود بیادگار گذاشتند. نخست آنکه طب مشوش و پراکنده یونانی را مرتب کردند. . . . دوم آنکه طب را از صورت نظری بیرون آورده و طب عملی را ایجاد کردند. . . . سوم آنکه علم الامراض را توسعه دادند. و بسیاری از بیماریها که تا آن زمان از آن اطلاع نداشتند در عالم طب وارد کردند. . . . چهارم آنکه اثر داروها را در طب از نظر وظایف الاعضاء وارد ساختند. رازی کسیست که در رأس اطباء عالم اسلام در هر يك

از این چهار موضوع قدم بسیار بزرگ برداشته است.

رازی در رشته های دیگر علم و ادب و حکمت نیز تتبع و تحقیق کرده و راجع بمسائل فلسفی و مفهوم زمان و مکان نیز آراء مادی جالبی ذکر کرده. علاوه بر این در شیمی و تجزیه و ترکیب ادویه و عناصر استادی و مهارت زیادی بخرج داده است.

از کلمات ظریفه اوست «مرض بسیار سریع الزوال است اگر طیب دانا و مریض مطیع باشد و نیز با قدرت به طبابت غذائی معالجه دوائی غلط بوده و با امکان معالجه با دوائ مفرد و قلیل الاجزاء نباید با دوائ مرکب یا کثیر الاجزاء معالجه نمود».

نظامی عروضی سمرقندی یکی از فضلاء نامور
داستان معالجه
عصر خود بوده که علاوه بر شعر و ادب در فلسفه ی
تعجب آمیز رازی
ریاضی و طبیعیات بویژه در نجوم و طب مهارت
داشته است. نظامی در مبحث طب داستانی چند از کیفیت معالجات
نفسانی و نیز مداوای روحی که بوسیله اطباء هم عصر خود وی و یارانش
از وی بعمل آمده است حکایت مینماید :

از آنجمله میگوید «در بخارا پادشاه سامانی سخت بیمار گشت و چون مداوای پزشکان پایتخت بی ثمر ماند پادشاه فرمان داد تا محمد رازی دانشمند شهر زمانه را از ری بخراسان طلبیدند و مهمانداری دقیر گشتند تا وی را به بخارا برسانند.

در این مسافرت از حکیم رازی دو عمل شگفت انگیز بظهور آمد یکی از آن دو درانای مسافر تش به بخارا روی داد بدینقرار که وقتی رازی و همراهانش از شهر مرو گذشته بکنار جیحون رسیدند کشتی مخصوص

پیش آمد تا آنها را از آب بگذرانند.

(رود جیحون که نام دیگرش (آمودریا) میباشد گاهی میانه ۱۷ تا ۱۸ کیلو متر پهنا دارد و اکنون پلی که راه آهن ترکستان (راه ماورای خزر) از روی آن میگذرد متجاوز از يك فرسنگ است.)

بالجمله حکیم از سوار شدن بر کشتی جداً دریغ و امتناع ورزید و در مقابل اصرار و ابرام مهمانداران پادشاه، پاسخ های سخت گفت و خشم گرفت. بالاخره بسرائی که شب رادر آنجا گذرانیده بود بر کشت و در ظرف يك شب يك رساله طبیبی حاکی از طرق مداوای بیماری پادشاه تألیف کرده نام آنرا بنام پادشاه (معالجات منصوری) نهاد و بدست فرستاده دربار سپرده گفت در حضور شهریار عرضه بدار که راه معالجه و مداوا هر چه هست در این کتاب به تفصیل یاد شده دیگر آمدن اینجانب ضرورت ندارد. فرستاده چایاری روانه بخارا شد و همراهان دیگرش را تأکید نمود با حکیم بمانند و تارسیدن دستور از بخارا نگذارند وی از کنار جیحون برگردد. فرستاده پادشاه سامانی بعد از رسانیدن پیام حکیم با تعلیمات ملوکانه بی درنگ بر کشت و چون بخدمت حکیم رسید تا توانست خواهش و تمنا و نرمی و ملایمت بکار برد و از الطاف گوناگون شاه و درباریان وعده و نویدها داد و بعد از آنکه دید نرمی و تعارف بی اثر است بر طبق دستور پادشاه با کمک همراهان خود حکیم را گرفته ریسمان پیچ کرده عنفاً و جبراً در کشتی نشانیده از جیحون گذشتند و همینکه بخشکی رسیدند با بیم و وحشت بسیار دست و پای حکیم را گشودند، در حالیکه منتظر بودند تا او آزاد شد با خشم و غضب برخیزد از ضرب و شتم مأموران چیزی فرو گذار نکند، اما برخلاف انتظار خود

دیدند حکیم خندان و شادمان سوار اسب شد و همراهان را گفت روانه شوید تا زودتر به بخارا برسیم . فرستاده پادشاه با بهت و حیرت علت آن خشم و آن امتناع پیشین و این مسرت و رأفت و ملایمت را پرسیدند ؟ حکیم پاسخ داد آیا از صد احتمال يك احتمال میرفت که کشتی بنابر تصادفی در جیحون غرق میشد . مردمان تا ابد میگفتند و می نوشتند که محمد رازی با آنهمه دعوی دانش و حکمت اسیر حرص و آرزو و طمع مال دنیا گشت و جان خود را فدای ذخایر دنیوی کرد اما پس از آنکه شما به عنف و جبر مرا در کشتی نشانیدید عذر من خواسته شد و بر فرض غرق شدن مردمان بدلسوزی و محبت از من باده نوده مینوشتند محمد رازی را ظالمانه و بازور کشیده جانش را بهدر دادند .

حکیم رازی در بخارا همت به معالجه پادشاه گماشت ولی طول بیماری ، دماغ شاه را فرسوده ساخته و خسته گردانیده بود بنوعی که یقین داشت کمر و پاهایش کار نمیکند و اعصاب در حال فلج افتاده است . حکیم بعد از همه مداواها وقتی موقع را برای معالجه نفسانی و روحی مقتضی دید پادشاه گفت اینک موقع استحمام است و سپرده ام گرمابه را آماده سازند شاه با خستگی و ناامیدی از دراز شدن مدت مداوا و از اینکه هنوز بر اعصاب زانو و کمر خود تسلط نیافته است شکوه نمود حکیم پاسخ داد (برای تکمیل معالجه میبایست خداوند از دو چیز عزیز خود چشم پوشند یکی اسب بادپیما و دیگری استر شهاب) اسب و استر نامبرده در تندروی مشهور آفاق بودند و شبانه روزی سی فرسنگ راه میرفتند پادشاه ناگزیر سخن حکیم را پذیرفته اسب و استر را فرمان داد باو تسلیم کردند و حکیم بدلازم محرم خود گفت آندو مرکب را

بر درگاه کاخ نزدیک گرمابه آماده نگاه بدار. سپس شاه را بحمام برد و مقرر کرد هیچیک از بندگان پادشاهی تا احضار نشوند قدم بحمام نگذارند سپس شاه را در گرمخانه نشانید و شربت می مخصوص که بقصد آخرین مداوا ضرور بود باو نوشانیده ساعتی انتظار کشید تا دانست که اینک دوا کار گرفتاده و آن (گوارش) یعنی شربت کار خود را کرده است آنگاه خنجر بدست گرفته در درگاه گرمابه ایستاد خطاب به پادشاه آغاز دشنام گفتن نمود که ای نادان ستمکار شقی که خودت چنین ومادرت و پدرت چنان بودند تو مرا بعنف و جبر از جیحون گذرانیدی و خیال نکردی که باچون منی زور گفتن جانت را بخطر انداختن است. اکنون من فرزند حلال پدر خود نباشم اگر سینه تو را باین خنجر نشکافم و چنین وچنان نکنم. آنقدر از این سخنان سخت و خشم انگیز گفت که پادشاه بیمار بحکم خشم فراوان بر اعصاب زبون خویش غالب آمده از جا پریده راست ایستاد. حکیم که چنان دید از گرمابه بیرون دویده بر اسب نشست و غلامش نیز سوار استر شده رو بجیحون تاختند و روز دیگر از آن گذشته بودند. اما پادشاه پس از برخاستن و ایستادن غش کرد و بعد از ساعتی بهوش آمد غلامان را آواز داد و چون پاسخی نشنید بالاخره ناچار شد پهای خود برخیزد و تا درگاه حمام بیاید.

عاقبت غلامان را فرا خواند، که آمدند و او را بخوابگاه بردند و آنجا ساعتی بخفت وقتی بیدار شد در حال خود بهبودی سلامتی دید حکیم را احضار نمود ولی در هر جانب گشتند اثر وی را نیافتند. پادشاه با تامل و تفکر دانست که آن دشنام و تهدید و خشم و غضب تماماً ساختگی بوده و بقصد مداوا و معالجه وی از جانب حکیم بزرگوار

بعمل آمده است و غرض آن بوده که پادشاه بر اثر عصبانیت سخت بایک جنبش ناگهانی بر اعصابش تسلط یابد زیرا همینکه یکبار مسلط گشت بپودی حاصل شده است.

روز دیگر فرستادگان و مأمورانی که بدنبال حکیم میگشتند خبر گذشتن او را از جیحون آوردند پادشاه فرمان داد اسباب و اثاثه حکیم را با ارمغانها و هدایای بسیار از هر قبیل بار کرده بمر و برده تسلیم او نمودند و نیز از املاک موقوفه طاهری اطراف ری که تولیت آن با پادشاهان خراسان بود مبلغ هنگفتی مقرر ساخت که همه ساله بعنوان مستمری بحضرت حکیم محمد رازی تسلیم گردد و آن مستمری تا پایان عمر باو میرسید.

۲- ابوریحان بیرونی

از بزرگترین دانشمندان نجوم و ریاضی در جهان

ابوریحان بیرونی یکی از فضلا و دانشمندان بزرگ جهانست . وی در سال ۳۶۲ در بیرون « حوالی خوارزم » تولد یافت . قسمت اول عمرش در محیط خوارزم سپری شد . و بعلمت فضل و کمالی که داشت مورد توجه مأمون بن مأمون خوارزمشاه قرار گرفت . سپس بخدمت شمس المعالی قابوس رسیده و کتاب گرانبها و نفیس « الآثار الباقیه عن القرون الخالیه » را بنام او تألیف کرده است . علاقه و محبت قابوس باین مرد دانشمند و محقق بعدی بود که میخواست دز کاخ خود محلی برای سکونت او تعیین کند ولی بیرونی نپذیرفت و زندگی آزاد را بر قیود درباری ترجیح داد . در همین ایام محمود غزنوی بدعوت دانشمندان میپردازد ولی چون مردی خشک و متعصب بود اهل علم رغبت نزدیکی با او را چندان نداشتند . آقای سعید نفیسی در این باره مینویسند « ... بیشتر دانشمندان آن زمان خراسان از آنجمله ابن سینا و ابوریحان بیرونی از شعوبیه بوده اند و محمود بواسطه تعصب خشکی که داشت هر یک از این نواحی را که میگرفت در صدد تضییق برین گونه دانشمندان برمی آید . چنانکه در صدد برآمد ابن سینا و ابوسهل مسیحی دانشمند معروف ریاضی را از دربار ابوالعباس مأمون خوارزمشاه بغزنین نزد خود ببرد و چون ابن سینا و ابوسهل از

او اطمینان نداشتند ، نرفتند و از ترس او آواره شدند و ابونصر عراق و ابوالخیر خمار و ابوریحان بدربار او رفتند . دلبستگی فوق‌العاده ابوریحان بمسائل علمی کاملاً معلوم می‌گردد که وی دعوت محمود را بدان جهت پذیرفته است که بهندوستان^۱ که در آن زمان یکی از مرکزهای دانش جهان بود نزدیکتر شود . چنانکه می‌بینیم چندبار با محمود بهندوستان رفته و در علوم هندی مخصوصاً ریاضیات و نجوم و تاریخ در آنجا مطالعه دقیق کرده است و زبان سنسکریت را فرا گرفته و وی نخستین کسیست که اطلاعات بسیار درست و جالبی در باره هندوستان در میان مسلمانان انتشار داده است ، چنانکه کتاب معروف او درباره هند هنوز معتبر است و سندیت دارد و با آخرین تحقیقاتی که دانشمندان جدید در باره هندوستان کرده‌اند وفق می‌دهد در سفرهای چند که ابو ریحان بهند کرده با دانشمندان آن سر زمین مصاحبت داشته و اطلاعات خود را درباره آن کشور از سرچشمه گرفته است. از تألیفات

۱- هندیها ملتی عظیم و باستانی هستند و از ایام خیلی قدیم دارای تاریخ و ادبیات و علوم و عادات و رسوم مخصوصی بوده‌اند تا آنجا که پادشاهان ایران از پزشکان هندی استمداد می‌کردند چنانکه انوشیروان برای بیمارستان خود (جندی شاپور) از آنان کمک خواست . همچنین خلفای عباسی در آغاز کار اطبای هندی را برای معالجه امراض خود استخدام می‌کردند چه طریقه معالجات هندی غیر از طریقه یونانی و ایرانی می‌باشد . «کنکه» . «سنک‌هاک» «شاناک» و غیره از پزشکان نامی هندی هستند که پاره‌ای از کتب طب هندی را به عربی ترجمه کرده‌اند. هندیها ستاره شناسی میدانستند و آراء و عقاید خود را در باره ستارگان در زبانی شرح داده بودند و زیح مزبور بدست عربها افتاد و بزبان عربی ترجمه شد و آنرا «سندهند» نامیدند. هندیها ارقام هندسی را اختراع کردند و طریقه خاصی در حساب ایجاد نمودند که عربها از آنان اخذ کردند و اروپائین از اعراب اخذ نمودند و پاره‌ای کتابهای موسیقی هندی را نیز مسلمانان به عربی ترجمه کردند .

ابوریحان پیداست که گذشته از زبان سانسکریت زبانهای عبری و سریانی را هم میدانسته است و این احاطه بزبانهای مختلف و وسعت اطلاع در هیچیک از دانشمندان کشور های اسلامی جمع نشده است ... دیگر از شواهد دلبستگی و شور این مرد بزرگ در کار های علمی اینستکه در تراجم او نوشته اند که در سال، جز در روزهای جشن نوروز و مهرگان روزی از نگریستن بکتاب و اندیشه کردن و نوشتن و گفتگو کردن در مسائل علمی فارغ ننشست . دانشمندان زمانه همهوی را بزرگ میداشتند چنانکه ابونصر منصور بن علی بن عراق دانشمند معروف آن زمان ۱۲ کتاب و ابوسهل عیسی بن یحیی مسیحی ۱۲ کتاب دیگر بنام وی پرداخته اند .

شور و عشق ابوریحان برای فرا گرفتن مطالب علمی باندازه ای بوده است که یاقوت در معجم الادباء میگوید، ابوالحسن علی بن عیسی ولوالجی فقیه گفته است که من در دم مرگ بیدار ابوالریحان رفتم و چون مرا دید مسئله ای در فقه از من پرسید . گفتم در اینحال چه ضرورت دارد گفت اگر من از اینجهان بروم اینرا بدانم بهتر از اینستکه ندانسته از جهان بروم من آن مسئله را برای او بیان کردم و او یاد گرفت و چون از نزد او بیرون رفتم در راه بانگ گریه و شیون خانواده اش راشنیدم که بر مرگ او می گریستند ... »

بیرونی در رشته های مختلف علوم عصر خود دست داشته، مخصوصاً در ریاضیات . نجوم . حکمت . تاریخ . جغرافیا و طب و ادبیات آناری گرانها از خود بیادگار گذاشته ۱۱۳ کتاب و رساله باو نسبت میدهند که از آنجمله جز معدودی باقی نیست . از کتب گرانهای تاریخی او کتاب

(آثار الباقیه عن القرون الخالیه است) که در دربار قابوس تألیف کرد و اطلاعات سودمندی از مبدأ تاریخ ملل و عقاید و افکار آنها بدست میدهد .

دیگر از شاهکارهای بیرونی « تحقیق مال الهند من مقوله مقبوله فی العقل او مرذولة » میباشد که بنام کتاب الهند خوانده میشود در این کتاب مدارك و اسناد زیادی درباره روایات و عقاید هندو میتوان یافت . دیگر کتاب « قانون المسعودی فی الهیئته و النجوم » است که سلطان مسعود پس از تألیف آن مقدار یکبار فیل پول نقره بخانه او فرستادولی دانشمند از پذیرفتن آن خودداری کرد و بخزانة او پس فرستاد .

در کتاب « الجواهر فی معرفه الجواهر » بیرونی تحقیقات جالبی در باره احجار و خواص آنها بعمل آورده است . علاوه بر این در مسائل طبیعی . حیوانات . نباتات و جمادات نیز مطالب جالبی نوشته است . علاوه بر آنچه گفته شد تعداد کثیری کتب و رسالات دیگر به این مرد محقق و دانشمند منسوب است که احصاء و شمارش آنها از حوصله این کتاب خارج است .

چنانکه دیدیم تألیفات این مرد بزرگ به اقتضای زمان ، بیشتر بزبان تازی است . تنها کتاب (التفهیم لاوائل صناعت التنجیم) را خود او از عربی بفارسی در آورده است و ما برای آنکه طرز نگارش و حدود اطلاعات علمی آن زمان را بدست دهیم چند جمله از آنرا نقل میکنیم

باب سوم - حالها و آسمان و زمین - فلك چیست ؟ جسمیت چون گوی گردنده اندر جای خویش و اندر میان او چیزهاست که حرکت ایشان بسرشت خویش بخلاف حرکت فلك است . و ما اندر میان او نیم و

او را فلک نام کرده‌اند از بهر حرکت او که گرد است ... و فیلسوفان او را «ائیر» نام همی کنند. فلک یکی است یا بیشتر؟.. فلک‌ها هشت گوی‌اند یک‌بردیگر پیچیده همچون پیچیدن تویهای پیاز و فروترین فلکها آنستکه بما نزدیکتر است و ماه اندر او همی رود و همی بر آید و فرود آید تنها بی‌هنباز ... کره دوم ... عطارد است و سوم آن زهره است. و چهارم آن آفتاب است. و پنجم آن مریخ. و ششم آن مشتری. و هفتم آن زحل این گویهای هفت ستاره دهنده‌اند ... ستارگان بیابانی را که نایبه خوانند ایشان را، یعنی ایستاده ...»

نوروز چیست؟ نخستین روز است از فروردین ماه و از این جهت روز نو نام کردند زیرا که پیشانی سال نو است و آنچ از پس او است از این پنج روز همه جشنها است ...»

مهرگان چیست؟ شانزدهم روز است از مهرماه و نامش مهر. و اندرین روز افریدون ظفریافت بر... ضحاک و بکوه دماوند بازداشت و روزها که سپس مهرگان است همه جشن اند بر کردار آنچ از پس نوروز بود و ششم آن مهرگان بزرگ بود و ورام روز نام است و بدین داندش ...»

چنانکه مذکور شد ابوریحان در دربار علی
سلطان محمود
خوارزمشاه مورد احترام و طرف محبت و نوازش
و ابوریحان
شاهانه بود زیرا خوارزمشاه شخصاً مرعوی هنر

پرور و دانش دوست بود و حسن سلوک وی با علماء و دانشمندان سبب شد که یکمده از بزرگترین مردان جهان فضل بجانب خوارزم سفر کنند چنانچه زمانی پیش آمد که ابوعلی سینا فیلسوف بزرگ و شهیر

و ابوریحان استاد بی مانند ریاضیات و نجوم و عبدالمسیح عیسوی امام علوم پزشکی و طب و ابونصر از دانشمندان بزرگ و چند نفر دیگر در دربار خوارزم هم صحبت و همدم شدند و بر تو فضل و دانش ایشان شهر اور گنج را بصورت آفتاب جهانتاب جلوه گر ساخت که تمامی بلاد اسلام بلکه تمامی دنیای متمدن آن زمان بشهر مزبور رشک میبردند. اما روزگار همانطوریکه عادت اوست بر اجتماع و قران آن اختران نورپاش حسد برد و بزودی سنک تفرقه میان ایشان افکند.

حکمای بزرگ مذکور در صحبت و معاشرت یکدیگر شادمان و خوشدل میزیستند و علی خوارزمشاه روز و شب در مجلس ایشان حضور می یافت و از منادمت و صحبت آنان سود میبرد.

از طرفی سلطان محمود غزنوی پادشاه پرنخوت و مغرور غزنین میخواست در بارش بوجود بزرگان دانش و علم آراسته باشد زیرا شکوه سلطنت و دولت را آن عصرها بوجود عده بیشتری از علماء و ادباء و شعراء و مورخان و نویسندگان تشخیص میدادند، همانطور که اکنون نیز هر ملتی که عده دانشمندانیش بیشتر است در دیده اهل عالم محترم تر است، سلطان محمود به علی خوارزمشاه نامه نوشت تا آن شش نفر دانشمند را بدربار

۱- سلطان محمود یکی از بزرگترین و مقتدرترین سلاطین دوره خود بوده که دولتی نیرومند تشکیل و بر امرای صفاری و بازمندگان سامانی و آل زیار و آل بویه چیره شد و چندین بار با سپاهی گران بهندوستان لشکر کشید و بتخانه هندوان و از آنجمله بتخانه سومات را ویران ساخت و در جنگهای خود که نیت جهاد میکرد به نشر دیانت و تمدن اسلام در آن سامان میپرداخت و از آن تاریخ دین اسلام در هندوستان رواج یافت.

وی گسیل دارد، اما از آنجا که محمود بتعصب مذهبی و استبداد فکری شهرت یافته بود و دانشمندان مزبور اکثر مذاق تشیع داشتند بعلاوه مشرب فلسفی آنان با مشرب خشک سلطان وفق نمیداد، بهیچ روی راضی بترك خوارزم و سفر غزنین نمی شدند تا بار دیگر محمود نامه ای تهدید-آمیز فرستاد و خوارزمشاه را بسپاه و پیلان کوه پیکر خود بیم داد و یکنفر سفیر با پول فراوان و وسایل مسافرت روانه نمود که دانشمندان شش گانه را با خود بیاورد - خوارزمشاه پنهانی با ایشان گفتگو کرده گفت از اطاعت سلطان محمود مرا چاره نیست اینک هر کدام مایل هستید برای سفر غزنین آماده شوید و هر کدام مایل نیستید شبانه از شهر اور گنج بگریزید .

بوعلی سینا و برخی دیگر شبانه رو بگرگان گریختند اما ابوریحان با یکنفر دیگر از دانشمندان ناچار عازم غزنین شدند . لیکن از کینه درونی سلطان محمود امان نیافت که از صحبت وی نفرت داشته و از دربارش گریزان بود نظامی عروضی در کتاب چهار مقاله خود مینویسد :
 "...محمود غزنوی روزی در قصر خود نشسته بود خطاب به ابوریحان بیرونی گفت من از کدام يك از این چهار در بیرون خواهم رفت حساب کن در پاره ای کاغذ بنویس ابوریحان بکمك اسطرلاب حساب کرد و برپاره کاغذ بنوشت .

سپس محمود فرمان داد که تیشه و بیل آوردند و در پنجمی کردند و از آن در بیرون شد سپس کاغذ ابوریحان را آوردند نوشته بود (از چهار در بیرون نشود بر دیوار مشرق دری کنند و از آن در بیرون شود ...) محمود سخت عصبانی شد و فرمان داد او را از بام بزمین اندازند اتفاقاً

بیرونی بردامی افتاد و آهسته بر زمین فرود آمد پس از چندی محمود از کرده خود پشیمان شد و خواهی که حسن میمندی جریان را گفت و ابوریحان را نزد محمود برد، محمود گفت اگر هیچ چیز بر تو پوشیده نیست چرا بر اینحال واقف نبودی؟ ابوریحان طالع تحویل خود بیرون آورد در آنجا از این ماجرا خبر داده بود محمود باز در غضب شد و مدت شش ماه او را زندانی کرد پس از آنکه سلطان محمود اجازه آزادی داد خطاب بوزیر خود گفت (پادشاهان چون کودک خردسال باشند سخن بر وفق رأی ایشان باید گفت و به ابوریحان گفت) یا ابوریحان اگر خواهی که از من بر خوردار باشی سخن بر مراد من گوی نه بر سلطنت علم خویش) بنابراین محمود بجرم اینکه چرا حکم نجومی ابوریحان درست در آمده است بالاجاج و عناد کودکانه استاد را پیرتاب کردن از بام و شش ماه زندان محکوم نمود ولی بعد از آن همواره استاد محترم میزیست و غالباً در هجوم های مکرری که محمود با عنوان جهاد بجانب هند میبرد ابوریحان نیز ملتزم رکاب بود و از دانش و بینش وی منافع بزرگی عاید سلطان میگشت و از آنجمله واقعه زیر بود :

بت ایستاده در وسط طی یکی از سفرهای هندوستان تنی چند از
 برهمنان که پیشوای دین برهما^۱ هستند نزد
 زمین و آسمان سلطان آمده درخواست کردند با علمای اسلام

* که در اردو حاضر بودند مباحثه نمایند در اثناى مباحثات یکی از برهمنان^۲

- ۱- برهما نام خدای مورد پرستش هندوهای قدیم که خالق خدایان و عالم هستی بوده بعداً در سه وجود (خالق . پروردگار . نابود کننده) تجسم یافته و بدین ترتیب دین برهمنائی بر اساس تثلیث قرار گرفته .
- ۲- بت پرستان هندوستان.

گفت برهما خدای بزرگ دوست میدارد بصورت‌های مختلف خود را نشان دهد چنانکه گاهی بصورت بت در وسط زمین و آسمان می‌ایستد. برهمین مزبور برای اثبات این دعوی حاضران را بدرون معبد برد که روی کوهی در همان نزدیکی بود و در تالار وسیعی از سنک پیکر بتی را نشان داد که نه بسقف چسبیده بود و نه بدیوارها و در وسط هوا بدون تکیه. گاهی ایستاده بود. سلطان و درباریان و علمای اسلام حیران ماندند و بیم آن میرفت که از لشکریان تازه مسلمان از اهل هند بادیدن آن اعجاز از مسلمانی برگشته باز دیانت هندورا بپذیرند اما سلطان محمود استاد ابوریحان را احضار کرده علت آن معجزه را پرسید؛ استاد پس از مختصر وقتی فرمان داد قسمت کوچکی از دیوار تالار را خراب کرده سنگهای آنرا کنندند ناگهان بت مزبور که همیشه راست ایستاده دستها به آسمان افراشته داشت رو بزمین کج شد و چون کارگران قدری بیشتر سنگهای دیوار را کنندند بت بزمین افتاد حاضران غریب شادمانی کشیدند و برهمنان شرمنده شدند. سلطان از استاد راز آن عجایب را پرسید استاد با سادگی پاسخ داد (اختراعی ظریف کرده بودند اما آنقدرها اهمیت نداشت استادان هند دیوارها و سقف و کف این تالار را با سنک مغناطیس ساخته‌اند و حساب جاذبه آنرا بدقت رسیده‌اند و این بت را از آهن بوزن معینی ریخته‌اند و چون میزان جاذبه مغناطیس را شش جهت تالار برابر قرار داده بودند همینکه بت را بدرون تالار رسانیده‌اند خود بخود بالا رفته در وسط هوا قرار گرفته بود ولی ما با خراب کردن قسمتی از دیوار آن تعادل را برهم زدیم و بت را سرنگون ساختیم.)

ابوریحان

والسنه مختلفه

استاد ابوریحان در آغاز عمر بقصد آنکه کتب

یونانرا در متن اصلی بخواند و دچار اشتباهات

مترجم ها نشده باشد بفرافرفتن زبانهای سریانی

ویونانی کوشید بعدها که بهندوستان رفت و در آنجا هم بمطالعه پرداخت

بازهم بقصد آنکه کتب علمی و فلسفی هند را مستقیماً مطالعه کند بفرافرفتن

گرفتن زبان سانسکریت کوشید هر کس کتاب الهند را که بقلم استاد

نگارش یافته است دیده باشد از وسعت معلومات و دانش وی در علوم هندی

البته بحیرت افتاده است .

از جمله کتابهای مشهور استاد چنانکه گفته شد یکی کتاب

(التفهیم لادایل صناعة التنجیم) در حدود ۴۲۰ درغزنه که بنام دوشیزهئی

ریحانه نام (دختر حسین خوارزمی که از شاگردان خود در مقدمات هیئت

واحکام نجوم بود) تألیف فرموده است و آندختر نیز از بانوان دانشمند عصر

خود بوده است .

خلاصه ابوریحان بیرونی باشیخ الرئیس ابوعلی سینا بزرگترین

علماء جامع و از اجله فضلاء ایرانند و شاید در دوره درخشان تمدن

اسلامی ثالثی برای این دو نفر پیدا نشده باشد . در کتاب فضلاء اسلامی

که در دوره معاصر تألیف و چاپ شده درباره ابوریحان بیرونی مینویسد

با وجود گذشت ایام ابوریحان وجودیست که هنوز از جهت فکر، جوان

و تازه مینماید و از این لحاظ چنین بنظر میرسد که وی از فضلاء هم عصر

ما بوده، جنس فکر و طریقه او در تحقیق تقریباً نظیر فکر و طریقه علماء

معاصر است، در حدت فکر و انتقاد و تعلیل علل حوادث و عشق سوزان به تحقیق

و تجسس صاحب مقام ممتازیست .

اومانند لئونارد دوینچی^۱ و لایب نیتز^۲ در حکمت و تاریخ و ریاضیات و نجوم و جغرافیا استاد شمرده میشد و شاعر و متبع و عارف بالسنه مختلفه بود. حیثیت عمده او جمع حس تحقیق و ذوق فلسفی و بیان مسائل بطریقه استدالات ریاضی است. این عالم بزرگ را در دوره قرون وسطی فضایل مغرب میشناختند و نام او سرزبانها بود و او را بعنوان Maitre Ali Baron که تحریفی از استاد البیرونی است نام میبردند. آثار الباقیه او گنجینه تواریخی است که معمول ملل قدیمه یعنی ایرانیها و یونانیها و یهود و عیسویان و نسطوریها و صائبین و مردمان سعد و خوارزم با اطلاعات و معلومات بسیاری راجع به آداب و عادات ملل قدیمه و قسمتی از آن در باره نجوم و حساب، مهمترین کتاب شمرده شده است تحقیق ماللهند ابوریحان در باب عقاید و آداب هندیهماست. این کتاب و کتاب آثار الباقیه

۱- لئونارد دوینچی - نویسنده و ادیب و مهندس نقاش و مجسمه ساز و سنگتراش نامی و بزرگترین دانشمند عصر خود در ایتالیا بوده که نظیر او را فقط در میان دانشمندان دوره تمدن اسلامی ایران میتوان یافت این نابغه علم و هنر تقریباً بکلیه علوم و معارف و هنرهای زیبای عصر خود آشنا و در غالب رشته های هنری و ادبی استاد مسلم بوده و دارای قریحه ای سرشار و قوه تخیل و ابتکار و هوش تند و خارق العاده ای بوده و قرن رنسانس (نهضت ادبی و هنری) ایتالیا متعلق باین دانشمند بزرگ است .

(۱۴۵۲ - ۱۵۱۹ م)

۲- لیب نیتز - فیلسوف و ریاضی دان مشهور آلمانیست (۱۶۴۵ - ۱۷۱۶ م) که معاصر با نیوتن ریاضی دان مشهور انگلیسی بوده و مانند او موازین علمی حساب دیفرانسیل را کشف کرده است. در عقاید فلسفی لیب نیتز یک فیلسوف ایده آلیست و طرفدار فرضیه فلسفی وحدت وجود بوده است .

را مستشرق معروف آلمانی ساخائو، به عربی و انگلیسی ترجمه و طبع کرده است.

وفات ابوریحان بنا بر مشهور در سال چهار صد و سی ام هجرت در غزنه که مرکز حکومت غزنویان بوده و اواخر عمرش در آنجا توفن جسته میباشد و در آنجا نیز مدفون است و بنوشته بعضی در سال چهار صد و چهل و برخی دیگر در حدود چهار صد و پنجاه بوده است.

غزنه یا غزنین از شهرهای معتبر خراسان قدیم و پایتخت سلاطین غزنوی بوده که اکنون جزء کشور افغانستان، همسایه شرقی ایرانست.

۳- شیخ الرئیس ابو علی سینا

بزرگترین فیلسوف و پزشک نامی و نخستین عالم میکروبیها

ابو علی سینا یکی از دانشمندان بزرگ جهان در سال ۳۷۰ هجری «۹۸۰» میلادی در حوالی بخارا متولد شد و از عنفوان جوانی بکسب علم اشتغال داشت. میگویند در ۱۰ سالگی قرآن. اصول دین. ادبیات. نحو. صرف معانی و بیان را میدانسته و نزد یکنفر بقال بخارائی علم حساب را آموخته و در ۱۸ سالگی کلیه علوم معموله عصر خود مخصوصاً رشته طب را فرا گرفته و آثار فکری اقلیدس. المجسطی و بطلمیوس را مورد مطالعه قرار داده بود.

بعد ها بمطالعه آثار متافیزیکی قدما (ما بعد الطبیعه) سرگرم میشود و بقول خودش چهل بار کتاب ما بعد الطبیعه ارسطو را میخواند ولی مطالب آنرا درک نمیکند تا روزی بحکم تصادف کتابی در اغراض ما بعد الطبیعه از مؤلفات ابونصر فارابی بدستش میافتد و با مطالعه آن بدرک گفته های ارسطو توفیق می یابد.

پس از آنکه بوعلی با موفقیت بیماری نوح بن منصور سامانی. را معالجه کرد. بگنجینه کتب سامانیان دست یافت.

با اینکه سلطان محمود او را بدر بار خود دعوت کرد وی از پذیرش این دعوت امتناع نمود زیرا چنانکه اشاره کردیم محمود سنی متعصبی بود

و ابوعلی مذهب تشیع داشت و مانند پدر و برادر خویش بطایفه اسماعیلیه که از پیروان خلفای مصر بودند علاقه و دلبستگی داشت.

ابوعلی سینا بالاخره در اثر تهدید سلطان محمود بخارا را ترك گفت و دوره آوارگی و سرگردانی او شروع شد. در این مدت ابوعلی بخوارزم، ایبورد، گرگان، ری، قزوین، همدان، و اصفهان مسافرت کرد و هر جا که قدم می گذاشت شاگرد دانشمند و وفادارش ابو عبید جرجانی نیز با او بود و تادم مرگ استاد خود را ترك نکفت. در این دوره ابوعلی از تحقیق و مطالعه غافل نبود و فعالیت های فرهنگی او در این دوره قابل توجه است.

ابوعلی سینا چندی وزارت شمس الدوله دیلمی را داشته بعد بگناه داشتن رابطه با والی اصفهان (پسر شمس الدوله) او را در قلعه محبوس کرد. ابوعلی در همانجا کتاب منطق خود را بنام (کتاب الشیاء) تمام کرد. این کتاب که يك دایرة المعارف فلسفی است مورد علاقه متعصبین و کهنه پرستان زمان نبود باید در نظر داشت که در این ایام آراء و نظریات فلسفی چندان خریدار نداشت و فقها، و اصحاب دین با این افکار و ناشرین آنها بدیده بغض و عداوت مینگریستند و فلسفه را کفر و فیلسوف را کافر میخواندند. با اینکه ابن سینا بفلسفه اولی (متافیزیک) علاقه داشته مع ذلك در بعضی از آثار او روح طغیان و مخالفت با عقاید و افکار قدما، دیده میشود. ابن سینا باندازه رازی به تجربه و مطالعات عملی توجه نداشت مع ذلك کتاب قانون او تا حدود سنه ۱۰۶۵ در بعضی از دانشگاه های اروپا تدریس میشد.

مبنای طب ابن سینا مانند سایر اطباء آن عصر طب جالینوس^۱ و بقراط^۲ و طب هندی بوده است.

قانون شامل پنج قسمت است ۱- کلیات ۲- ادویه مفرده ۳- امراض مخصوصه اعضاء ۴- امراض عمومی بدن ۵- ادویه مرکبه. علاوه بر این ۲۲ جلد رساله دیگر در زمینه‌های مختلف برشته تحریر در آورده که از آنجمله است ادویه قلییه. رساله در قولنج. حواشی قانون. قوانین و معالجات طبییه. کتاب مختصری در نبض. رساله کاسنی و غیره.

مبارزه با تعصب ابن سینا بر خلاف ابن رشد اندیسی حکمت طبیعی ارسطو. و فلسفه مشائی او را وحی منزل نمیداند و با مصراحت میگوید «تعصب در علم و فلسفه مانند هر تقبص نشانه خامی و بیمایگی است و همیشه بضرر حقیقت تمام میشود و شأن خردمندان نیست.»

غزالی در شمار متعصبینی است که به مخالفت با آراء و افکار فلسفی ابن سینا برخاسته و آثار این دانشمند و گفته‌های ارسطو را بباد انتقاد گرفته است.

چون در این ایام بر اثر انتشار آثار ارسطو و سایر متفکرین

۱- جالینوس، طبیب و حکیم عالی‌قدر یونان است که در عصر خود سرآمد اطباء و طبیعین بشمار میرفته که مسافرت‌های زیاد کرده و کتب نافعه بیش از صد جلد در طب و داروسازی داشته است.

۲- بقراط، طبیب بزرگ یونان است که علم طب را سر و صورتی داد و تجارب علمیه و عملیه خود را مدون ساخت، اصول طب بقراطی تا چند قرن قبل مقبول علماء بود تمام کتب بقراط به عربی ترجمه شده و بزبان پهلوی زمان کسری در آمده است.

یونانی عده درباره صحت ادیان و مذاهب مشکوک شده بودند. جمعی از روحانیون بسر دستگی غزالی برای نجات دین و جلب محبت اهل کلام، بجنک با فلسفه قیام نمودند. این فیلسوف اندلسی معتقد است که «مبارزه غزالی علیه او برای جلب نظر اصحاب دین بوده و گرنه غزالی شخصاً مردی صاحب نظر بود و پس از آنکه هیچ مذهبی او را قانع نکرد راه انکار پیش گرفت و چون انکار صرف هم او را راضی نکرد لاجرم بزهده و درویشی توسل جست و میخواست بلکه در سماع درویشان گریبان خود را از دست عقل و استدلال مزاحم خلاص کند»

بر خلاف غزالی ابن سینا عقل و استدلال را وسیله کشف مجهولات میسمارد و بعقیده بعضیها وی قبل از دکارت^۱ بمبارزه با فلسفه ارسطو و منطق اسکولاستیک برخاسته و برخلاف کسانی که علت هر حادثه را اراده خدا میدانند وی با وجود نقص علم در آن دوره نظریات مادی جالبی اظهار کرده است. از جمله او پیدایش کوهها را بدو علت اساسی منسوب میدانست که یکی زمین لرزه و دیگری سیلاب است و در نتیجه سیلاب زمینهای نرم شسته شده از بین میرود و قسمتهای سخت باقی میماند. سپس بوعلی برای اثبات نظریه خود میگوید: «مؤید اینکه بعضی از کوهها در

۱- دکارت فیلسوف بزرگ و ریاضی معروف و آلهی مشهور فرانسه است

که در ۳۱ مارس ۱۵۹۶ مسیحی متولد و ۱۱ فوریه ۱۶۵۰ وفات کرد. دکارت از فضلاء بزرگست که فوائد مهمه و اصول نافعه در ریاضی و فلسفه آورده است و واضع هندسه تحلیلی و قسمتی از اصول مناظر و مرایا و تصویر در هندسه است. عقاید دکارت در فلسفه طرز استدلال سبک قدیم را منسوخ و طریقه کاملاً جدیدی برای استدلال و تعقل بوجود آورد.

نتیجه سیلاب‌های سخت پدید آمده اینست که در روی آنها آثار حیوانات بحری دیده میشود .^۱

این نظریات در دوره‌ای که علوم تجربی مراحل ابتدائی خود را طی میکردند بسیار جالب و قابل دقت است . میگویند ابن سینا ۱۲۰ رساله و کتاب در زمینه‌های مختلف فلسفی و علمی برشته تحریر در آورده که مهمترین آنها کتاب الشفا . نجات و اشارات . و دانشنامه علانی می باشد .

مقام علمی این مرد دانشمند را طوری که بیان میکنند مینویسند^۱ که قرن‌ها قبل از ظهور علم میکروب شناسی ، بوعلی اعلام کرد که بیماریها ممکن است بوسیله حیوانات کوچک نامرئی که در آب وجود دارد باشخاص سرایت کند . بعضی از پیشنهادات طبی ابن سینا هنوز ارزش خود را از دست نداده . وی منکر تأثیر حرکت ستارگان در احوال انسانها بود و بسعد و نحس کواکب عقیده نداشت بوعلی بدون اینکه وجود خدا را انکار کند « قدرت مطلق » او را محدود مینمود و تحولات و انقلابات طبیعی را مستقیماً محصول اراده الهی نمیدانست بلکه نتیجه قوانین معینی که از طرف خالق آفریده شده می‌شمرد .

ابن سینا از کسانیست که فلسفه مشائیین را بخوبی درک کرده و در مقام تفهیم مطالب آن بعامه مردم برآمده است بهمین علت مورد بغض

۱- پیر رسو مینویسد که ابن سینا پرنس علوم دانش و طب را در دنیای اسلام چنان رونق داده که یکی از پادشاهان کاستیل که آب آورده بود برای معالجه بشهر قرطبه که یکی از شهرهای اسلامی بود در نزد دشمنان خود رفت و متوسل باطباء مسلمین گردید .

و نفرت اصحاب دین قرار گرفته است.

مبارزه با تعبد و تقلید
چیزیکه ابن سینا را از سایر متفکرین عصر خود متمایز میسازد اینستکه وی اهل تعبد و تقلید نبود و چنانکه خود گفته است در مطالبی که

مورد اختلاف اهل بحث بود .. ه. واره تعصب، هوای نفس و عادت و انس را کنار گذاشته و به مخالفت با آراء، سخیف و غیر معقول برخاسته است. با اینکه از ارسطو را برجسته ترین افراد حکمت مشائین میدانمعتقد است کسانی که بعد از ارسطو در میدان علم قدم میگذارند باید خطاهای او را اصلاح کنند.

سپس ابن سینا میگوید که بعضی چنان سرگرم میراث علمی گذشتگان هستند که فرصت مراجعه بعقل خود ندارند و اگر فرصتی بدست آورند حاضر نیستند که اشتباهات و لغزشهای آنان را اصلاح و جبران نمایند. اینها مردم بی ذوق و کم فهمی هستند زیرا که تحقیق و انتقاد بر آثار گذشتگان را بدعت میدانند و مخالفت با افکار متقدمین را کفر و ضلال می شمرند .. باین ترتیب می بینیم که در قرن چهارم و پنجم هجری که مطابق با قرن ده و یازده میلادی است در ایران دانشمندان و متفکرینی پیدا شده اند که برخلاف علمای غرب و پیروان منطق اسکولاستیک بجای تعبد و تقلید خود در مقام اعلام نظریات چالشی برآمده و حکومت عقل را بر نظریات متفکرین قدیم ترجیح داده اند چنانکه اشاره کردیم ابوعلی بتمام رشته های علوم زمان خود واقف بود و در حقیقت دایرة المعارف عصر خود محسوب میشود. او بزرگترین طبیب، بهترین فیلسوف و حیوان شناس و زمین شناس زمان خود بود و در منطق

شعر و موسیقی و سایر رشته‌های علمی عصر وارد بود. بهمین مناسبت در تاریخ تمدن و فرهنگ جهان مقام بزرگی را احراز کرده است و آثارش از قرن دوازده تا اواسط قرن ۱۷ چندین بار بزبان لاتین و سایر زبانها طبع و مورد استفاده دانشگاه‌ها و اهل علم قرار گرفت. ابوعلی سینا باقتضای زمان مجبور بود که يك ارتباطی بین افکار مادی خود با نظریات جامد مذهبی برقرار کند. بهمین علت گاه در آثار و افکار او باختلاف و تضاد مواجه میشویم با اینحال طرز تفکر و نحوه تحقیق او نمونه مترقیترین افکار علمی شرق در آن ایام است.

پاره‌ای از نظریات بدیع اوسبب گردید جمعی او را کافر خواندند. چنانکه خود او در یکی از رباعیاتش به این معنی اشاره میکند.

کفر چومنی گزاف و آسان نبود محکمتر از ایمان من ایمان نبود
در دهر چو من یکی و آنهم کافر پس در همه دهر يك مسلمان نبود

در رباعی دیگر خطاب بمردم جاهل و پرمدعا میگوید:

باین دوسه نادان که چنان میدانند از جهل که دانای جهان آنانند
خر باش که این جماعت از فرط خری هر کو، نه خراست کافرش میخوانند
اینک نمونه‌ای از آثار علمی این مرد دانشمند را بدست میدهیم.

ابوعلی سینا در مقدمه دانشنامه مینویسد: ... باید

نمونه آثار

مرخادمان مجلس وی را کتابی تصنیف کنم

پارسی دری که اندر وی اصلها و نکته‌ها، پنج علم از علما حکمت پیشینگان گرد آورم بغایت مختصری. یکی علم منطق که وی علم ترازو است و دوم علم طبیعیات که علم آن چیزهاست که بحسب شاید دید و اندر جنبش و گردشند و سوم علم هیأت و نهاد عالم و حال صورت و جنبش

آسمانها و ستارگان چنانکه باز نموده‌اند ... چهارم علم موسیقی و باز نمودن سبب سازو ناسازی آوازا و نهادن لحنها و پنجم علم آنچه بیرون از طبیعت است ... »

در کتاب **قراضه طبیعیات** مینویسد « چون اندر مجلس شریف حدیث طبیعیات و کتب ارسطاطالیس اندرین باب همی رفت بفرمود این خدام را کتابی کند اندر مسائل طبیعی بر طریق سؤال و جواب پیاری تا فائده آن عام باشد. این خدام آن مثال را امتثال کرد و قصد کرد تا از آنچ دیگران بگفته‌اند اندرین کتاب نیارد مگر چیزی که آن را مقدمه سازد مسئله دیگر را و یا بر سیل اتفاق اندر افتد و این کتاب را موسوم کردم بقراضه طبیعیات »

سرگردانی دائمی . گذراندن قسمتی از زندگی
هرک بوعلی در زندان . بیخوابی شبها . اشتغال بکارهای

دولتی و علمی و شهوت رانی زیاد سبب گردید که این دانشمند نامی بقولوی در ۵۷ سالگی بدرد حیات گوید . اشعار زیر منسوب باوست .

از قهر گل سیاه تا اوج زحل کردم همه مشکلات گیتی را حل
 بیرون جستم ز قید هر سکر و حیل هر بند گشاده شد مگر بند اجل

ای کاش بدانمی که من کیستمی سرگشته بعالم از پی چیستمی
 گرمقبلم آسوده و خوش زیستمی ورنه بهزار دیده بگریستمی

تا باده عشق در قدح ریخته‌اند و ندر پی عشق عاشق انگیزته‌اند

باجان روان بوعلی مهر علی چون شیر و شکر بهم بر آمیخته‌اند

بر صفحه چهره از خط لم یزلی معکوس نوشته گشته نام دوعلی

یک لام و دو عین بادو یای معکوس ارحاجب وعین وانف باخط جلی

حکایت وداستانی چند از بوعلی سینا

ومعالجات عجیب او

بیماری که تصور میکرد گماوشده - يك حکایت قدیم راجع بمهارت بوعلی سینا درمعالجات طبی هست که درحدود ۱۲۰ سال بعد از وفات او در کتاب چهار مقاله نظامی عروضی نقل آمده و در اینجا باختصار نقل میکنیم .

یکی از بزرگان آل بویه به بیماری مالیخولیا گرفتار شده بود و همواره تصور میکرد گاو شده است و همیشه مانند گاوی نعره میزد و میگفت قصاب بیاورید تا مرا بکشد زیرا از گوشت من هریسه مطبوعی میتوان بخت !

رفته رفته کار این بیمار سخت تر میشد چنانکه از خوردن امتناع کرد و تنها چیزی که میخواست يك قصاب باکارد تیزش بود . کسان بیمار عاجز شدند و بخدمت علاءالدوله کاکویه رفتند و تقاضا کردند از بوعلی خواهش کند تا برای معالجه این بیمار بخانه ایشان برود . ابوعلی پذیرفت و بکسان بیمار گفت بآن جوان بگوئید که قصاب خواهد آمد . آن جوان از شنیدن این خبر مسرور شد و در انتظار قصاب دقیقه شماری میکرد . بوعلی با اطرفیان رو بخانه بیمار نهاد و خود با یکنفر وارد خانه شد و فریاد زد گاو کجاست تا او را بکشم . آن جوان مانند گاو نعره ای زد یعنی اینجااست . بوعلی گفت این گاو را بحیاط بیاورید و دست پایش را ببندید و بیندازید تا او را بکشم . بیمار چون این سخن را شنید بطرف حیاط دوید و به پهلوی راست خفت و دست و

پای او را محکم بستند. ابوعلی دو کلاد در دست گرفت و مانند قصابان آنها را بهم مالید و تیز کرد و نشست و مثل قصابان دست بر پهلوی آن جوان گذاشت و گفت به. این چه کاو لاغریست. چنین کاوی را نمی توان کشت باید باو علف بدهید تا فربه شود و قابل کشتن گردد بعداً برخاست و از خانه بیرون رفت و بکسان بیمار گفت دست و پای او را باز کنید و خوردنی هائی که دستور میدهم نزد او برید و بگوئید بخورد تا زود فربه شوی و گرنه قصاب ترا نخواهد کشت. کسان بیمار هم بنا بر دستور خوردنی هارا نزد او می بردند و او باو لع تمام می خورد و تمام دارو هائی که ابوعلی می فرستاد، با امید آنکه زود فربه شود و قابل کشتن گردد بکار میبرد. در این ضمن اطبا بدستور ابوعلی مشغول مداوای او شدند و در مدت یکماه آن بیمار معالجه شد.

این شخص نمرده است - در کتاب *روضات الجنات* از *معین الدین اسفراری* آمده است که چون ابوعلی در حال فرار از دست سلطان محمود بشهر گرگان رسید دید که میتی را دفن میکنند. سر قبر حاضر شد چون میت را در لحد نهادند شیخ گفت این شخص نمرده است او را در گور میفکنید. مردم را حیرت آمد گفتند این چه سخن است که میگوئی گفت او را در موضعی خالی بمن بسپارید، بعد از چند روز زنده و تندرست بشما باز دهم. مردم چنان کردند. چون او را بموضع خالی بردند، شیخ او را فصد فرمود. چون قدری خون برداشت آن شخص چشم بگشاد. بعد از ساعتی دیگر مقداری خون برداشت آن شخص بنشست و از احوال خود استفسار کرد او را اعلام داد. پس بمعالجه او قیام نمود تا صحت یافت.

امتناع از معالجه - رسم بوعلی در معالجه آن بود که مرض بیمارانی که درخانه او جمع میشدند با يك نگاه تشخیص میداد و برای هر يك نسخه‌ای مینوشت .

يك بیمار^۱ چند روز بمنزل بوعلی رفت، ولی بوعلی با آنکه او را میدید نسخه‌ای برای او نمی‌نوشت . آخرین روز بخدمت بوعلی رفت و تقاضای نسخه کرد بوعلی گفت تو معالجه نمیشوی و من به تو نسخه نمیدهم . آنمرد وقتی دید بوعلی از معالجه او اظهار عجز میکند دل از دنیا بر کند و تمام مال و متاع خود را بین اهل و عیال قسمت کرد و سر به بیابان نهاد . بعد از مدتی بیابان گردی روزی بحدود کوه بیستون رسید و برای رفع خستگی در دامان کوه نشست و از چوبانی که در آن حوالی بود تقاضای جرعه‌ای شیر کرد چوپان از او ظرف خواست و چون او ظرف نداشت، جمجمهٔ انسانیرا که در آنجا افتاده بود برداشت و باو داد و چوپان در آن مقداری شیر ریخت . مرد شیر را کنار جوی آب گذاشت تا سرد و گوارا شود و در این حال بخواب رفت اتفاقاً وقتی بیدار شد دید که ماری سر بدرون جمجمه کرده و مقداری شیر را بدهان برده و بر گردانده است . بیابانگرد قدردی فکر کرد . ولی بعد ناگهان تصمیم گرفت و شیر را لاجرعه سر کشید با امید اینکه فوراً هلاک شود و از شر بیماری آسوده گردد . بعد از این عمل دوباره خوابید و چون بیدار شد بانهایت تعجب ملاحظه کرد که اثری از بیماری در او نیست . پس با سرعت بسیار بیدار خود باز گشت و دوباره نزد بوعلی رفت و گفت با آنکه مرا از زندگانی مأیوس کرده بودی اینک شفایافته و سالم شده‌ام . بوعلی او را دلداری داد و گفت . علت اینکه از معالجه تو امتناع کرده بودم عدم

۱- دلیلی بر صحت نسبت حکایات فوق به بوعلی در دست نیست .

تشخیص مرض نبود بلکه آن بود که تهیه داروی آن مرض برای من و تو مقدور نبوده است. دوی تو شیری بود که از پستان بز زرد رنگی که فلان سال داشته باشد دوشیده و در جمجمه دختر چهارده ساله‌ای ریخته باشند و بعد می‌بایست مار زردی آنرا بنوشد و برگرداند و تو آنرا بخوری. چون تهیه چنین دوائی ممکن نبود از اظهار آن امتناع ورزیدم. وقتی آن مرد دقت کرد دید نشانی‌های ابوعلی همه درست است و فقط نتوانست بفهمد آن جمجمه از دختر چهارده ساله‌ای بوده است یا نه.

نسخه یارِ یسمان - رسم بوعلی بود که بیمارانی را که جلوی خانه او جمع میشدند بوسیله ریسمانی معاینه میکرد. یعنی ریسمانی بدست آنها می‌بستند و بوعلی سر ریسمان را میگرفت و می‌فهمید که مریض او چه مرضی دارد و نسخه میداد.

یکروز مردم برای اینکه بصحت تشخیص او پی ببرند. گربه‌ای زیر بغل زنی گذاشتند و او را مقابل خانه بوعلی نشانند و سر ریسمان را باو دادند آن زن هم سر ریسمان را بدست گربه بست بوعلی بعد از گرفتن سر ریسمان نسخه را نوشت و فرستاد وقتی نسخه را باز کردند و خواندند نوشته بود باین بیمار پنج سیر گوشت لخم و دوسه موش بدهید تا مرضش رفع شود.

سقف اطاق کو تا هتر شده - یک روز هم سایه بوعلی که پسرش همدرس بوعلی بود و هر دو نزد ملائی درس میخواندند بخدمت ملا رفت و گفت علت چیست که تو به بوعلی بیشتر از بچه من توجه داری. ملا گفت من به پسر تو و بوعلی بیک چشم نگاه میکنم و بهر دو بیک اندازه درس میدهم منتهی بوعلی باهوش است و هر چه بگویم یاد میگیرد. اما پسر

تو کودن است و چیزی نمی آموزد . بعد برای آنکه اختلاف درجه هوش آندو را نشان دهد هر دو را از اطاق بیرون فرستاد و دستور داد که یک ورق کاغذ زیر بوعلی بگذارند و یک خشت زیر دوشک آن بچه دیگر - آنوقت هر دو را باطاق خواست و گفت برجایشان بنشینند . آن بچه کودن آمد و نشست و اصلاً نفهمید که یک خشت زیر دوشک او گذاشته اند اما بوعلی همینکه نشست شروع کرد باینطرف و آنطرف و بسقف اطاق نگاه کردن . ملا پرسید مگر چه شده است که بسقف نگاه میکنی بوعلی گفت نمیدانم چه شده است . مثل آنستکه از موقعی که بیرون رفتم و بر کشتم سقف اطاق باندازه یک ورق کاغذ کوتاه تر شده است . معلم گفت راست میگوئی زیرا یک ورق کاغذ زیر دوشک تو گذاشته ایم . آنوقت رو به پدر آن بچه کودن کرد و گفت حالا فهمیدی چرا بوعلی در درسهایش از پسر تو پیش افتاده است .

بر بالین بیمار عشق - خلاصه این داستان چنانکه نظامی عروضی در چهارمقاله خود نقل میکند ، چنین است . جوانی از نزدیکان قابوس و شمگیر به بیماری صعب العالاجی دچار شد که پزشکان از درمان او فرو ماندند . وقتی بوعلی را که در آنموقع در گریان بسر می برد بر بالینش آوردند ، او بیماریش را بیماری عشق تشخیص داد و درحالیکه نبض او را در دست گرفته بود اسامی کویها و محلات شهر را یکی یکی بر شمرد و چون بکوئی رسید نبض بیمار بآوردن نام آن تندتر شده بود اسامی سراهای آن کوی را برد و بهمین ترتیب عمل کردتا در نتیجه نام معشوقه بیمار را یافت و سر انجام بقابوس اطلاع داد که جوان با دیدن روی فلان دختر که در فلان سرای و در فلان کوی ساکن است علاج میشود

و بیمار نیز صحت تشخیص بوعلی را تصدیق کرد و موجب اعجاب و تحسین قابوس گردید .

روایتی از ابن سینا - حکیم بزرگ بوعلی سینا مینویسد در بخارا این نادره را شنیدم که یکی از اطباء ، در دستگاه پادشاهان سامانی ترقی کرد و بحدی محرم شد که در اندرون شهر یاری راه داشت و در بزم پادشاه با زنان حرم بر سر سفره می نشست روزی یکی از کنیزکان خم شده بود تا دستار خوان را بگستراند و ظرفهای غذا را بچیند چون خواست که راست شود نتوانست و فریاد و فغانش بلند شد - پادشاه با ابرام تمام از طیب خود علاج کنیزک محبوبش را تقاضا میکرد و طیب میدید که استعمال دارو و ادویه مجال و فرصتی میخواهد بنابراین بمعالجه نفسانی پرداخته و فرمان داد چارقد او را که بدانوسیمله کردن و مرهایش را میپوشانید برداشتند و چون دریافت که کنیزک از برداشتن چارقد خود متأثر گشت و تاحدی تکان خورد باردیگر فرمان داد شلوار از پایش کشیدند و بیم و وحشت عریان ماندن بحدی در اعصاب زن جوان تأثیر کرد ناگهان راست شد و پا بدو گذاشت تا خود را بیوشاند و بدینگونه هوشمندی طیب و پایه بلند معلوماتش بیش از پیش بر پادشاه ظاهر شد.

۴- ابو الفتح غیاث الدین عمر خیام

فیلسوف و ریاضی دان نامی در جهان

« اطلاعات ما درباره زندگی خیام بسیار کم و ناقص است و هیچ دلیل قاطعی در دست نیست که خیام منجم و دانشمندیکه در فراهم کردن تقویم نجومی شرکت داشته همان خیامی^۱ است که رباعیات گفته است . . . در زندگی خیام فقط این حادثه توسط مورخین به ثبت رسیده که در سال ۴۷۱ هجری بامر ملکشاه سلجوقی باهشت نفر منجم دیگر مأمور اصلاح تقویم شده . . . به تصدیق دانشمندان تقویمی که خیام و همکاران او ترتیب داده اند از تقویم مشهور به تقویم **گرگوری** که پاپی بهمین نام در سال ۱۵۸۳ میلادی ترتیب داد کاملتر است و تقویم جلالی یکی از کاملترین تقویمهای جهان میباشد .

خیام با علوم زمان خود از قبیل فلسفه و نجوم و فقه و لغت مخصوصاً جبر آشنائی داشته . . . »^۲ مهمترین آثارش رساله ایست در جبر و مقابله که توسط یکنفر آلمانی بچاپ رسیده و « رساله فی شرح ما شکل من مصادرات کتاب اقلیدس » که بهمت دکتر ارانی فقید در سال ۱۳۱۲ در تهران بچاپ رسیده است .

« در مقدمه جبر و مقابله خیام اشاره ای بوضع زندگی خود و هم عصران خود میکند که از لحاظ اهمیت عیناً نقل میکنیم : ما شاهد بودیم

۱- گویا مؤلف غفلت کرده است خیامی بیش نبوده . ۲ - خیام شاعر از آقای بزرگ علوی .

که اهل علم منقرض شده، بدسته ای که عده شان کم و محنتشان زیاد بود منحصر گردیدند و این عده مختصر در طول زندگانی سخت خود، همتشان را صرف تحقیقات و اکتشافات علمی نمودند ولی اغلب دانشمندان زمان ما حق را با باطل میپوشانند. از حد تزویر و ظاهر سازی تجاوز نمیکنند. آنمقدار معرفتی را نیز که دارند برای اغراض پست مادی بکار میبرند و اگر شخصی را طالب حق و ایثار کننده صدق و ساعی دردد باطل و ترک تزویر ببینند تمسخر و استخفاف میکنند.

این اظهارات میتواند دلیل قاطعی بر نارضایتی شاعر از اوضاع سیاسی و اجتماعی و مردم زمان باشد . . . قدیمترین کتابی که از خیام نامی برده کتاب چهارمقاله نظامی عروضی است که معاصروشاگرداو بود. مع ذلك از رباعیات خیام سخنی نگفته است. در حال حاضر قریب سه هزار رباعی در دست است که معلوم نیست چه اندازه از آنها اثر طبع خیام است و پاره ای از آنها بسیار تند و زنده است که باو نسبت داده میشود یا مال خود اوست و ما نمونهای چند از آنها را در اینجا ذکر میکنیم.

خیام بعلم افکار تندی که اظهار کرده همواره مورد طعن دشمنان قرار گرفته است. چنانکه نجم الدین رازی درباره او میگوید: «یکی از فضلا که به نزد نابینایان بفضل و حکمت و کیاست معروف و مشهور است و آن عمر خیام است از غایت حیرت و ضلالت این بیت میگوید. در دایره ای که جای رفت آمد ماست

آنها نه بدایت نه نهایت پیدا است

کس می نزند دمی در این عالم راست

کین آمدن از کجا و رفتن بکجا است؟! »

درجای دیگر او را سرگشته غافل و بگم گشته غاظل میگوید و
این رباعی را از افکار او بعنوان نمونه میآورد .

آرنده چو ترکیب طبایع آراست

باز از چه سبب فکندش اندر کم و کاست

گر نیک آمد شکستن از بهر چه بود

و رنیک نیامد این صور عیب کراست

خیام باحالت شك و تردد میگوید :

گویند بهشت و حورعین خواهد بود آنجامی ناب و انگین خواهد بود

گر مامی و معشوقه گزیدیم چه باك چون عاقبت کار همین خواهد بود

خیام باز همد فروشان و ریاکاران مخالف بوده چنانکه میگوید :

شیخی بزنی فاحشه گفتا مستی هر لحظه بدام دگری پا بستی

گفتا شیخا هر آنچه گوئی هستم آیا تو چنانکه مینمائی هستی ؟

ای مفتی شهر از تو پر کار تریم با اینهمه مستی ز تو هشیار تریم

تو خون کسان خوری و ما خون رزان انصاف بده کدام خونخوار تریم

گر آمدنم بمن بدی نامدمی ورنیز شدن بمن بدی کی شدمی

به زآن نبدی که اندرین دیر خراب نه آمدمی نه شدمی نه بدمی

گر بر فلکم دست بدی چون یزدان برداشتمی من این فلك را زمیان

از نو فلك دگر چنان ساختمی کازاده بكام دل رسیدی آسان

فلسفه و افکار خیام

و نتیجه آن

۱- امروز ما چه نتیجه‌ای میتوانیم از خیام بگیریم
آیا تمام آنچه خیام گفته میتواند سرمشق زندگی
ما باشد. نه - آنچه در نهصد سال پیش راهنما و

انقلابی بود البته امروز نمیتواند دارای همان اهمیت باشد.

آنهایی که میخواهند فلسفه و افکار خیام را آخرین مرحله تکامل
بشر بدانند مانند کسانی هستند که خیام را متشرع و مذهبی قلمداد میکنند، یا
خود کمر اهند و یا اینکه میخواهند دیگران را فریب دهند. چنانکه میگویند.
مراد خیام چیزی جز عصارهٔ انگور نیست وی در بعضی از آثارش
مردم را بشادمانی دعوت میکند.

ایام وزمانه از کسی دارد ننگ کو از غم ایام نشیند دل تنگ
و برای ریشه کن کردن غم و اندوه میگساری را تجویز میکند.
من بی می ناب زیستن نتوانم بی باده کشید بار تن نتوانم
من بنده آن دم که ساقی گوید یک جام دگر بگیر و من نتوانم
خیام از اینگونه رباعیات بسیار دارد و آنچه دلالت بر جبری بودنش مینماید.
من می خورم و هر که چو من اهل بود

می خوردن من بنزد وی سهل بود

می خوردن من حق زائل میدانست

گر می نخورم علم خدا جهل بود

۱- قفطی در تاریخ الحکماء که در اوایل قرن هفتم تألیف نموده در ذکر
عمر خیام مینویسد که معاصرینش زبان به مدح او باز کردند و در دین و
عقیده او سخن گفتن آغاز چندانکه عمر خیام بو حشمت افتاد و عنان زبان و
قلم بگیرفت و بعزم حج از نیشابور بیرون رفت و پس از مراجعت از مکه در
کتمان اسرار خود اصرار میورزد و ظواهر شرع را رعایت میکرد.
از تاریخ تصوف در اسلام (جلد دوم) صفحه ۴۶۶

رباعیات خیام گرچه بعضی از آنها چنانکه از قاموس الاعلام نقل شده
 شعرش بر بی پروائی و لاابالی گری می باشد لکن بعضی دیگر از آنها
 دایر بر اخلاق و مواعظ و معانی مبتکره بوده و در اثر هرچه که هست
 بسیار مؤثر می باشد و از آن جمله است .

يك نان بدو روزا اگر شود حاصل مرد

و ز كوزه شكسته ای دمی آبی سرد

محکوم کم از خودی چرا باید بود

یا خدمت چون خودی چرا باید کرد

چون عمر بسر رسد چه بغداد چه بلخ

پیمانه چو پر شود چه شیرین چه تلخ

خوش باش که بعد از من و تو ماه بسی

از سلخ بغره آید از غره بسلخ

این کوزه چو من عاشق زاری بوده است

در بند سر زلف نگاری بوده است

این دسته که در گردن آن می بینی

دستی است که در گردن یاری بوده است

خاری که بزیر پای هر حیوانیست

زلف صنمی و ابروی جانانی است

هر خشت که بر کنگره ایوانیست

انگشت وزیری و سر سلطانی است

در کارگه کوزه گری رفتم دوش

دیدم دو هزار کوزه گویا و خموش

هر يك بزبان حال يا من گفتند

کو کوزه گر و کوزه خر و کوزه فروش

گر گوهر طاعتت نسفتم هرگز

ور کرد گنه ز رخ نرفتم هرگز

نومید نیم ز بارگاه کرمت زیرا که یکی را دو نگفتم هرگز

چنانکه ریحانة الادب از تتمه صوان الحکمة و غیره نقل کرده

خیام عمر بن ابراهیم نیشابوری الاصل والمولد والمدفن، از مشاهیر صوفیه

و عرفان عهد سلاجقه و اعظم حکماء و ریاضیین اسلامی که گاهی به

خیامی^۱ و ابن الخیام نیز موصوف و در تصوف و حساب و لغت و فقه و تفسیر

و نجوم و تواریخ سیر و تجوید و فنون حکمت دارای مقامی بس عالی بوده

و بالخصوص در ریاضیات و حیدعصر خود و بتصریح بعضی از دانشمندان در

فلسفه و حکمت تالی شیخ ابوعلی سینا و حکمای یونان بوده و خیام از تلامذه

شیخ الاسلام ناصرالدین محمد منصور و با حسن صباح و وزیر اعظم

نظام الملك صاحب مدرسه نظامیه بغداد معاصر و در نزد سلاطین

عصر خود محترم بوده و تقریبی بسزا داشته بلکه محرم راز

سلطان سنجر سلجوقی گردید. کرسی مخصوصی جنب تخت سلطان

برای او تعیین شده بود که بر روی آن نشستی و از کثرت تبهری که در

نجوم و ریاضیات داشته از طرف سلطان جلال الدین ملک شاه سلجوقی

با هفت حکیم درجه اول دیگر به رصد بعضی کواکب و تحقیق اوضاع

فلکی موظف شد و او هم مدتی در رصدخانه بسر برد، زیجی ترتیب

داد و جدول نظرات کواکب را اصلاح نمود، و تاریخ شمسی جدیدی

۱- این نسبت با و شاید از آن باشد که پدرش خیمه فروش بوده است.

که مبدأ آن روز تحویل آفتاب به حمل سال جلوس جلال‌الدین معظم مطابق سال ۴۵۸ تاریخ یزد جردی (فرسی) و ۶۶۹ هجری قمری بود. دیگر تواریخ مضبوطه در آنها را با آن تطبیق نمایند و آنرا بجهت تازگی و انتساب به جلال‌الدین ملک‌شاه تاریخ محدث و تاریخ جلالی و تاریخ ملکی گویند. اسامی ماه‌های آن نیز همان اسامی ماه‌های تاریخ باستانی و فرسی و نظایر اینها از همدیگر امتیاز دهند مثل فروردین جلالی یا فرسی و امثال آن الخ - روزی خیام به مجلس وزیر کبیر عبدالرزاق که ابولحسن غزال نیز حاضر بود در اختلاف قرائت آیه‌ای مشغول مذاکره بودند وارد شد پس وزیر خوشدل شد و گفت علی‌الخبیر سقطنا - و آن مطلب را از خیام استفسار نمود. پس خیام اختلافات قرائت و اسباب و علل آنها را بالاطراف بیان کرد و یکی را که موافق عقیده خود بود با اقامه دلیل بر دیگر اقوال ترجیح داد. پس غزال گفت خدا امثال شما را در میان علماء زیاد کند. من گمان نداشتیم که یکی از قراء و علماء تجوید دانا و حافظ این مطالب بوده باشد تا چه رسد به حکماء - غیر از آنچه در صدر مقاله گفته شد دیگر از آثار عمده خیام - براهین الجبر والمقابلہ در سال ۱۸۵۲ میلادی با ترجمه فرانسوی آن در پاریس چاپ و از ملاحظه اطلاعات علمی آن دانشمند یگانه درجیرتند - لوازم الامکنه در اختلاف فصول - مساحت و مکعبات - میزان الحکم در شناختن جواهر بدون پیاده کردن آنها و رساله کون و تکلیف و رباعیات خیام است که چند مرتبه در ایران و خارج از ایران به السنه مختلف چاپ و تفسیر شده - رساله ضیاء العقلی در موضوع علم کلی عبری که در دو مجموعه مذکور چاپ مصر و هند بطبع رسیده - رساله دروضه

القلوب در کلیات وجود بفارسی که باهتمام آقای سعید نفیسی دانشمند معظم در مجله شرق چاپ تهران و نیز جداگانه بطبع رسیده - رساله در طرق صحت هندی برای استخراج جذر و کعب - رساله در طبیعیات که شهر زروی بخيام نسبت میدهد - رساله در بیان زیبج ملکشاهی که در سی فصل باو نسبت داده شده - کتاب نوروزنامه در باره تاریخ و آداب جشن نوروز که باهتمام مجتبی مینوئی و سید عبدالرحیم خلخالی بسال ۱۳۱۲ در تهران چاپ شده و همچنین بعضی رساله‌های چاپ شده و چاپ نشده دیگر که در فنون و علوم مختلفه و اشعار .

رباعیات خیام و تاریخ حیات آنرا مورخان و

تذکره نویسان متقدم بواسطه تعصبات زمان که

رباعیات این حکیم را مورد طعن قرار داده

بودند، در باره خیام باختصار سخن گفته اند و

تنها با اشاره بمراتب علمی و فضل وی از آن در گذشته اند . خلاصه آنکه

نظامی عروضی مؤلف چهارمقاله ویرا منجم شمرده - ابوالحسن

بیهقی مؤلف تاریخ بیهق ویرا فیلسوف نامیده - عمادکاتب اصفهانی

مؤلف فریده القصر اورایکی از شعرای خراسان شمرده - نجم الدین رازی

مؤلف کتاب مرصاد العباد ویرا یکی از فضایل سرگشته غافل و کم

گشته عاطل دانسته و در سال ۱۶۴۹ ابن القفطی در باره خیام اینطور داوری

میکند. باطن اشعار خیام برای شریعت مارهای گزنده و سلسله زنجیرهای

ضلال بود ، و دیگران نیز سخن در باره وی کوتاه کرده اند . متأخرین

نیز که مأخذی جز اینگونه آثار نمی یافتند روی سخن را بی بحث در افکار

و آثار وی معطوف داشته اند . در هر صورت قدیمترین نسخه که از آثار

رباعیات خیام و

خلاصه اقوال مختلفه

در باره او

خیام مورد توافق خیام‌شناس است، نسخه‌ایست که دارای ۱۵۸ الی ۱۷۸ رباعی است که در سال ۸۶۵ نوشته شده و هر قدر از عصر زندگی خیام دور می‌شویم بر تعداد رباعیهای منسوب بدو افزوده می‌شود و از گویندگان دیگر است برخی از آنها از آثار شعرای معروف و معلوم و بعضی دیگر رباعیات است که گوینده آنها مجهول است و ماخذ انتساب آنها بخیام تنها سهل انگاری و جهالت، یا سود مادی ناشران می‌باشد.

شهرت خیام و ترجمه
 از موقعی رو بفرونی گذاشت که رساله جبر و
 آثار آن بزبان
 مقابله خیام بوسیله دانشمند فرانسوی (وپکه)
 یسمانه
 بسال ۱۸۵۱ میلادی بفرانسه ترجمه و منتشر

شد و مورد توجه ریاضی دانان جهان قرار گرفت. اما شهرت افکار فلسفی و رباعیات خیام در اروپا خیلی بیشتر و از اوایل قرن هفدهم آغاز شده است و اکنون هیچ زبان زنده‌ای در دنیا نیست که رباعیات خیام بآن ترجمه نشده باشد و گذشته از رباعیات (فیتز جرالد) شاعر شهر انگلیسی که شاهکار ترجمه‌های خیام است و تاکنون بطرزهای مختلف در ممالک انگلیسی زبان چاپ شده و شهرت فوق العاده دارد ترجمه‌های مختلف انگلیسی، فرانسوی، آلمانی، ایتالیائی، مجارستانی، اسپانیولی، یونانی، روسی، لهستانی، اردو، دانمارکی و السنه دیگر لاتینی و غیره از رباعیات خیام موجود است، بعضی از آنها بخصوص چاپهای انگلستان و امریکا از حیث زیبایی و تصاویر در عداد زیباترین کتابهای چاپی دنیا است و میتوان گفت تاکنون آثار هیچیک از شعرای ایران بکثرت خیام بزبانهای مختلف ترجمه نشده و هنرمندان و نقاشان روی هیچ کتابی از آثار

ایرانیان بقدر رباعیات خیام کارنکرده اند - البته رسائل و کتب دیگری نیز مدون فرموده که بواسطه بعضی نسبتها از درجه اعتبار ساقط شده و مهجور مانده تا نابود گشته است .

وفات حکیم را در تاریخ الفی چهار صد و نود و هشت هجری نوشته و دیگران در پانصد و هفده. هر چه باشد در بیرون شهر نیشابور در شهر شادیباخ که در جنوب شهر حالیه نیشابور بوده در ایوان امامزاده معروف بمحمد محروق مدفون شده و از آنجا تا شهر نیشابور يك میدان راه است .

در خاتمه باید گفت با وجود نسبتهایی که بحکیم داده اند، شأن علمی او را نباید فراموش کرد چنانکه پادشاهان آنمرد دانشمندان را عزیز میداشتند و سلطان سنجر سلجوقی ویرا بر تخت سلطنت در پهلوی خود می نشاند. فرضاً که خیام جبری یا اشعری باشد حکماء بزرگ و دانشمندان یونان و سایر اقطار جهان که بی اندازه طرف احترام ما و جهان میباشند مسلمان خالص العقیده و یا آئینی موافق و مطابق بامردم جهان نداشته اند. دانشمند بهر آئین که باشد محترم است و افکار او طرف ملاحظه . پس حکیم عمر خیام از مفاخر ایران و از دانشمندان با حرمت فراوانست و چند شعر یا رباعی که از او است یا باو نسبت داده شده و شاهد مدعا دانسته اند سند نمیشود. (از تاریخ شعرا تألیف ذکاء الملک)

هـ- البتانی

دانشمند منجم و ریاضی دان و موجب افتخار اهل اسلام

بتانی ابو عبد الله محمد بن جابر بن سنان البتانی یاسنان بن حابر از مشاهیر اکابر حکمای نامی اسلام که شمار گرواخر شناس و در فنون ریاضی و نجوم آلات رصد کواکب^۱ و حید عصر و در دوره خود بی نظیر بوده است و ریاست هیئت علمیه ریاضیین و اهل نجوم را بعهدہ داشته است. بتانی در اصل دارای مذهب صابئی بوده و پس از آن اسلام را قبول کرده است.

از این دانشمند نامی کارهای عجیب و حیرت انگیزی که حاکی از کثرت فضلش میباشد صادر گردیده است.

بتانی در سال ۲۶۴ از هجرت در رصد خانه رقه به تدقیقات فلکیه شروع و در سال ۳۰۶ در اثر تحقیقات و تدقیقات چهل و دو ساله به کشفیات بسیاری دایر بر علم هیئت موفق و به تألیفات زیادی در حقایق مکتشفه خود نائل آمد از آن جمله سیصد و شصت و پنج روز و پنج ساعت و چهل شش دقیقه و بیست و چهار ثانیه بودن سال خورشیدی را مبرهن نموده و همچنین کشفیات علمای اسلامی را نیز که تا آن عصر می زیسته اند

۱- دقت در حرکات اجرام سماوی و ساختمان را که ادوات و آلات و اسباب برای رصد کردن در آن جمع است رصد خانه گویند.

برشته تألیف در آورده و کتاب تعدیل الكواكب و زیجی بنام^۱ زیج صائبی و شرح بر اربع مقالات بطلمیوس^۲ و شرح اربعة ارباع الفلك و کتاب مقدار الاتصالات و کتاب معرفة مطالع البروج فی مابین ارباع الفلك و غیره از تألیفات اوست

بتانی در نزد اروپائیها بغایت محترم بوده و از روی بنام البتانی تعبیر می نمایند و کتب تعدیل الكواكب او را به السنه اروپائی ترجمه کرده اند .

بتانی موجب افتخار اسلام و عرب می باشد البتانی مردی بزرگ و دانشمندی عالیمقام و از جمله اشراف بود و به بطلمیوس ارادت می ورزید. وی از لحاظ دقت در مطالعه تقویم اعتدالین افریطیمیوس نیز بیشتر رفته و اول کسی بود که در عالم مثلثات سینوس (جیب) راجانشین و تر ساخت و از این تغییر تمام مثلثات جدید نتیجه شد .

بتانی در ناحیه بتان از ولایت حران از توابع مصر زائیده شده و در سال ۳۱۷ هجری قمری در موقع مراجعت از بغداد در موضعی بنام قصر الخضیر در گذشت .

۱- صائبین از پیروان شریعت نوح بوده، سپس مرتد شده ستاره پرستیده اند.

۲- بطلمیوس منجم بزرگ یونانی که در سال ۱۳۰ مسیحی حیات داشته، کتاب معروفی دارد بنام مجسطی که در هیئت و نجوم نوشته است .

۶- ثابت بن قره حرانی

دانشمند بزرگ در طب و فلسفه و نجوم و مترجم عالیقدر
کتب علمی در اسلام

خاندان ثابت که سرخاندان آنها ثابت بن قره حرانی مکنی

به ابوالحسن که بقول بعضی از صائبی‌های مقیم

حران بوده و از بزرگان اهل نجوم و هندسه و فلسفه و طب و از
مترجمین^۱ زبر دست زمان خود بود که کتابهای علمی و فنی را از السنه

۱- بیشتر مترجمین و ناقلان علوم در زمان عباسیان در خاندانهائی بود

که غالباً این شغل (ترجمه) در خاندان مترجمین باقی می‌بود. قسمی که از یک
خانواده تا چندین پشت مترجم و ناقل برمیخاست و اینک اسامی نامی‌ترین
ناقلین و مترجمین زمان عباسیان بطور اختصار با نقل و اقتباس از تاریخ
تمدن اسلام تألیف جرجی زیدان بیان میکنیم.

۱- خاندان بختیشوع: سرسته آنان جرجیس بن بختیشوع پزشک منصور

است که از نسطوریان سریانی میباشد. پزشکان نامی و عالیقدر از این
خاندان برخاسته اند که از خلفاء اموال و انعام بسیاری دریافت میداشته‌اند.

بعضی از پزشکان خانواده بختیشوع چنان ثروت و جاه و مقامی بهمرساندند
که هیچیک از پزشکان آنجا و مال و منصب را نداشتند. ۲- خاندان حنین

سر خاندان آنان حنین بن اسحق عبادی معروف به شیخ المترجمین از
مسیحیان حیره که در سال ۱۹۴ متولد شد. پدرش سوداگر بود مأمون در
مقابل کتابهای ترجمه شده زر خالص به حنین میداد و حنین برای استفاده
خود کلمات را با حروف درشت و روی کاغذ ضخیم و یاسطرهاى پراکنده
بقیه در صفحه مقابل

مختلفه بعربی ترجمه نمیکرده است .

گویند ثابت ابتداء صرافانی میکرد سپس طب و نجوم و فلسفه آموخته و زبان سریانی را بخوبی میدانسته . در ریاضی و طب و منطق تألیفاتی دارد و کتابی نیز راجع مذهب صائبه نوشته است .

می نگاشت تا کتاب ضخیمتر گردد و زر بیشتر دریافت دارد . حنین دو پسر داشت یکی داود و دیگری اسحق . اسحق در ترجمه مهارت یافت و مانند پدر کتابهایی از یونانی بعربی ترجمه کرد و بیشتر کتابهای حکمت (مانند کتابهای ارسطو طالیس و غیره) را ترجمه می نمود . ۳- حبش اعصم دمشقی خواهر زاده حنین بن اسحق است و چه بسا از ترجمه های قدیمی که بنام و متعلق به حبیش بوده صاحبان آن برای رواج بازار نام حبیش را محو کرده بجای آن نام حنین را گذاردند . ۴- قسطا ابن لوقای بلمبگی . از مسیحیان شام ، طبیب و فیلسوف عالیقدری بوده است که السنه یونانی و عربی و سریانی را بخوبی میدانسته و کتابهای زیادی بعربی ترجمه کرده است . ۵- خاندان ماسرجویه . سرخاندان آنها پزشک ماسرجویه که یهودی مذهب و سریانی زبان مقیم بصره است و از سریانی بعربی ترجمه نمیکرده پسرش عیسی بن ماسرجویه نیز مترجم بوده و تألیفات مهمی در طب دارد . ۶- خاندان کرخی - سرخاندان آنها شهدی کرخی است سپس پسر او که بشغل ترجمه اشتغال داشته و هر دو در این فن متوسط بودند ولی پسر در اواخر عمر از پدر برتر شد .

۷- خاندان ثابت - که سر خاندان آنها ثابت بن قره حرانی است که از صائبی ها بوده و اسلام آورده و بطوریکه در متن شرح داده شد از مترجمین عالیقدر و زبردست بوده . ۸- حجاج بن مطر - از مترجمین مأمونست . ۹- ابن ناعمه حمصی ۱۰- استفان باسیل ۱۱- موسی بن خالد ۱۲- سرجیس رأسی ۱۳- یوحنا بن بختیشوع ۱۴- بطرلق ۱۵- یحیی بن بطرلق ۱۶- ابو عثمان دمشقی ۱۷- ابوبشر متی بن یونس ۱۸- یحیی بن عدی و غیره می باشند .

ثابت بن قره از مقربان دستگاه معتضد بود، تا آنجا که با وی می نشست و او را میخنداند و مدتها با او سخن میگفت و هیچیک از وزیران و ملازمان تا آنحد نزد معتضد تقرب نداشتند . پسرش (سنان بن ثابت) از مقربان درگاه القاهر بالله شد تألیفات زیادی از او هست (ثابت بن سنان) پسر سنان نیز تألیفانی دارد .

ثابت بن قره یکی از بزرگان دانشمندیست که تغییرات تمایل منطقة البروج را ثابت کرد و چنانکه اشاره شد این دانشمند عالم مقام و مترجم زبردست که گاهی بحاسب و گاهی بحکیم حرانی موصوف بوده علاوه بر ترجمه بسیاری از کتب تألیفات نفیسی نیز دارد که از این قرار است
ابطال حرکة الفلك البروج -- استخراج مسائل الهندسه الاعداد -- حساب الاهله -- الرسائل -- ثابت در سال ۲۸۸ قمری درگذشت .

۷- ابوالوفا - نور جانی

دانشمند بزرگ فلکی و کاشف حرکتی از ماه

ابوالوفا - محمد بن یحیی - بن اسماعیل نور جانی^۱ الولاده شمارگر مشهور از پیشروان حساب و هندسه بود و در این فن عالی با استخراجاتی موفق آمد، که دسترس هیچکس نبود و تمامی قواعد حساب و عددیات را از خل خود محمد بن عنبه و عموی خود ابو عمر مغازلی یاد گرفت و در سال سیصد و هفتاد و شش از هجرت در چهل یا پنجاه و هشت سالگی وفات یافت .

از تألیفات اوست - اقامة البرهان علی الدوائر من الفلك که يك نسخه آن در خزانه بانکي فور، به رقم (۶) موجود است - تفسير ابرخس - تفسير كتاب خوارزمي - تفسير كتاب دیو فسطی که هر سدر جبر و مقابله است - الحساب که يك نسخه آن در خزانه مصریه موجود است مایحتاج الیه اعمال و الكتاب من صناعة الحساب که به هفت منزله تقسیم شده و هر منزله را به هفت باب تقسیم کرده است .
• غیر از اینها کتابهای دیگری است که در فهرست ابن الندیم نگارش یافته است .

ابوالوفا را یکی از خلفای حامی علم و دانش بریاست رصد خانه

۱- نورجان شهرست کوچک و مشهور مابین هرات و نیشابور از بلاد خراسان .

بغداد تعیین کرده بود. جداول مثلثاتی ذیقیمتی بدست داد و علاوه بر حرکتی که بطلمیوس کشف کرده بود، توانست يك حرکت كوچك دیگر ماه را نیز معلوم نماید.

و بعدها تیکو براهه^۱ در آن تدقیق بیشتری کرد.

(۱) تیکو براهه از اشراف زادگان دانمارک بود و در سال ۱۵۴۶ م متولد شد. پس از آنکه با دانشهای زمان و بخصوص با علم نجوم مانوس گردید، خانواده او که تحصیل علم و دانش را شایسته مقام نجیب زادگان نمیدانستند او را بکلی از خانواده خویش طرد کردند. بعدها شهرت علمی او بالا گرفت و برای ادامه تتبعات او رصدخانه نمونه‌ای ترتیب دادند. وی در آن رصدخانه ستارگان را از فراز برجها رصد میکرد و زوایا و فواصل آنها را معین می نمود. تیکو براهه در نتیجه پشت کار و فعالیت توانست موقعیت جغرافیائی محل خود را معین کند. سپس به تعیین ارتفاع ستارگان و مطالعه در حرکت ماه و تعیین خط سیر سیارات همت گماشت، و با اجرای رصدهائی بی شمار موفقیت علمی بزرگی کسب کرد. پس از تیکو-براهه شاگرد او کپلر بکشف قوانین نجومی توفیق یافت. پیرو سو قوانین کپلر را باین نحو بیان میکند. قانون اول به ما می آموزد که هر سیاره بدور خورشید يك مسیر بیضی شکلی طی میکند. قانون دوم ثابت میکند که هر قدر سیاره ای روی این مسیر بخورشید نزدیکتر باشد حرکت آن نیز سریعتر است و بالاخره بمدد قانون سوم میتوان بادرست داشتن مدت دوران آن، فاصله اش را از خورشید معین کرد.

۸- زهر اووی - ابوالقاسم خلف بن عباس

طبیعی دان و جراح و پزشک نامی اسلام

ابوالقاسم خلف بن عباس زهر اووی^۱ از فضلاء و اطباء و پزشکان و جراحان زمان خود بوده و در ادویه مفرده و مرکبه خبرتی بسزا داشته است. این دانشمند سلعه و امراض ستون فقرات را کاملاً توصیف نمود. کتاب التصریف لمن عجز عن التألیف که در سال ۱۲۷۸ میلادی با ترجمه لاتینی آن در اگسفورد چاپ شده از آثار او است. این دانشمند عالی مقام از بزرگترین طبیعی دانان و جراحان بزرگ اسلام است که در بیمارستانهای بزرگ اسلامی آن دوره مقامی بس ارزشمند داشته است.

مارستان یا بیمارستان کلمه فارسی است و بمعنای محل مریضان می باشد. در دوره تمدن اسلامی، بیمارستان مشتمل بر مدارس طب هم بوده و همانجا درس طب میخواندند و عملاً نیز از مریضان معاینه مینمودند. عربها بیمارستانرا از ایرانیان آموختند و مانند بیمارستان گندی شاپور بیمارستان دایر کردند. نخستین بیمارستان اسلامی در سال ۸۸ هجری در دمشق به امر ولید بن عبدالملک اموی تأسیس شد. عبدالملک اطبائی را در آن بیمارستان بکار گماشت و دیوانگان را در آنجا کرد

۱- ظاهراً نسبت آن بموضعی است زهرانام که بنوشته راصد شهر است

کوچک در نزدیکی قرطبه از بلاد مغرب زمین و نام موضعی دیگر هم هست.

آورد و برای اداره آن هزینه ای تعیین کرد و تا انقراض دولت اموی بیمارستان منحصر بفرد اسلام همین بیمارستان دمشق بود. منصور نخستین خلیفه عباسی از بیمارستان گندی شاپور اطبائی به بغداد آورد، اما بیمارستانی تأسیس نکرد، فقط نوانخانه هائی برای کوران و پیره زنان و عجزه دایر نمود و شاید منصور یا جانشین او تیمارستانی در بغداد تأسیس کردند. نخستین بیمارستان دوره عباسی بامر هارون دایر شد که چون مهارت پزشکان بیمارستان گندی شاپور مقیم بغداد را مشاهده کرد پزشک خود جبرائیل بن بختیشوع دستور داد بیمارستانی نظیر بیمارستان گندی شاپور در بغداد تأسیس کند. در آن موقع رئیس بیمارستان گندی شاپور پزشکی هندی بود که دهشتک نام داشت، هارون از وی خواست ریاست بیمارستان بغداد را بپذیرد ولی دهشتک آنرا نپذیرفت و ماسویه را بان کار معرفی کرد و پس از ماسویه فرزندش یوحنا رئیس بیمارستان شد. بر مکیان که مردمی دانش پرور و معارف خواه بودند و به طب هندی و اطباء هندی علاقه داشتند، بیمارستانی بنام خود در بغداد دایر نمودند و ابن دهن پزشک هندی را بریاست آن گماشتند. ابن دهن زبان عربی را نیکو میدانست و کتابهای طبی هندی را مستقیماً از هندی به عربی ترجمه میکرده است. همینکه نام بیمارستان بغداد در سایر شهرها مشهور شد، در غالب نقاط مهم بتقلید از بغداد بیمارستان دایر کردند همانطور که سایر وسایل تمدن را نیز از بغداد میگرفتند. فتح بن خاقان وزیر متوکل در مصر بیمارستانی بنام (مغافر) تأسیس و ابن طولون در سال ۲۵۹ هجری بیمارستان دیگری بنام خود تأسیس کرد و شصت هزار دینار صرف ساختمان آن نمود و ملکی را برای تأمین مصارف آن بیمارستان وقف کرد و در

وقف نامه بیمارستان شرط شد که در آنجا سپاهی و مملوک معالجه نشود بلکه بیمارستان مخصوص معالجه بیماران عمومی و دیوانگان باشد. ابن طولون هر روز جمعه بیمارستان می آمد و از بیماران سرکشی می کرد تا اینکه در یکی از آن جمعه ها دیوانه ای با او بدرفتاری کرد و از آن بعد بیمارستان نرفت. بیمارستانهای اسلامی آنروز در کمال نظم و ترتیب اداره میشد و بدون توجه بملیت و مذهب و شغل، کلیه بیماران با نهایت دقت معالجه میشدند و هر مرضی سالن مخصوصی داشته و پزشکان همراه پزشکیاران و پرستاران بیماران را معاینه می کردند و دوا و غذای آنان را تعیین مینمودند. هر مریضی که بهبودی می یافت مرخص میشد و هر که می مرد مخارج کفن و دفن او را بیمارستان میداد و در عین حال طب و داروسازی نیز در همان محل تدریس میشد و شاگردان علاوه بر تحصیل تمرین عملی نیز داشتند.

مسلمانان بیمارستانهای سیار مثل امروز نیز دایر کرده بودند و باشترو قاطر آنرا باینطرف و آنطرف می بردند. از آنجمله در اردوی سلطان محمود سلجوقی بیمارستانی بود که چهل شتر آنرا میکشید و با اردو بهرطرف میرفت.

جرجی زیدان

۹- فارابی - ابو نصر

معلم ثانی استاد الفلاسفه ، نخستین فیلسوف در دوره
اسلامی و عالم بغالب علوم جهانی

فارابی محمد بن طرخان بن اوزلع یا محمد بن احمد بن طرخان
یا محمد بن محمد بن طرخان حکیم ترکی فلسفی المکنی به ابو نصر
که مولدش فاراب و شهرتش فارابی، یکی از بزرگترین فلاسفه نامی و
از دانشمندان و حکمای اسلامی قرن چهارم هجری زمان آل بویه که در
قبال ارسطو و معلم ثانی نیز معروف و کسی از ایشان به پایه‌وی نرسیده
و در قوه مدر که دارای اولین درجه بوده است . ابن سینا با آن همه
جلالت علمی آفاقی که داشت از کتابهای وی استفاده بسیاری میکرد و در
مصنفات خود از انوار علمیه اش اقتباس مینمود . این که در کلمات اکابر
به استاد الفلاسفه و ملک الحکماء موصوفش میدارند نخستین فیلسوفی
که در دوره اسلامی ظهور کرد او بوده است . بالجمله فارابی نخست
در مولد خود شهر فاراب علوم ابتدائی را اخذ و در بعضی از بلاد
ایرانی ، زبان فارسی و بعضی از السنه دیگر را فرا گرفت سپس ببغداد
رفته و زبان عربی را هم در آنجا استوار داشت و علم منطق را از
ابو بشر متی بن یونس که در آن علم وحید دهر بود فرا گرفته و با

صاحب بن عباد و حکمای بغداد مصاحبت داشته و سپس به حران رفته و در حوزة درس یوحنا بن خیلان حکیم نصرانی بتکمیل آن علم پرداخته باز ببغداد مراجعت کرده و بتحصیل ریاضیات و فنون حکمت مشغول و تمامی کتابهای ارسطو را تتبع کرد و ممارست نمود و آنی از مطالعه آنها غفلت نکرد و در استخراج معانی مقصوده و اطلاع بر مطالب مندرجه آنها مهارتی بسزا یافت و در طب و منطق و موسیقی و تمام فنون فلسفه بمقامی رسیده که تا آن اوان دسترس کسی از اسلامیان نبوده است. از او پرسیدند کدام يك از تو و ارسطو در فنون فلسفه داناتر هستی گفت اگر من زمان ارسطو را درك می کردم هر آینه بزرگترین تلامذه او میشدم. گویند که فارابی در روی کتاب النفس ارسطو بخط محود نوشته بوده که من این کتاب را صد مرتبه خواندم چنانکه کتاب سماع طبعی ارسطو را چهل مرتبه خواندم و میگفته است که باز بمرأه آن محتاجتر میباشم و قاضی نوالله شوشتری فارابی را بسیار ستوده و گوید که وی معلم مقالات و متمم کمالات نوع انسان بوده و نخستین حکیمی است از فلاسفه اسلامی که بر مسند ترجمانی نشسته و علم حکمت را از زبان یونانی بعربی نقل و بین العرب انتشار داده و بامعلم اول (ارسطو) در تعلیم مطالب فلسفه شرکت پیدا کرده و بدو اقتفا نمود و ملتب به معلم ثانی گردید. یا خود وجه این لقب معلم ثانی آنکه فارابی بامر و اشاره منصور بن نوح سامانی به تکمیل و اصلاح ترجمه های کتب ارسطو که ناقص بود و اصلاح نشده بوده اند پرداخته و آن اصلاح و تکمیل خود را تعلیم ثانی نام داده و بهمین جهت خودش نیز به معلم ثانی مشهور گردید. بهر حال عاقبت بمصر و شام رفته و در شام مشهور و مراحم ملوکانه سیف الدوله بن حمدان

حکمران وقت گردید و بطور استمراری تاحین وفاتش روزی چهار درهم بدو داده میشد و او نیز در اثر عزت نفس قانع و امرار حیات می نمود. گویند (والمهدة علیهم) وقتی وارد مجلس سیف الدوله که پراز افاضل علوم و معارف متنوعه بود، گردید با همان زی اصلی ترکی نژادی خود که همواره ملتزمش بوده پیا ایستاده پس از اذن جلوس، فارابی گفت در جای خودم بنشینم یادرمكان شما گفت درجای خودت بنشین فارابی از میان آن جماعت گذشته و خود را بمسند سیف الدوله رسانده و بجای وی نشست پس سیف الدوله با زبان مخصوصی که غیر از غلامان حاضر خدمت، کسی دیگر شناسایش نبود و در موارد مخصوصه با همان زبان حرف زد، بدیشان گفت که چند چیز از وی (فارابی) سؤال خواهم کرد که اگر جواب ندهد با طعن نیزه او را بزیند پس فارابی فهمید و با همان زبان گفت که ای سلطان صبر کرده و منتظر عاقبت کار بش پس سلطان در عجب شده و گفت مگر تو این زبان را هم میدانی پاسخ داد که بلی زیاده از هفتاد زبان میدانم سپس با علمای مجلس در هرفنی مناظره شد و در همه آنها با ایشان فایق آمده و ایشان نیز بهجملات وی اذعان کرده و سکوت ورزیده، بنوشتن مقالات وی آغاز کردند. تا بعد از رفتن ایشان سلطان با فارابی خلوت کرده و از میل داشتن او به طعام و شواب استفسار نمود او هم اظهار بی رغبتی کرده و در جواب استفسار از میل داشتن سماع اظهار رغبت نمود. اینک تمام خوانیا گران و خوانندگان بامر سلطان حاضر و هریک به آهنگ مخصوصی بنای سرود گذاشتند و هیچکدام مورد پسند طبع فارابی نگردید و یکایک را تخطئه نمودی پس بر تعجب سلطان افزوده شد و پرسیده مگر تو باصول این صناعت نیز

آشنا هستی پس فارابی از کیسه خود عودی چند بر آورده و با وضع مخصوصی ترکیب داده و بنواخت و در اثر آن همه حضار خندیدند پس وضعی دیگر ترتیب و ترکیب داد و همین که بنواخت همه شان گریستند و در مرتبه سوم بعد از تغییر و ترکیب بمجرد نواختن همه شان حتی در بانان بخواب رفتند پس فارابی ایشانرا بدانحال گذاشته و بیرون رفت. باری علاوه بر منطق و موسیقی که استاد کل آن دو علم بود قانون^۱ را اختراع کرد. کتاب های بسیاری در فنون متنوعه نگارش داد که محل استفاده فحول ارباب معقول و به اکثر السنه خارجی ترجمه شده اند.

آراء اهل المدينة الفاضله و المدينة الجاهله و المدينة الفاسقه

و المدينة المبدله و المدينة الضاله که در مصر و لیدن چاپ و در ذریعه از چندین موضع این کتاب استظهار کرده که فارابی امامی مذهب و به عصمت ائمه طاهرین (ع) معتقد بوده است الا بانه عن غرض ارسطو طالیس فی کتاب ما بعد الطبیعه و ظاهرا همان کتاب اغراض مذکور ذیل است - ابطال احکام النجوم - اثبات المفارقات الاربعه که در حیدر آباد هند در هشت صفحه چاپ شده - الاجتماعات المدینه - احصاء العلوم که در مصر چاپ و در موضوع خود بی نظیر و محتاج الیه طالب علم است - احصاء القضايا .

اخلاق فارابی که دو نسخه از آن در کتابخانه ایا صوفیای اسلامبول برقم ۲۸۲۰ و ۲۸۲۲ یکی بنام اخلاق و دیگری بنام (الالفاظ الافلاطونیه و تقویم سیاسة الملوکیه) موجود است - ادب الجدل - اسباب السعاده - اغراض ارسطاطالیس که در حیدر آباد دکن چاپ و حاوی تحقیق مقالات ۱ - نام یکی از آلات موسیقی است که بشکل سنتور میباشد .

کتاب حروف نام خود و تحقیق غرض ارسطو در کتاب ما بعد الطبیعه است. الایقان - البرهان - تحصیل السعاده در حیدر آباد دکن چاپ شده که در حکمت است. التعليقات فی الامور العامه و بعض الطبیعیات که در حیدر آباد دکن چاپ شده - السیاسة المدینه در اقتصاد سیاسی - علم المزاج که یک نسخه از آن در کتابخانه پترسبورغ (لنین گراد) برقم ۴۸۴ موجود است - مبادی فلسفه القدیمه - المدخل الی صناعة الموسيقى که یک نسخه از آن در خزانه مصریه و یک نسخه نیز در کتابخانه کوپریلی اسلامبول برقم ۹۵۳ موجود است - الملة الفاضله و بنو شته احمد رفعت (و العهدة علیه) در این کتاب تصدیق کرده که نفوس شریره بعد از موت معذب بعذاب ابدی بوده و مبتلای آلام نامتناهی میباشند. در کتاب سیاست مدنیه آنها را بعد از مردن فانی محض دانسته و فقط ببقای ابدی نفوس صالحه معتقد بوده و سعادت را منحصر به همین حیات دنیوی داشته است و بس.

باری ظاهر کلام بعضی از ادبای تراجم آنکه فارابی دارای قریحه شعریه خوبی هم بوده و این رباعی را بدو نسبت میدهند.

اسرار وجود ، خام و ناپخته بهاند

و آن گوهر بس شریف ناسفته بماند

هر کس بدلیل عقل چیز ی گفتند

آن نکته که اصل بود ناگفته بماند

ایضاً از او خطاب بافلاك است .

ای آنکه شما پیر و جوان دیدارید

ازرق پوشان این کهن دیوارید

طفلی ز شما در بر مامحبوس است
 او را بخلاص همتی بگمارید
 و نیز در مقام اظهار علاقه مفرط قلبی با حباب خود گوید:
 ما ان تقاعد جسمی من لقاءکم
 الا و قلبی الیکم شیق عجل
 و کیف یقعد مشتاق یحرکه
 الیکم الباعثان الشوق و الامل
 فان نهضت فحالی غیرکم وطن
 و کیف ذلک و مالی عندکم بدل
 و کم تعرض بی الاقوام قبلکم
 یستاذنون علی قلبی فما وصلوا

فادابی بسیار زاهد و نسبت بدنیا و منزل و خانه بی رغبت بوده
 و با مردم آمیزش نمیکرده و در اوقات اقامت دمشق منزلی هم برای خود
 معین نکرده و همواره در کنار آب و جایهای پردرخت نشسته و مشغول
 تألیف بوده و محصلین و اهل علم نیز در همانحال از وی استفاده مینمودند.
 در اثر قناعت که گنجی بی نهایت است با چهار درم که از طرف
 سیف الدوله برای او مقرر بود امرار حیات می کرد تا در سال سیصد
 و سی و هفتم یا نهم یا چهل یا چهل و چهارم هجرت در حدود هشتاد
 سالگی در دمشق^۱ وفات یافت و سیف الدوله مذکور با جمعی دیگر
 ۱- دمشق یکی از بلاد قدیمی آسیا و از مراکز نشر تمدن اسلامی در
 دوره های بعد از ظهور اسلام و امروزه پایتخت کشور جمهوری سوریه در
 آسیای غربی و دارای ۲۸۶۰۰۰ نفر جمعیت میباشد.

بر جنازه اش نماز خواندند و در خارج باب صغیر آن شهر مدفون گردید .
 بنوشته بعضی از ارباب سیر در اثنای سفر مکه که در آخر عمر می کرده
 با قطاع الطريق مصادف از روی مهارتی که در تیراندازی داشته بایشان
 مشغول مقاتله و مقابله بود و عاقبت مقتول گردید .

۱۰- یعقوب بن اسحق کندی

یگانه فیلسوف نامی عرب نژاد اسلام

بزرگترین و مشهورترین فیلسوف مسلمان شرقی یعقوب بن اسحق کندی یگانه حکیم مسلمان عرب نژاد میباشد که نسبش پادشاهان کنده میرسد و از آنرو به فیلسوف عرب مشهور است.

عربهاییکه در آغاز اسلام حتی از اشتغال بعلوم اسلامی امتناع داشتند و آنچه را که از علوم بیگانه در مصر و ایران می یافتند نابود می ساختند، در اندک زمانی چنان دوستدار علم و علم پرور شدند که شاهزاده آنان فیلسوف شد. کندی با مأمون و معتصم و متوکل هم عصر بوده است و نزد آنان گرامی می زیسته است. کندی در طب و فلسفه و ریاضیات و منطق و آهنگ سازی (البحان) و نجوم و شمارش و خواص اعداد تتبع داشته است. وی موقعی بروز کرده که در اسلام جز او فیلسوفی نبوده است کندی در تألیفات خود روش ارسطو طالیس را داشته و کتابهای مهمی (برای خودش) به نیکوئی از زبانهای دیگر ترجمه کرده است و اینکه نامش جزء مترجمین در نیامده برای آنستکه از راه ترجمه زندگی نمیکرده است. کندی در بسیاری از علوم دخیل (بیگانه) تألیفاتی دارد و اینک اسامی آن از روی کتاب الفهرست نسبت بتناسب موضوعهای علمی آن.

اقتباس از تاریخ تمدن اسلام تألیف جرجی زیدان.

در فلسفه ۲۲ کتاب . در حساب ۱۱ کتاب . در نجوم ۱۹ - در
 هندسه ۲۳ - در فلکیات ۱۶ - در طب ۲۲ - در جدل ۱۷ - در سیاست ۱۲
 در احداث ۱۴ - در طبعیات ۳۳ - در کرویات ۸ - در منطق ۹ - در موسیقی
 ۷ - در احکام ۱۰ - در علم النفس ۵ - در ابعاد ۸ - در تقدمة المعرفة ۵ - که
 مجموع آن ۲۳۱ کتاب میشود .

متأسفانه بیشتر این تألیفات از بین رفته است ولی از مراجعه
 باسامی آن معلوم میشود که آنمرد بزرگ در بسیاری از علوم متبحر
 بوده است . کندی شاگردانی تربیت کرد که از وی پیروی میکردند .

۱۱- خوارزمی

دانشمند بزرگ ریاضی و نخستین پایه‌گذار اصول جبر جدید خوارزمی - محمد بن موسی فلکی ریاضی‌کینه‌اش ابو جعفر یا ابو عبدالله از دانشمندان علوم ریاضی و هیأت با مأمون عباسی معاصر و تمامی کتابخانه خلافتی در تحت تصرف او بوده است .

این دانشمند بزرگ در سال ۸۲۰ (زمان خلافت مأمون عباسی در بغداد) کتابی بنام *الجبر والمقابله* را نوشت که در آن بهیچوجه از حروف و علامات استفاده نشده بود ولی حل معادلات را بدو طریقی که ما امروز جمع‌جبری جمل متشابه و نقل جمل از یکطرف بطرف دیگر مینامیم انجام میداد. اگر نتوانیم محتوی این کتاب را هنوز علم جبر جدید بنامیم از آنجا که اساس این کتاب بر استفاده از علائم اختصاری بوده است میتوان لااقل پیدایش آنرا یکی از مراحل مهم علم جبر دانست برای رسیدن به نتیجه فقط میبایست یکقدم برداشت . از قرار معلوم این قدم چندان سهل نبوده است، زیرا مدت هفت قرن و نیم طول کشید، تا این کار آخری نیز انجام شد .

بنابر این میتوان گفت خوارزمی نخستین کسیست که علم جدید جبر را پایه‌گذاری و یکی از مراحل مهم این علم را پیدا نموده است .

از تألیفات دیگر او استخراج تاریخ اليهود و اعیادهم - التاريخ - زیج اول - زیج ثانی و این دوزیج به سند هند معروف و محل اعتماد اهل فن بوده - صورة الارض یا رسم افریقیه - عمل الاسطرلاب مختصر من الحساب و الجبر و المقابله که در لندن چاپ شده که مشهورترین تألیفات اسلامی علم جبر همین کتاب جبر و مقابله خوارزمی است که ظاهراً پس از اطلاع از علم جبر در یونان و ایران و هند جبر عربی را استخراج کرد همانطور که زیج خوارزمی جامع افکار و آراء علمای هند و ایران و یونان در آن موضوع میباشد شارحین اسلامی کتاب خوارزمی را مکرر شرح کرده اند .

چون علوم ییگانه بعربی ترجمه شد و حساب هم جزء آن علوم ترجمه و رایج گشت و مهندسان و هیئت شناسان حساب آموختند، ولی کسیکه فقط متخصص در حساب باشد میان مسلمانان کم بود . از بزرگترین مآثر تمدن اسلام آنکه حساب هندی و ارقام هندی را در دنیای متمدن انتشار دادند . عربها این ارقام را هندی می گویند زیرا از هندیها آموخته اند و فرنگیان آنرا عربی مینامند چون از عربها گرفته اند .

نخستین کسیکه این ارقام را از هندی بعربی انتقال داد، ابو جعفر محمد بن موسی خوارزمی مذکور در فوق میباشد و از همان کلمه الخوارزم فرنگیان لفظ **الگوریزم** را ساخته اند .

پدر و سومینویسد در همان زمان که پادشاهان باهوش و پر سخاوت عرب (اسلام) مطالعات علمی را تشویق میکردند هفت قرن تمام اروپا محکوم باین بود که بار جهل و نادانی را حمل کند و یکی از علامت جهل

و نادانی این دوران غم انگیز آنکه لوتر جانشین شارلمانی امر داد که نقشه جهان نمای اجدادش را که بر روی نقره حک شده بود خرد کنند تا بتواند بسربازان خود جیره و مواجب بدهد. سال هزار نزدیک میشد. سالی که پیغمبران متعدد آن عصر بعنوان خاتمه جهان پیش بینی کرده بودند. که اصلاح چه فایده دارد؟ منظور از جمع کردن چیست؟ این کلمات وحشت انگیز سخنانی بود که روحانیون مسیحی و کشیشها از روی منابر بمردم میآموختند. مغان و ساحران و رمالان و غیبگویان بهترین پیشگوئیهارا میکردند. يك نوع جنون دسته جمعی و عمومی بر مردم جهان که از شدت غم و اندوه میلرزیدند مسلط شده بود.

۱۲- ابومعشر بلخی

منجم و ریاضی دان بزرگ شرق

ابومعشر - بلخی - جعفر بن محمد بن عمر بلخی الولاده قاضی الشهرة حکیم و منجم معروف و منقبض فلسفه و حکمت و علوم عقلیه بوده و تعصب های بسیاری در این باب بکار می برده و در روی این اصل با حکیم مشهور فیلسوف العرب ابو یوسف یعقوب بن اسحق کندی کدورت بی نهایت داشته و اعتراضات بسیاری بدو وارد آورده و همواره در تشنیع و بدگویی از اهتمام تمام بکار برده و مردم را بروی می شورانیده است تا آنکه کسی بتحریر نهانی کندی پیش او رفته و محسنات ریاضیات و فلسفه و علوم عقلیه را در نظر وی جلوه گر ساخته ، بعدی که او نیز بعد از سن ۴۷ سالگی بتحصیل ریاضیات پرداخته و با اشتیاق فراوان ، بتحصیل و تکمیل نجوم و احکام نجومی و علوم عقلیه که از جنس معلومات کندی بوده اشتغال یافته و بدین وسیله تعرض وی از کندی قطع شد . باری ابومعشر در اثر آن حرص قوی و همت فتور ناپذیر در تمامی شعب حکمت خصوصاً در ریاضیات و نجوم و هیئت دارای بصیرتی فوق العاده و استادکل وقت و سرآمد اهل فن و منجم مخصوص خلیفه وقت عباسی بوده و نوادر بسیاری در اصابت استخراجات نجومی وی منقول و احکام عجیبه صادقه بدو منسوب میباشد . دروفیات الاعیان گوید وقتی یکی از مقصران دولتی از بیم جرم خویش و سیاست شاه

وقت متواری شد، و چون از اصابت استخراجات نجومی ابو معشر آگاهی داشت محض اینکه جای او را از روی قواعد نجومی پیدا نکرده باشد بدین روش تدبیر نمود که در توی طشتی، خون بسیاری ریخته و هاوونی از طلا در میان آن خون نهاده و خودش بالای آن هاوون جای گرفت. پس جاسوسان سلطان، جدی وافی بکار برده، نشانی از وی نیافتند. ناچار ابو معشر را احضار و بجهت اطمینانی که باصابت احکام وی داشتند از قواعد علمی او استمداد کرده و تعیین محل اختفای آن مقصر را از وی درخواست نمودند. پس آن دانشمند بعد از اعمال قواعد مربوطه بهمین مقصد، متحیر و ساکت مانده و در جواب استفسار از سبب آن اظهار داشت که امری بس عجیب مشاهده کرده و آن مقصر فراری را بالای کوهی از طلا می بینم که در وسط دریای خون بوده و یک شهری مسینه نیز بدان دریا احاطه دارد و در تمامی عالم مکانی بدین صفت سراغ ندارم پس حسب الامر سلطانی تجدید نظر کرده و باز همان حکم را تأیید نمود. پس سلطان از همه جا نا امید و فرمان داد جارچیان دادزدند که خود آن مقصر و آن کسی که پناهش داده در امان هستند. چون مقصر ندای امان شنید پادشاه آسوده نزد سلطان رفته و آن حيله و چاره جوئی را بعرض رسانید پس آن حيلت وی و حسن اصابت و حکم ابو معشر مورد تحسین واقع گردید. احمد در وقت همین قضیه را بطور خلاصه نقل کرده و همی گوید وقتی انگشتی قیمتی از پادشاه باخ مفقود شد و حل این عقده را از ابو معشر درخواست نمود آن حکیم گفت که خدایش اخذ کرده و این حکم بحسب ظاهر باعث خنده و مسخره گردید و به جهلش منتسب داشتند، تا آنکه در میان اوراق قرآن مجیدش پیدا کردند

و مهارت آن حکیم بیش از پیش مورد تحسین گردید. و نیز در عهد مستعین بالله دوازدهمین خلیفه‌ی عباسی ۲۴۸-۲۵۲ هجری پیش از وقت بوقوع امری حکم کرده و مطابق واقع هم آمد لکن این معنی اخبار قبل از وقوع ناپسند خلیفه شد و محکوم بتازیانه‌اش نمود. وی همواره می‌گفته (اصبت فعوقبت) حکم صواب‌را که پاداش چنین باشد در حکم خطاچه منکافات خواهم دید. علی‌الجمله نظیر قضیه اولی‌را بخواجه نصیر طوسی هم نسبت داده‌اند که در قبال حیلۀ ابن حاجب در هنگام فتح بغداد بوده و باشخاص دیگر نیز منسوب می‌باشد که موافق نقل معتمد در فلك السعادة شاهزاده دانشمند اعتضاد السلطنة بتفصیل آنها پرداخته‌است و ابومعشر تألیفاتی در نجوم و ریاضی دارد که بسیاری از آنها در کتابخانه‌های اروپا موجود است.

اثبات علم النجوم - الاختیارات علی منازل القمر - اقتران التحسین فی برج سرطان بغیه الطالب فی معرفة الضمیر المطلوب والطالب والمغلوب والغالب که در مصر چاپ شده - تحاویل سنی العالم - تحاویل سنی المواید - تفسیر المنامات من النجوم - زیج القرانات - زیج الهزات - طبایع البلدان - الکدخداه - المدخل الصغیر - المدخل الکبیر - هیأت الفلك و اختلاف طلوعه - الهیلاج و غیر اینها. وفات ابو معشر در بیست و هشتم رمضان دویست هفتاد و دوم هجری قمری بعلمت صرع در شهر واسط واقع و جمعی به تشییع وی رفته و ظاهر بلکه صریح کلام ذریعه نیز که بذکر تألیفات وی پرداخته تائید همین مطلب است.

بالجمله ابو معشر از مشهور ترین و بزرگترین استادان ریاضی و از ستاره شناسان بزرگ مشرق زمین است، این دانشمند بزرگ شرقی در اسلام که از يك خانواده تازه مسلمان در شهر بلخ^۱ زائیده شده بود و مثل همه مردمیکه تازه پیرو دیانت نوینی میشوند، در دین خود بسیار تعصب داشت. وی در جرگه طلاب فقه و حدیث وارد شده نزد علمای پارسای مدرسه طاهریه بلخ بعنوان دانشجوی پرهیزکار شهرت یافته بود و در مقدمات عربی پیش رفته قدری از ادبیات و ریاضیات مقدعانیرا نیز دیده بود. در سالهایی که تحصیلات ابومعشر پیشرفت یافته بود او را بر دیف فضلاء و مفتیان درجه دوم رسانیده بود. یکی از استادان مدرسه بزیارت خانه خدا رفت و در بازگشت از مکه راجع بشهر بغداد و عظمت و وسعت آن و همچنین درباره حوزه های علمیه و علوم گوناگونی که در آنجا رواج داشت، داستانهای دلفریبی برای دانشجویان و دوستانی که بدیدن وی میرفتند حکایت میکرد از آنجمله استاد پارسا که فقیهی خشک و بگفته فلاسفه (قشری صرف) بود راجع بتوسعه دامنه علوم باستانی و دانشهای ناپسند «البته از نظر قشربون» در بغداد قصه هایی گفته تصریح

۱ در قرنهای اول اسلام استان بزرگ خراسان بیش از حد تصور ما معمور بوده و بیش از حد تصور ما جمعیت داشت. در آن عهد بلخ از حیث کثرت جمعیت دومین شهر خراسان بشمار میرفت زیرا میان شهرهای بزرگ در آن استان چهار شهر در درجه و الاثر محسوب میگشت نخستین نیشابور بود دوم بلخ سوم هرات چهارم مرو که بنا بر شواهد و مدارک جمعیت هر کدام از آن چهار شهر بیش از پانصد هزار تن بشمار میآمد. بلخ اکنون یکی از شهرهای شمالی افغانستان و مجاور مرز آن کشور و با ترکستان روس است و از توابع مزار شریف میباشد.

کرد که مرد زردشتی بنام دهقان فرامر ز بهمنش و مردی بنام (بیدبخت) در بغداد هیأت و نجوم درس میدهند و هر کدام از آنها بر استرهایمی بایراق زرنکاری سوار میشوند و چیزی که برای شما مسلمانان مقدس و خداشناس باور کردنی نیست اینست که آن زندیقان و بدکیشان وقتی بدر بار خلیفه میروند، رجال دربار و وزیر و خلیفه آنانرا بالا تر از بسیاری مفتیان و فقیهان جای میدهند و حال آنکه همین شخص (بیدبخت) از پیروان بودا^۱ و بت پرست نیست که شهر عزیز بامیان^۲ را بلوٹ اصنام و معابد خود ملوٹ

۱- بودا نام موجد دین بودائی از دانشمندان و فلاسفه قرن پنجم قبل از میلاد بود که در برابر روحانیون برهمنائی دیانت جدیدی آورد و امروز قسمت اعظم آسیای شرقی و جنوب شرقی و جنوبی (ژاپن-چین- هندوچین و قسمتی از هندوستان) متدین بدین بودا و در حدود ۷۰۰ میلیون میباشند.

۲- شهر بامیان که اکنون قصبه ویرانه کوچکی است در سر راه بلخ بکا بل در خاک افغانستان میباشد و دو مجسمه عظیم یکی صد گز و دیگری شصت گز در آنجا بیادگار دوران آبادانی مانده است. آندو نه نهایت معمور و مرکز پیروان دین بودا بود، و بودائیهای آن زمان در هندوستان کثرتی داشتند و در ولایات مشرق ایران تا بخارا و سمرقند و ترکستان خاوری فراوان بودند. اما معبد بزرگ بودائیها در بامیان بود و اهمیت آن ولایت تا هجوم مغول باقی بود. چنانکه استاد بزرگوار و شیخ اجل سعدی شیرازی طی حکایاتی از دوران جهانگردی خویش (پیش از حمله مغول) در گلستان آورده است میفرماید (سالی از بلخ تا بامیانم سفر بود و راه از خوارزمیان پرخطر) و در همان حکایت اشاره بدو هندوی راهزن مینماید که نشانه اقامت هندویان در آن ولایت است. هر چند که بهمت بعضی نساخهای خوش خط کم سواد باهمه

بقیه در صفحه مقابل

ساخته‌اند و هنگامیکه وی از بامیان برای تحصیل مقدمات عربی وارد بلخ شد و در حوزه‌های درس همین مدرسه آمد و رفت میکرد. طلاب و دانش جویان، اجازه نمیدادند از فاصله نیم گز بآنها نزدیکتر بنشینند و هیچکس رغبت نمی‌کرد با وی مباحثه و مذاکره درسی کند اما درست بیندیشید بر من چگونه ناگوار آمده است، هنگامیکه ویرا دیدم در پیشگاه قصر خلافت از استر آراسته خود پیاده میشود و حال آنکه در باران مسلمان قصر زیر بغلش را گرفته، ویرا با تعظیم و احترام بدرون کاخ میبردند. بیانات و حکایات استاد قفیه که تازه از سفر حجاز برگشته بود بر طلاب عموماً و بر ابو معشر خصوصاً سخت ناگوار آمد بخصوص آنکه ابو معشر خودش هم با مردم شهرستان بامیان سوابق نامطلوبی داشت.

خانندان ابو معشر بعد از قبول اسلام بر سر املاک زراعتی و وقفی که در حدود بامیان داشته‌اند با خویشانندان غیر مسلمان خود نزاعی کرده بودند و اهالی بودائی شهر البته بر ضد خانواده ابو معشر از دشمنان آنان پشتیبانی داشته‌اند و آن سابقه با حکایات استاد راجع بمقام و احترام (بیدبخت) بامیانی ترکیب و بیش از همه موجب خشم وی گردید.

بقیه صفحه قبل

تصحیحها که ناشرها و چاپ‌کننده‌های متعدد گلستان بادعای خود انجام داده‌اند همین قصه در چاپهای اخیر بصورت نامطبوع زیر درآمده (سالی از بلخ بشامیان سفر بود و راه از حرامیان پرخطر) حال شامیان چه معنی دارد و حرامی که دزد عرب است در بلخ و بامیان چکار میکرده از مسائلی است که باید طابع‌ها و ناشرهای گلستان توضیح دهند.

اقتباس از مقالات آقای رحیم زاده صفوی

بطوریکه طلبه جوان ما بعد از چند روز و شب اندیشیدن، تصمیم گرفت از بلخ بجانب بغداد سفر کند و يك قبضه دشنه بزره آبداده خریداری کرد تا بحکم تعصب دینی آن استاد کافر را از پای در آورد و انتقام توهین و تحقیر مفتیان را که در دربار زیر دست وی نشانیده شده بودند بگیرد و انجام چنین تصمیمی را ابو معشر تکلیف دینی خود شمرده نوعی از جهاد در راه خدا پنداشت. بالجمله ابو معشر آن طلبه با زهد و ورع و البته بسیار متعصب، وارد بغداد شد و دشنه تیز خود را در جائیکه توی جلد کتاب تعبیه کرده بود پنهان ساخت و با ظاهری آراسته بصورت دانشجویمان فعال خود را بیاراست و يك روز پیش از آفتاب در حوزه درس (بیدبخت) حضور یافت و در ردیف طلابی که پائین مجلس جا گرفته بودند نشست.

مدرس آن روز راجع بکرویت زمین استدلال میکرد و از قواعد هندسی برهان و دلیل میآورد. اما غالباً در میان سخنان خود رو بطلبه خراسانی توجه میکرد و بادیده دقت و کنجکاوی باک مینگریست و ابو معشر در برابر نگاه استاد میکوشید مقاومت ورزد و سعی میکرد مبادا تغییر حالتی با ودست دهد. عاقبت درس پایان یافت و صدها دانشجو خواستند از جای برخیزند اما استاد بآنان اشاره کرد برنخیزند و رو بطلبه تازه وارد خطاب کرد و گفت (فرزند عزیزم تو از راهی دور با خیالی که مبنایش ظلم و زور است بجانب ما شتافتی اما بدان کار دیرا که همراه خود داری بکنار میافکنی و عوض جنایت و خیانت بفر گرفتن ریاضیات و نجوم که تا کنون منفور تو بوده است همت می گماری و استادی نامور خواهی شد که شهرت عالمگیر شود اکنون برخیز و با هم درسهای آشنائی و

مصافحه کن !)

ابومعشر که بدانصورت حقیقت حال خود را از زبان استاد شنید با همیت علم نجوم واقف گشته کتاب را گشوده دشنه را از جلد بیرون کشیده و در رانداخت و پیش رفته دست استاد را بوسیده بافضلاء و دانشجویانی که حاضر بودند مصافحه کرده سپس پرسید :

استاد بزرگوار چگونه بحال من آگاه شدید ؟

استاد اوراقی را از جزوه دان خود بیرون کشیده باو نشان داد و گفت عادت من بر اینست که هر شب حال فردای خود و اولیای دولت و وضع کشور را با حساب نجومی استخراج کنم .

از چندی پیش حکایت نزدیک آمدن خطری را استنباط میکردم تا دیشب که بنا بر حساب دانستم فردا جوانی بصورت دانشجو با کاردی زهر آگین بقصد کشتن من میآید اما چون در طالع آن جوان نگریستم در یافتم که از او بدی صادر نخواهد شد و در این علم بمقامی بلند خواهد رسید . وقتی امروز ترا که تازه وارد و بیگانه بودی در حوزه درس خود دیدم یقین دانستم که همان شخص هستی که چشم راعش بودم . ابومعشر در بغداد ماند و تحصیلاتش را بحکمت و ریاضی منحصر ساخت و در همان شهر به تألیف زیج نوی آغاز کرد .

بعداً که بنا بر استدعای بزرگان خراسان بشهر بلخ بازگشت ، آن زیج را تکمیل کرد و کتابی دیگر در هزرات که اوضاع نجومی در هزار سال است نوشت و کتابی دیگر راجع به کورودور تصنیف کرد که از حیث وقت محاسبات نجومی و صحت احکام بی نظیر شناخته شد . پادشاهان و امرای عصر نسبت به نظر ها و حکم های ابومعشر اعتقادی

کامل داشتند. ابو معشر قریب چهل کتاب در علم نجوم تألیف کرده است. ستاره شناسان مسلمان پایه معلومات هیأت را مانند علم شیمی بر اساس تجربه و مشاهده یعنی حقایق مسلم استوار ساختند - علمای اسلام بهیأت بسیار علاقمند بودند. مرصد میساختند، زیج تنظیم میکردند مراقب حرکات سیارات بودند. مقیاس میگرفتند. برای تحصیل علم هیأت به هندو ایران میرفتند کتابهای پیشینیان را بدقت زیرورو میکردند. نقیصه‌ها را برطرف میساختند. عقاید مختلف را جمع کرده جرح و تعدیل می نمودند. علم هیأت در اسلام تاریخ مفصل دارد - اساس علم هیأت بر مرصد است. مواضع نجوم و حرکات آن از روی مرصد تعیین میشود. مرصد پیش یونانیها بسیار مهم بود و آلائی برای مرصد ساخته بودند. در قرن سوم پیش از میلاد یونانیها در اسکندریه^۱ مرصدخانه‌ای ساختند که در دوره بطلمیوس قلوذی مؤلف کتاب مجسطی به منتهای عظمت رسید. مرصدخانه اسکندریه تا نهضت اسلام یگانه دوران خود بود. آنگاه مسلمانان در دمشق و بغداد و مصر و اندلس و مراغه و سمرقند^۲ و غیره مرصدخانه بنا کردند.

۱- اسکندریه بندر بزرگ مصر در کنار دریای مدیترانه (بحر الروم) قریب به یکمیلون نفر جمعیت دارد، که روزگاری دراز کانون علم و هنر اسلامی نیز بوده و بسبب داشتن فانوس دریایی بار تقاع چهارصدپا مشهور بوده و اکنون نیز یکی از بنادر مهم مدیترانه است.

۲- سمرقند نیز یکی از بلاد معتبر قدیم ماورالنهر که مدت‌ها مرکز حکومت‌ها و تمدن ایرانی بود و اکنون جزء جمهوری ازبکستان شوروی و دارای ۱۳۵۰۰۰ نفر جمعیت و مرکز صنایع هیدرو الکتریک. نساجی میکانیکی و غذائی و رویه‌مرفته یکی از مهمترین بلاد صنعتی شوروی در آسیای مرکزی است.

۱۳ - ابن رشد

فیلسوف نامی اندلسی در قرون وسطی ۱۱۴۶-۱۱۹۸

ابن رشد محمد بن احمد بن رشد

یا محمد بن احمد بن محمد بن رشد قاضی مالکی اندلسی قرطبی
الولاده و النشاء ابوالولید الکینه ابن رشد الشهرة از اعظم فلاسفه
اسلامی اواخر قرن ششم هجرت که در فنون فلسفه و هر دو قسمت علمی
و عملی طبی وحید عصر خود و در فقه و حدیث و ادبیات و علم خلاف و
منطق و دیگر علوم متداوله نیز متبحر و بافرط ذکاوت و کثرت مطالعات
علمیه معروف و از نوادر روزگار معدود و با آن همه مقامات عالیہ علمیه
و عرفیه که داشته بسیار متواضع بوده است .

ابن رشد حکمت را از مشاهیر فلاسفه وقت اخذ و طب را نیز از
ابومروان بن جزیرول فرا گرفته و مریک از علوم دیگر را نیز از
اساتید وقت خوانده تا بمقامات عالیہ رسیده و با اکابر علمی و سیاسی
ارتباط یافته و نزد ملوک اندلس مقرب و مشمول عنایات ایشان وقضاوت
مولدش قرطبه و شهر اشبیلیه بدو مفوض و عاقبت بهر عنوانی که بوده از
روی حقیقت یا حسد و رقابت بانحداد و زندقه و بی دینائی ، در ترویج
مطالب فلسفی مخالف اسلام متهم و مورد اعتراض و بارها تکفیر و تابعین
افکار ازم مورد تعقیب شده و یعقوب بن یوسف ملقب به منصور حکمران

وقت اندلس را بروی بشورانده و بسرخشم و غضب آوردند. تا عاقبت باستناد این نسبتها که توأم با رفتار متکبرانه او بامنصور بوده و او را از کثرت کبر و غرور علمی بلفظ یا اخی (برادر) مخاطب میداشته است بخروج از موطن خود قرطبه محکوم و باقامت در شهر یسانه که نزدیک قرطبه و اختصاص به یهودیها داشته مأمور گردیده و عاقبت بسر لطف آمده و در سال ۵۹۵ در مراکش احضار و مشمول عنایات و مراحم شاهانه بوده و در همانسال در هفتاد و پنج یا هشتاد و یک سالگی وفات یافته و اخیراً جنازه اش را بقرطبه نقل دادند.

ابن رشد از فلاسفه و دانشمندان بزرگ اسلام است و ترجمه کتابهای ابن رشد در بیداری اروپا کمک فراوان کرد. این فیلسوف بزرگ نیز کوشید تا فلسفه ارسطو را بدین اسلام سازش دهد و در تمام قرون وسطی مفسر گفته های ارسطو بشمار میرفت.

خلاصه علوم و ادبیات و فلسفه که بواسطه نادانان و متعصبان مسیحی در قرن چهارم و پنجم میلادی از اروپا رخت بر بست دوباره توسط دانشمندان اسلام و ایرانیان در سده یازدهم باروپا برگشت و انگیزه بزرگی برای بیدار شدن اروپا و توجه بعلوم و فلسفه گردید.

از تألیفات
ابن رشد

بدایة المجتهد و نهاية المقتصد در فقه که در فارس و اسلامبول و قاهره چاپ شده - التحصیل که جامع اختلافات دایره مابین صحابه و تابعین و

دیگر علماء است - تهافت التهافت یا تهافت الفلاسفه یا تهافت المتهافین که در رد کتاب تهافت الفلاسفه غزالی بوده و هر دو در مصر یکجا چاپ و در آن کوید گفته های غزالی دور از مرتبه برهان و یقین است و نیز در

آخرش گوید که این مرد (غزالی) بی شک چنانکه بحکمت خطا کرده بشریعت نیز خطا کرده پس گوید که اگر اظهار حق و وظیفه نبودی چیزی در این باب نمی گفتم - جوامع کتب ارسطاطالیس فی الالهیات و الطبیعیات - رسالة التوحید و الفلسفه که در قاهره با ترجمه آلمانی چاپ شده - السماء و العالم - الضروری فی المنطق - فلسفه ابن رشد که در قاهره چاپ شده - الکلیات که شرح از جوزفه طبی ابن سینا است - کیفیت وجود العالم فی القدم و الحدوث - ما بعد الطبیعه - مختصر المجسطی و غیر اینها که بسیار و زیاده از صد کتاب بدو منسوب و در هریک از اثبات ماده المواد و تریاق و جرم سماوی و حرکت فلك - و حمیات و قیاس و وجود زمانی و وجود سرمدی و موضوعات دیگر مقاله ای نوشته و بسیاری از کتب حکمت و طب و مزاج و نفس و اخلاق و ما بعد الطبیعه و سماع طبیعی و حمیات و اسطقات ارسطو و جالینوس و دیگر اکابر را شرح داده یا تالخیص کرده است . بسیاری از تألیفات او به لاتین و غیره ترجمه و مدت مدیدی در مدارس اروپا تدریس شده و ترجمه بعضی از آنها که نسخه عربی از بین رفته باقیست .

ابن رشد در قرون وسطی شهرت فراوانی داشت زیرا اقوام اروپائی خود را در اطلاع بر آثار ارسطو مدیون وی میدانستند .

۱- ارسطو (۳۸۴ - ۳۲۶ ق - م) شاگرد افلاطون است که مقام ارجمندی در علم و حکمت حایز گشته، چون افلاطون وفات یافت از آتن - به آدرنه (آترنه) رفت و چیزی نگذشت که فلیپ پادشاه مقدونی او را به علمی پسرش اسکندر کبیر خواند . چهار سال ارسطو به تعلیم اسکندر مشغول بود و چون اسکندر در سال ۳۲۵ قبل از مسیح مہیای جنگ آسیا گردید ارسطو به آتن مراجعت کرد .

۱۴- جابر بن حیان

شیمی دان نامی جهان و اسلام

شاید ابو عبد الله یا ابو موسی^۱ جابر بن ماهیت تاریخی حیان بن عبد الله در تاریخ عصر علم عربی او مشهورترین اشخاص باشد. چه نام وی از حیث

شهرت و از حیث اثر نافع در ردیف رهنمایان تمدن و تکامل است. پرفسور برتلو شیمی دان معروف فرانسوی و صاحب کتاب «تاریخ شیمی در قرون وسطی» اسم جابر را نسبت به تاریخ شیمی مثل اسم ارسطو نسبت به تاریخ منطق میداند. گویا جابر نزد برتلو نخستین شخصی باشد که برای علم شیمی قواعدی علمی وضع کرده است که همواره در تاریخ دنیا با نام او مقرون است.

جابر میان فرنگیها با اسم جیبر Geber معروف است و بکتابی که

۱- جابر یکی از مشهورترین علمای طبیعی دان در قرن دوم اسلام در شهر طوس خاک خراسان بدنیا آمده پدرش حیان از جمله داروگران مشهوری بوده که طرف اعتماد همگان بود. چون شیعه و با ابو مسلم خراسانی ارتباط داشت عمال بنی امیه او را دستگیر کرده کشتند. جابر هنگام قتل پدر خیلی جوان بود نامبرده با سپاهیان شیعه بکوفه آمد و از آنجا بدین رفته خدمت حضر ق امام جعفر صادق (ع) رسید و بنا بر سوابق شیعه زادگی و ارادت موروثی خانوادگی در حوزه نزدیکان و شاگردان رازدان آن حضرت راه یافت.

اقتباس از تألیفات آقای رحیم زاده صفوی

در لاتینی به *Perfectionis Summa* موسوم است مشهور میباشد .
 هلمیارد میگوید این کتاب از کتاب «خالص» جابر مأخذ
 گردیده و جابر در لاتین مؤلفات بسیار دارد که بنام جابر منسوب است.
 لکن کتاب مزبور از تمام آن کتب مشهورتر و انتشارش افزونتر است.
 اختلاف میان جابر و جیبر باعث شده که بعضی از مؤلفین اخیر گفته‌اند
 این دو اسم متعلق بدو نفر است ولی پرفسور هلمیارد ثابت نموده که
 جابر بن حیان همان است که در میان فرنگیان بنام جیبر معروف میباشد
 و تمام کتبی که در لاتین بنام دومی منسوب است ترجمه‌ها یا اقتباساتی
 از مؤلفات دانشمندی است که اصلاً ایرانیست و بعرب نسبت دارد .

در قرن هشتم مسیحی (قرن دوم هجری) جابر بن حیان در دربار
 خلیفه وقت هارون الرشید در بغداد میزیسته و بابر امکه روابط صمیمانه
 داشته و از شرح حالش معلوم میشود که علاقه وی بآنها بیش از علاقه
 او بخلیفه بوده است چه برامکه بعلم شیمی اهمیت بزرگی میدادند و
 این علم را با دقت و تحقیق تحصیل میکردند. جابر در کتاب «خواص»
 خود بسیاری از محاوراتی که میان او و برامکه در شرح و تفصیل
 این علم بعمل آمده ذکر کرده و فقطی در شرح حال جابر در «تاریخ الحکماء»
 گوید او در تمام رشته‌های علوم عصر خود خصوصاً علم شیمی سرآمد
 گردید و ظاهراً از علم طب و طریق معالجات هم بهره‌ای داشته چه
 در زمان او علم شیمی در اعمال طبیبی بکار میرفته است .

تمام این مطالبی که اطراف اسم جابر را احاطه نموده باز
 محتاج تأمل و مطالعه است ولی چیزی که از ماهیت تاریخی او بطور
 تحقیق بدست میاید اینست که :

اول - اسم او جابر بن حیان (پسر عبدالله)

دوم - در اصل ایرانی و منشأ و نسبت او عربی .

سوم - معاصر هارون الرشید و برامکه .

چهارم - روابطی با جعفر صادق (ع) داشته .

پنجم - معروفترین شخصی است که در عربی تألیفاتی در شیمی دارد.

ابوعبدالله جابر بن حیان بن عبدالله الکوفی که

زندگانی

گاهی با کینه ابو موسی ذکر میشود . محل

و محل تولد او

تولد او تحقیقاً معلوم نشده ولی تمام مورخین

معتبر تقریباً متفق اند که او یا در طوس خراسان در شمال شرقی ایران یا

در حران عراق متولد شده . بعضی از مستشرقین که بشرح حال او پرداخته اند

احتمال میدهند طوس مسقط الرأس او باشد . تمام ثقاة متفقند که او قسمتی

از زندگانی را در شهر کوفه گذرانیده و با برامکه و زراء هارون الرشید

دوست بوده و مدت زیادی در دربار بغداد بسر برده است . بعضی محققین

او را بطرطوس منسوب داشته ، همانطور که واستفلا مستشرق یادگیری

ویرا از نابتی های حران میداند .

در بلو مستشرق در کتاب «کتابخانه شرقی» ص ۳۶۰ هم همان

عقیده را دارد و غریبترین مطلبی که از اقوال فرنگیهائی که بشرح زندگانی

جابر پرداخته اند بدست می آید منسوب داشتن او با شمیلیه اندلس است .

اروپائیه که بشرح زندگانی جابر پرداخته اند فقط این يك اشتباه را ننموده

بلکه در باره شرح حال او ذکر شده که مشهورترین امراء و فلاسفه عرب

و در جای دیگر یکنفر عرب بدون هیچ صفت دیگر و در جای دیگر پادشاه

عرب و در یکی از کتب خطی پادشاه عجم و در کتاب خطی کمیابی پادشاه

هند ویرا نام برده اند. این اختلافات حکایت میکنند که اروپائیان تا چندی قبل شخصیت جابر را محقق نکرده بودند و تمام معلومات آنها راجع بوی منحصر بوده است که او (شرقی) و غالب آنان عقیده داشته اند که او (عرب) بوده در صورتیکه جابر ایرانیست و فقط بمکتب شیمی عرب انتساب دارد.

از تواریخ معتبر چنین برمی آید که برامکه هفده سال یعنی از سال ۷۸۶ تا ۸۰۳ مسیحی (۱۷۰ - ۱۸۸ هجری) مورد اعتماد هارون الرشید^۱ بوده اند و چون در ۷۶۵ - مسیحی حضرت جعفر صادق علیه السلام وفات کرده پس میتوانیم زمان جوانی جابر را قبل از این تاریخ و دوره جوانی را در ربع اخیر قرن هشتم یعنی مابین ۷۷۵ و ۸۰۰ مسیحی که مطابق ۱۵۹ - ۱۸۶ هجریست بدانیم حاجی خلیفه در کشف الظنون گوید او در ۱۶۰ هجری یعنی مابین ۷۷۷ و ۷۷۶ مسیحی وفات یافته ولی این قول ظاهراً خطاست هرگاه مطالب قبل و روابط جابر بابرا مکه را که ذکر نمودیم در نظر بگیریم این روابط بواسطه بسیاری از مراجع تاریخی معتبر محقق میباشد.

جلد قی در کتاب خود نهایة الطالب مشکلات و فشارهای بسیاری که شیمی دانهای عرب در آغاز اشتغالشان باین علم تحمل میکردند حکایت مینماید و نسبت بجابر بن حیان میگوید که او چندین بار از مرک ۱ - هارون الرشید یکی از بزرگترین و مقتدرترین خلفای عباسی (۱۷۰ - ۱۹۳ هجری قمری) که با مجبوس نمودن مسموم کردن حضرت امام موسی کاظم علیه السلام خلافت خود را تنگین ساخت.

نجات یافته و مقام و اهمیت او غالباً دستخوش اهانت جهال گردیده و بعلم و فضل وی حسد می برده اند و ناچار شده است بعضی اسرار صناعت (یعنی شیمی را) بهارون الرشید و یحیی برمکی و پسران وی فضل و جعفر بروز دهد و همین مطلب باعث توانگری و ثروت آنها گردید. چون برآمکه مورد سوء ظن هارون الرشید واقع شدند و دانست مقصود آنها انتقال خلافت بعلمویها بکمک مال و جاه خودشان است، همه آنها را کشت. جابر بن حیان از ترس جان ناگزیر بکوفه فرار کرد و تا زمان مأمون مخفی زیست سپس بیرون آمد. در این روایت چیزیکه برای ما اهمیت دارد معروف بودن وفات جابر در ۱۶۰ هجری است که بروایت ابن ندیم و حاجی خلیفه مستند است. اما چنانکه روایت جلدقی را صحیح بشماریم ناچار باید بگوئیم، که جابر بعد از این زمان مدتی طولانی حیات داشته چه مأمون در سال ۱۹۸ هجری مطابق ۸۱۳ مسیحی باریکه خلافت قدم گذارد. این روایات متناقض مجال بزرگی در بحث و مطالعه برای ما تهیه میکند^۱.

جابر بن حیان از اغلب علماء نوشتجات و تألیفاتش
مؤلفات او
بیشتر است. فهرست کتب اصلی او که بدست
ابن ندیم صاحب «الفهرست» بوده مفقود گردیده و او آن فهرست را ناقص

۱- جابر پسر حیان طوسی در حدود سال ۹۱-۹۲ قمری در طوس خراسان بدنیا آمد، و در آغاز سلطنت مأمون عباسی جان بجان آفرین تسلیم نمود یعنی سه چهار سال پیش از رسیدن سال دویست هجری گویا وفات یافته و بنا بر این عمر جابر از صد سال متجاوز بوده است.

از مقالات آقای رحیم زاده صفوی

میدانسته و مثل يك مرجع صحيح كه درست معتبر باشد مورد اعتماد قرار نداده . اما فلوگل آلمانی بآن فهرست اعتماد پیدا کرده و آنرا مأخذ تمامی دانسته و همین مسأله بزرگترین اشتباهاتی شده كه دامنگیر تحقیقات وی و شاگردانش كه گردش را گرفته بودند و پیرویش میکردند راجع بحیات جابر شده است . شرح حالی كه بر تلو نوشته ، چون اسم كتب او را از « الفهرست » گرفته اعتبار و صحت ندارد و همین مسأله دلیل است كه معنی اسمها را درست نتوانسته است بفهمد و تصحیف و اشتباهاتی كه از طرف كاتب و غیره بعمل آمده مورد تحقیق او قرار نگرفته است . اگر بخواهیم تمام تألیفات جابر را كه در افواه مردم است منسوب باو بدانیم مجال زیاد لازم خواهد داشت و در اینجا مشهورترین كتب ویرا ذكر نموده و بچهار قسمت تقسیم میکنیم .

۱ - كتبی كه مؤلف الفهرست آنها را ذكر کرده و آنهايكيه چاپهای معروف بانسخه خطی آنها محفوظ است .

۲ - كتب معروفه او كه هنوز در عالم عربی شهرتی ندارد ولی در اروپا معروف میباشد .

۳ - كتبی كه در الفهرست ذكر گردیده و آن كتب یا باسم تنها معروف شده یا وجود خارجی دارد .

۴ - كتبی كه فقط عنوان آنها معروف میباشد .

اغلب کسانیكه بشرح حال جابر پرداخته اند ، متفقند كه ، كتاب « السموم » از جمله كتابهایی میباشد كه ازمیان رفته و تنها اسمی از آن مانده ولی چنانكه بعد خواهیم دید حقیقت مطلب برخلاف آنست .

کتابی که مؤلف الفهرست ذکر کرده و آنهاییکه چاپهای معروف بانسخه‌های خطی آنها موجود است .

۱ - کتاب (اسطقس الاس الاول) با چاپ سربی در هندوستان سال ۱۸۹۱ طبع شده .

۲ - کتاب (اسطقس الاس الثانی) با چاپ سربی در هندوستان سال ۱۸۹۱ جزء دوم آن فقط طبع شده .

۳ - کتاب (اسطقس الاس الثالث) با چاپ سربی در هندوستان سال ۱۸۹۱ طبع شده و جزء سوم این کتاب نزد مؤلف الفهرست به کتاب « الاسطقس » معروف بوده .

۴ - کتاب (تفسیر الاسطقس) این کتاب به کتابهای سه گانه قبل اضافه میشود و مؤلف الفهرست آنرا در کتاب خود ذکر نکرده .

۵ - کتاب (الواحد الاول) - نسخه ای از آن در شعبه عربی کتابخانه ملی پاریس در کلکسیون ۲۶۰۶ موجود است و این کتاب شاید همان باشد که مؤلف الفهرست آنرا باسم کتاب (الواحد الکبیر) ذکر کرده .

۶ - کتاب (الواحد الثانی) نسخه ای از آن در کتابخانه ملی پاریس در کلکسیون ۲۶۰۶ موجود میباشد و این کتاب شاید همان باشد که نزد ابن ندیم باسم کتاب (الواحد الصغیر) معروف بوده .

۷ - کتاب (الرکن) که شاید همان کتاب الارکان باشد . قسمتهائی

از این کتاب در قسمت هفتم کتاب (رتبه الحاکم) مجریطی^۱ وارد شده و حلمیارد مدعی است که نسبت این کتاب به مجریطی اشتباه است. جابر خودش کتابی بنام (الارکان الاربعه) در کتاب (نار الحجر) ذکر میکند مجریطی ابوالقاسم مسلمه پسر احمد مجریطی است که در شهر مادرید در زمان حکومت (الحکم الثانی) (۹۶۱ - ۹۷۶ مسیحی) میزیسته. فلسفه و ریاضیات و هیأت و شیمی را در مشرق تحصیل کرده و با اخوان الصفا مربوط بوده و تصور میشود چند فصل رسائل اخوان الصفا^۲

۱ - مجریط معرب مادرید پایتخت کشور اسپانیا است که در دوره تمدن اسلامی بنام اندلس و یکی از آبادترین و معمورترین کشورهای جهان و دارای کتابخانه‌ها و دانشگاه‌های اسلامی و مساجد و کاخ‌های با عظمتی بوده که تا با امروز آثار آن باقیست.

۲ - در دوره تسلط آل بویه بر بغداد و جزیره و مغرب و جنوب ایران دوره بسط آزادی فکر و شکفتن شکوفه‌های حکمت در ممالک مذکور و بلاد بزرگ این ناحیه مانند بغداد، اصفهان و ری محل تدریس حکمت و جولانگاه حکما و مردمان آزاد فکر بود. از این جماعت یکدسته حکما معروف به اخوان الصفا بودند که مقارن نیمه قرن چهارم هجری در بصره مجمعی حکمتی تشکیل داده بودند و غرض ایشان از تشکیل مجمع انتشار حکمت یونانی در ممالک اسلامی بود. اکثر این جماعت ایرانی و شیعه یا از معتزله و مفتون فلسفه یونانی و چون متعصبین سنی در هراس بودند، غالباً مجامع خود را مخفی از مردم تشکیل میدادند و هر وقت که شخص خارجی در میان ایشان وارد میشد، بر مز با یکدیگر تکلم میکردند. این جماعت که از مشهورترین ایشان ابوسلیمان، محمد بن نصر بستی، ابوالحسن علی بن هارون زنجانی، ابواحمد مهرجانی و زید بن رفاعه عوفی بودند. خلاصه افکار خود را که زبده فلسفه یونان است در ۵۱ رساله کوچک مدون کرده‌اند. این رسائل را یکی از مستشرقین آلمانی در آلمان بطبع رسانده و بعضی از آن رسائل به لاتینی ترجمه و خلاصه آن بفارسی نقل گردیده است.

را از نوشته باشد. از جمله فصلیست که در شیمی نوشته و در کتاب خود (رتبه الحکم) از اخوان الصفا بسیار سخن رانده.

۸- کتاب (البیان) که در سال ۱۸۹۱ با چاپ سریبی طبع شده.

۹- کتاب (النور) در هندوستان سال ۱۸۹۱ با چاپ سریبی

طبع شده.

۱۰- کتاب (الزریق) بر تلو مؤلف فرانسوی دو کتاب را طبع کرده یکی بنام کتاب (زیق شرقی) و دیگری بنام کتاب (زیق عربی) که آن دو را از کلکسیون ۴۴۰ شعبه عربی کتابخانه (لیون) بدست آورده و دو نسخه از آن در کتابخانه ملی پاریس در کلکسیون ۲۶۰۶ وجود دارد.

۱۱- کتاب (الشعر) يك نسخه آن در بریتیش موزیم در کلکسیون

۷۷۲۲ نمره ۵ وجود دارد.

۱۲- کتاب (التبویب) يك نسخه آن در کتابخانه ملی پاریس در

کلکسیون ۲۶۰۶ وجود دارد و طغرائی آنرا اسم برده رجوع بکلکسیون

۸۲۲۹ بریتیش موزیم.

۱۳- کتاب (الدرة المكنونة) در بریتیش موزیم نسخه خطی

آن با این عنوان در ضمن مؤلفات جابر بن حیان در کلکسیون ۷۷۲۲

وجود دارد.

۱۴- کتاب (الشمس) و کتاب (القمر) یعنی کتاب زهر و کتاب

سیم که شاید مختصر کتاب (الاحجاز السبعة) باشد جلدقی در (نهاية

الطلب) آنرا اسم برده و يك نسخه آن در کتابخانه ملی پاریس در

کلکسیون ۲۶۰۶ وجود دارد.

۱۶- کتاب (الترکیب) يك نسخه آن در کتابخانه ملی پاریس در کلکسیون ۲۶۰۶ محفوظ میباشد و شاید که در فهرست بنام کتاب (الترکیب) ذکر شده .

۱۷- کتاب (الحيوان) جلدقی کتابیرا بنام حیات الحيوان بنام جلدقی ذکر مینماید .

۱۸ کتاب (الاسرار) شاید همان کتاب (سر الاسرار) باشد که يك نسخه آن در بریتیش موزیوم در کلکسیون ۱۳۴۱۸ نمره ۱۴ وجود دارد چند قسمت آنرا در چند مورد ذکر میکند رجوع بکلکسیون بریتیش موزیوم نمره ۸۲۲۹ در لائینی نسخه خطی است که منسوب بجابر و عنوان آن Sereta Secretorum در کالج گونل و گایوس و در کالج کورپس کریستی کمبریج نمره ۹۹ موجود است .

۱۹- کتاب (الارض) جابر کتابی بنام (ارض الاحجار) که برتلو آن را از کلکسیون لیدن نمره ۴۴۰ بدست آورده و چاپ کرده و يك نسخه آن در کتابخانه ملی پاریس کلکسیون ۲۶۰۶ محفوظ میباشد .

۲۰- کتاب (الترکیب الثاني) يك نسخه آن در کتابخانه ملی پاریس در کلکسیون ۲۶۰۶ وجود دارد .

۲۱- کتاب (الخواص) يك نسخه آن در بریتیش موزیوم نمره ۴۰۴۱ در کلکسیون نمره ۲۳۴۱۹ محفوظ است .

۲۲- کتاب (التذکیر) که بانگلیسی نیز ترجمه شده است .

۲۳- کتاب (الاستقسام) طفرانی بعضی از قسمتهای کوچک آنرا نقل میکند (بریتیش موزیوم نمره ۸۲۲۹) همچنین جلدقی در کتاب نهاية الطلب آنرا ذکر مینماید این کتاب در لائینی مقابل اسم کتابیست

که منسوب بجابر و باین عنوان میباشد.

۲۴ - کتاب (الاحجار) سال ۱۸۹۱ در هند با چاپ سری
طبع شده.

۲۵ - کتاب (الروضة) جلدی در جزء دوم کتاب خود نهاية الطلب
آنرا ذکر کرده.

۲۶ - کتاب (المنافع) کتابخانه برلین. خطی نمره ۴۱۹۹
باسم کتاب (منافع الاحجار) محفوظ میباشد.

۲۷ - (الایضاح) سال ۱۸۹۱ در هندوستان با چاپ سری
طبع شده.

۲۸ - کتاب مصححات افلاطون يك نسخه آن در اسلامبول
کتابخانه راغب پاشا کلکسیون ۹۶ نمره ۴ محفوظ است.

۲۹ - کتاب (الضمیر) يك نسخه آن در کتابخانه ملی پاریس
کلکسیون ۲۶۰۶ محفوظ است و جلدی در جزء سوم نهاية الطلب باسم
کتاب (الضمیر فی الخواص الاکسیر) آنرا ذکر نموده.

۳۰ - کتاب (الموازین) برتلو آنرا از نسخه لیدن کلکسیون
۴۴۰ بدست آورده و چاپ کرده و در کتابخانه جمعیت شیمیائی پاریس
۱۶۵۴ در صفحه ۱۰۳ فهرست آن کتابخانه ذکر شده است.

۳۱ - کتاب (الملک) صاحب الفهرست نقل میکند که جابر گوید
او کتابی باسم کتاب (الملک) تألیف کرده و هرگاه این مطلب صحیح باشد
دلالت میکند که کتاب مذکور از چند کتاب تشکیل یافته و همه در تحت
يك عنوان در آمده. چیزیکه این گمان را تقویت میکند آنستکه برتلو
کتاب الملک را از نسخه لیدن نمره ۴۴۰ در کلکسیون عربی یافته و

آنرا طبع کرده در صورتیکه نسخه دیگری که بانسخه چاپ برتلو اختلاف دارد در کتابخانه ملی پاریس بنمره ۲۶۰۵ محفوظ است و این هر دو نسخه که در هند سال ۱۸۹۱ با چاپ سربی طبع گردیده اختلاف دارد. هلمیارد احتمال میدهد این کتاب به لاتینی ترجمه شده و بوریلیوس آنرا ذکر کرده باشد. رجوع به کتب جمعیت شیمیائی پاریس به نمره ۱۶۵۴ صفحه ۱۰۳ کارینی هم آنرا ذکر مینماید.

۳۲ - کتاب (الریاض) یک نسخه آن در کتابخانه بودلی نمره ۷۰ و نسخه دیگر در بریتیش موزیوم کلکسیون ۷۷۲۲ نمره ۵ محفوظ است. ^۱ اما شخصیت بزرگ جابر فقط در نویسندگی او نیست بلکه بیشتر از آن بابت که وی مردی آزمایشگر بود و مدتهای درازی از عمر خود را در ترکیب و تجزیه و تحلیل مواد گوناگون صرف کرد و هیچگونه فعالیتی که در عملیات شیمیائی خود بکار میبرد خسته نمیشد. چنانکه در شیمی امروزی چندین ماده اصلی موجود است که زائیده عملیات جابر بوده و کشف همان مواد اصلی رامیتوان مادر ترقیات کنونی شیمی نام نهاد. جابر پس از گرفتاری دوستان دانش پرور خود (برامکه) از بغداد تبعید و مدتها گرفتار آوارگی بود. سپس بطور پنهانی بکوفه رفته در خانه موروثی پدرانش بی سروصدا میگذرانید و تمامی وقت خود را در آزمایشگاه وسیعی که زیر زمین ساخته بود به تجربیات علمی مصروف میداشت و هنگامیکه مأمون عباسی بر تخت خلافت نشست به جستجوی عالم مزبور پرداخت و جابر با احترامات تازه از گوشه انزوا بیرون آمد. اما دیگر عمر از برای مصاحبت با خلیفه علم دوست و شیعه مشرب وفا ننموده همان روزهاییکه میبایست قدردانیهای بزرگان کشور از چهره غمزده دانشمند ۱- اقتباس از تاریخ علوم پیرسو و مقالات آقای رحیم زاده صفوی

کهن سال گرد اندوه و ناکامی را بزدايد، متأسفانه سر بر بستر نهاده جان بجان آفرين تسليم نمود .

کیمیاگری - یکی از نظریه‌های علمی جابر درباره تکوین فلزات که بعد از وی قرنهای بسیار در اروپا و آسیا اساس طبیعیات قرار میدادند، عبارت از این بود که کلیه فلزات معروف عالم از دو جوهر به وجود میآید یکی گوگرد و دیگری سیماب، یعنی جیوه و چنین میگفت که هر گاه گوگرد پاک و سیماب پاک خالی از هر گونه گرد و غبار و مواد خارجی بهم جفت شوند با اندازه و مقدار معین و با شرایط مطلوب، از ترکیب آنها زر ناب حاصل میشود و هر گاه سیماب بیش از اندازه گوگرد باشد نقره بوجود میآید و چون مواد خارجی در ترکیب آنها مخلوط گردد تفاوت آن مواد مس و آهن و قلع و سرب پدید خواهد گشت. یکی از علمای اروپای معاصر میگوید هر چند علوم طبیعی در عصر حاضر فلزات را عنصر واحد و غیر مرکب دانسته است، اما هنوز ذوق بشر مایل است برای نظریه جابر راه اثباتی پیدا کند، زیرا به تجربه می بینیم هر چه معدن طلا و نقره یافت میشود گوگرد و جیوه نیز همانجا هست .

جابر اول عالم طبیعی دان بوده که بوجود فلزات دیگر غیر از آنچه نزد قما معروف بود پی برد او میگفت بتجربه دریافته‌ام که فلزاتی نا معروف در سنك و خاك هست اما وسیله استخراج آنها را باید فراهم کرد. **قراول فلزی و صندوقی** که به آسمان میرفت - در افسانه‌های بغداد از قدرت علمی و صنعتی جابر چیزها نقل میشد از آن جمله آنکه جابر برای خالد برمکی یا برای یحیی فرزندان صندوقی ساخت، که بهو ابالا میرفت

در آن جا میگرفت و مردی از فلزات ساخته بود که کار قراول میکرد و نزدیکی به آن مرد، قواعدی داشت و اگر کسی بدون رعایت آن میخواست از مقابل او بگذرد با شمشیر بفرقش میزد و افسانه سربان حکایت میکردند کنیزی از سوگلی های یحیی برمکی سرمسته و خندان شبی خواست بی خبر بر خواجه خود وارد شود گرفتار ضربه آن پاسبان آهین بنجه گردیده زخم دار شد و با معالجات جابر بهبودی یافت بهر حال حقیقت افسانه ها چه باشد نمیدانیم. اما قدر مسلم اینست نظریه اختراع چیزی شبیه تلفن یا تلگراف از جابر بوسیله علمای طبیعی بعد از وی نقل شده است که میگویند ممکن است با رشته های فلزی و وسائل لازم دیگر دو نفر دیگر از راه دور با هم صحبت کنند.

آزمایشگاه جابر - آزمایشگاه جابر بن حیان تقریباً دویست سال بر مردم پوشیده ماند و با آنکه خلفا و بزرگان دولت عباسی خیلی راغب بودند بدانند کار گاه وی در کجا است و در آن چه وسائل و اسبابهائی یافت میشود، موفق نشدند زیرا در مدتی که جابر پس از بازگشت از تبعید پنهانی در کوفه میگذراند جز دو سه تن از صوفیان

۱- کوفه یکی از شهرهایست در دوره اسلامی و بدست مسلمین بنا شده یعنی بدست سعد و قاص بناگشت و در علت پیدایش آن چنین گفته اند که پس از شکست ایرانیان و تسخیر شهر مدائن (تیسفون) بدست اعراب سعد و قاص فرمانده سپاهیان اسلام چند تن از صحابه را نزد عمر فرستاد تا موده فتح را بدو ابلاغ کنند. عمر فرستادگان سعد را زرد و نزار و زار دید و همینکه سبب پرسید گفتند بدی آب و هوای عراق ما را چنین کرده عمر بقیه در صفحه بعد

و ارسته کسی بخانه وی راه نداشت و تنها کنیزی بیرخدمتش را میکرد که او نیز بعد از وفات خواجه خویش چند روزی بیشتر عمر نکرد .

بنابر این راه وصول به آزمایشگاه جابر پیدا نشد، تا دو قرن بعد از وی، که در کوفه نزدیک دروازه دمشق میخواستند بنائی تازه بسازند در انشای کنندن زمین ناگهان يك عمارت زیرزمینی باطاقها و راهروها و سبك معماری مخصوص ظاهر گشت اما بسیاری از آلات و ابزار و اشیاییکه در اطاقها بود باز نکرده فاسد گشته ، یا بر اثر خاکریزیهای بنائی

بقیه از صفحه قبل

فرمان داد سرزمینی برای اقامت مسلمانان در نظر بگیرند که بامزاج آنان سازگار باشد و اتفاقاً در هرجائیکه شتران اعراب خوش و سالم باشند خود آنان نیز در آنجا سلامت خواهند زیست . باری سعد و قاص بدستور عمر با کمک سلیمان و حنیفه زمینی در کنار فرات (میان حیره و فرات) برای اردوگاه انتخاب کرد که هوای آن مطابق فرمان عمر بری و بحری بود و تا شهر مدینه رود و دریاچه ای فاصله ندارد و در آغاز خانه ها را از نی ساخت که شبیه بچادر بود اما پس از اندی آتش سوزی در گرفت و مقداری از خانه های نیین سوخت. مسلمانان با اجازه عمر خانه های خشتی ساختند ولی مطابق فرمان عمر بنای آنرا بلند نکردند و هیچ کس حق نداشت بیش از سه اطاق مالک شود .

گویند : شهر کوفه نزد شیعیان مقامی ارجمند دارد زیرا که حضرت علی علیه السلام^۱ آنرا پایتخت قرار داده و در همانجا بدرجه شهادت رسید و امروزه یکی از قضبات پادشاهی عراق و واقع در جنوب آنکشور است.

۱ - کوفه پایتخت علی نبوده این مطلب را مورخان بغلط می نویسند .

تازه از صورت نخستین خود بر آمده ضایع شده بود با این وصف وجود چرخها و آلات و ادوات و کوره‌ها و قرع و انبیق و برخی آلات ریاضی و غیره مایه حیرت و شگفتی مردمان گشته از دربار خلافت مأمورینی بکوفه رفتند تا آنچه را اشایان استفاده میبایند به بغداد انتقال دهند. چنانکه دانشمند محترم آقای رحیم زاده صفوی در کتاب خود مینویسد:

یکی از تألیفات عمده جابر بن حیان کتابی بوده در هزار ورق که عالم مزبور طی آن کتاب مقدار پانصد رساله از تألیفات استاد بزرگوارش حضرت صادق (ع) را گنجانیده بود و بدان طریق آثار آن امام عالی مقام را از گم شدن و تلف شدن محفوظ داشته است.

دایرةالمعارف بریتانیا مینویسد که جابر علوم پنهانی را در خدمت امام علی (ع) فرا گرفت اما ممکن است علوم کیمیا را آنجا نیاموخته باشد؛ و چنانکه آقای رحیم زاده صفوی در تألیفات خود مینویسند که ما نمیدانیم این نظریه را دایرةالمعارف بریتانیا از روی چه مدرکی گفته است زیرا جابر خودش برای خویشان استادی جز حضرت صادق (ع) نشان نداده است و همه جا اعتراف میکنند که آنچه را وی میداند از برکت تعلیمات آن بزرگوار میباشد. بالجمله جابر در زمره نوابغ و داهیان انگشت شماری محسوب شده که تاریخ بشری از آنان تاکنون نام برده است.

تألیفات امام صادق (ع) نیز شامل علوم خفیه و بیان رشته‌های مختلف علوم بوده است که در عصر ما مقدار ناچیز و نامرتبی از آنها بدست میآید و اکثر آنچه هم که بدست میآید، دوچار تحریف تصحیف شده است.

بدین معنی که برخی را نویسندگان غلط نوشته‌اند و بعضی را که در اصول و قواعد علوم است مردمان بخیل و تنگ نظر عمداً تغییر داده عبارت را زیر و رو ساخته‌اند بعنوان اینکه علوم عالی نباید بدست نااهل افتد! مثل اینکه مردمان بخل گرفته اهلیت و صلاحیت را منحصر بنفس خود می‌شمرده‌اند!

امروز از تألیفات عمده جابر مقداری در کتابخانه‌های وقفی یا شخصی مصر و مراکش و سودان و یمن پیدا میشود متأسفانه کتابخانه‌های مزبور با مراقبت عجیبی نگاهداری میشود. مبادا از روی نسخه خطی آن رونوشت بردارند.

چنانکه راجع بتاریخ معروف به (اخبار الزمان) تألیف مسعودی که فقط در یک کتابخانه وقفی در آفریقا موجود است و یکی از مستشرقین را که میخواست محرمانه رونوشت آنرا بردارد ترور کردند.

۱۵- ابن هیثم

بزرگترین فیزیک دان اسلام و نخستین مخترع ذره بین

و شارح ساختمان طبقات چشم و نور اطاق تاریک

بزرگترین فیزیک دان جهان عرب و اسلام حسن بن هیثم از اکابر حکما و اطباء و از بزرگترین دانشمندان اسلام است .

ابن هیثم معروف به الحسن (۱۰۳۹ - ۹۶۵) زندگی میکرد این فیزیک دان ارجمنده که کتاب او درباره نور توصیف صحیحی از ساختمان چشم انسان میکند و قسمتهای مختلف از قبیل مخاط خارجی و قرنیه، و شبکیه، و عنبیه و علاوه بر اصول آن اطاق تاریک را شرح میدهد این شخص هنگام مطالعه در انعکاس نور بدون آنکه مستقیماً بمسأله انعکاس توجهی کند چنین اظهار میدارد که ما بین زاویه تابش و زاویه انعکاس نسبت ثابتی وجود دارد .

این دانشمند عالیقدر علاوه بر تبحر در علم فیزیک در طب و شعب فلسفه خصوصاً در ریاضیات و ادبیات و حسن خط و کتابت نیز ماهر بوده و بسیاری از کتب ارسطو و جالینوس را شرح و تلخیص کرده و مدتی هم از طرف خلیفه مصر الحاکم بامر الله در (جامع الازهر) مشغول تدریس شد .

تألیفات ابن هیثم در تألیفات بسیاری از هیأت و هندسه و کائنات جو، و منطق و حساب و مناظر و مرایا و طب و تشریح و غیره موفق آمد و سالی سه نسخه از اصول اقلیدس^۱ و مجسطی و متوسطات را با خط زیبای خود نوشته و با اشکال هندسی^۲ مشکل ساخته و با اجرت و دستمزد آن امرار معاش سالیانه می کرد و بکار طبابت نمی پرداخت و او نخستین کسیست که ذره بین را اختراع کرده است.

در اوایل قرن پنجم هجری ابن هیثم کتابی تألیف کرد که برای نخستین بار اصول هندسی و عددی اقلیدس و آبلونیوس را در آن جمع کرده و آنرا بنچندین باب مرتب تقسیم کرد و بابرهان صحت آنرا اثبات کرد. بقسمیکه موضوع مزبور جزء امور حسی منطقی تعلیمی در آمده است و نقیصه های اقلیدس و آبلونیوس مرتفع شده است. ابن هیثم الفاظ و اصطلاحات علمای جبری را تعدیل کرده و برای حل مسائل حسابی و جبری اسلوبهای جدید وضع کرده است.

ابن هیثم در چهار صد و سی هجرت بسن هفتاد و شش سالگی در قاهره یا واسط در گذشت.

۱- اقلیدس از مردم صور متولد سال ۳۲۳ قبل از میلاد از علمای ریاضی آن زمان میباشد و تحصیلات خود را در رشته ریاضیات در یونان تکمیل کرد و بدعوت فیلا دلفوس از پادشاهان بطالسه با سکندریه آمد و در مدرسه اسکندریه بتدریس اصول اقلیدس را تألیف نمود.

۱۶- خواجه نصیر الدین طوسی

ابوجعفر محمد بن محمد بن حسن مشهور بشیخ الحکماء
فیلسوف و دانشمند بزرگ شرق

ولادت و وفات
خواجه

امین احمد رازی در کتاب هفت اقلیم

بمناسبت ذکر فضایل سازه مینویسد که خواجه

اصلاً اهل قهرود سازه بوده و بمناسبت متولد

شدن در طوس بطوسی مشهور شده است. ولادتش اول طلوع آفتاب

۱۱ جمادی الاول ۵۹۷ و فاتهش ۱۸ ذیحجه ۶۷۲ و مدت حیاتش ۷۷

سال و هفت روز بوده است. وفات خواجه در صافه بغداد اتفاق افتاد

و در جامع رشیدی مسطور است که خواجه طوسی وصیت کرد و برا

در جوار امام موسی کاظم (ع) دفن نمایند لذا اوراد سرداب مخصوصی

که ناصر بالله خلیفه عباسی در پای قدم امام (ع) برای خویش ترتیب

داده بود دفن کردند. حمد لله مستوفی تاریخ وفات خواجه را بنظم

در آورده است.

نصیر ملت و دین پادشاه کشور فضل

یگانه ای که چه او مادر زمانه نژاد

بسال ششصد و هفتاد و دو بذی الحجه

بروز هجدهم درگذشت در بغداد

خواجه در دانش و بینش شهره آفاق میباشد و خدمات کشوری و مذهبی ایرانی و اسلامی که از آن یگانه‌دهر بعمل آمده طاق و مسلم مخالف و مؤالف و یگانه و بیگانه است

وزارت خواجه ناصرالدین محتشم امیر قهستان از فضلاء
برای هلاک و امراء اسماعیلی بوده است .

و پس از اطلاع بر کمالات خواجه و برادر قائین از توابع قهستان احضار نمود . کتاب اخلاق ناصری در اخلاق از تالیفات او بنام ناصرالدین و در قائین تألیف شده است . پس از اندکی خواجه قصیده عربی در مدح مستعصم عباسی انشاء کرد با نامه ای نزد ابن علقمی وزیر خلیفه فرستاد که بحضور خلافت تقدیم نمایند .

ابن علقمی عین مکتوب و قصیده را نزد ناصرالدین فرستاده و در باره خواجه سعایت کرد ناصر نیز خواجه را مجبوس کرد و همینکه بسمت قزوین حرکت کرد علاءالدین محمد سلطان اسماعیلیه را به محارت وی گماشت خواجه در قلاع اسماعیلیه تا سنه ۶۵۳ بتألیف و تصنیف اشتغال داشت در همان ایام هلاکوخان بطلب قاضی شمس الدین احمد بمحاصره قلاع اسماعیلیه پرداخت نصیرالدین خورشاه قائد اسماعیلیه

هلاکوخان نواده چنگیزخان مغول از طرف برادر خود منکوقاآن که سلطنت ترکستان غربی و ایران و افغانستان کنونی و قسمتی از نواحی مفتوحه مغول در قفقازیه را داشت مأمور سرکوبی بقایای افراد و حکام نیمه مستقل ایران و آسیای غربی گردید و بعد از قلع و قمع اسماعیلیه ایران و فتح و تخریب قلاع مستحکم ایشان، بغداد پایتخت خلفای عباسی را فتح و المستعصم بالله آخرین خلیفه عباسی بامر او کشته شد (۶۵۶ هـ - ق)

خواجه نصیر را از محبس بیرون آورده نزد هلاکو فرستاد. خواجه بحضور هلاکو آمده و این دو بیت را بخواند.

سال عرب چو ششصد و پنجاه و چار شد

یکشنبه روز اول ذیقعه بامداد

خور شاه پادشاه سماعیلیان ز تخت

برخواست پیش تخت هلاکو بایستاد

هلاکو که از فضایل خواجه سابقه داشت ویرا با خود ببغداد برد

اهالی نجف و کربلا وحله از برکت قدوم خواجه از تمرضات مغول محفوظ ماندند. خواجه شخصاً به حله اسدیه رفته نجم‌الدین و شیخ

سدیدالدین یوسف (والد علامه حلی) و سعیدالدین محمد بن جهم و بسیاری دیگر از علما را ملاقات کرد شرح مناظرات و مباحثات خواجه با علمای مزبور در کتب تواریخ مشهور است.

بنای زیج مراغه چندی از فتح بغداد نگذشته بود که هلاکو خواجه را بساختن مرصدخانه تشویق کرده و بوسیله خواجه

خواجه نیز کتاب زیج ایلخانی را برای وی تألیف

کرد. هلاکو کلیه موقوفات را بخواجه واگذار کرد تا عشر آنها را بمصرف بنای رصدخانه برساند و از هر جهت در پیشرفت مقصود خواجه مساعدت کرد. خواجه بامر هلاکو مشاهیر حکما و منجمان هیأت را مانند مؤید الدین عروضی و فخرالدین اخلاطی و نجم‌الدین قزوینی و محی‌الدین مغربی و فخرالدین مراغه و غیره را بمراغه^۱

۱ - مراغه امروزه از شهرستانهای غربی (جزه استان چهارم) و از

شهرستانهای حاصلخیز آذربایجان و مرکز آن شهر مراغه است که در دامنه‌های آتشفشان قدیمی سهند و کنار خط آهن تهران بتهربرز و همچنین جاده شوسه رضاییه واقع گردیده و جمعبت آن بالغ بر چهل هزار نفر است.

احضار کرد تا آنکه در سال ۶۵۷ بنا بقولی رصدخانه مراغه را با تمام رسانید^۱ و کتابخانه بسیار عالی در اطراف رصدخانه تأسیس کرد و مقدار بسیاری از کتب نفیسه قدیم و جدید در آنجا جمع آوری کرد که قسمت مهم آن از کتابهای بغداد و شام و جزیره بوده که در فتنه تاتار غارت شده است، و تعداد آنها بالغ بر چهارصد هزار مجلد میگردد. جرجی زیدان مینویسد زیج حاکم بامر الله فاطمی (۳۸۶ - ۴۱۱) که که بر کوه المقطم بنا کرده محل اعتماد ستاره شناسان بوده تا اینکه خواجه نصیرالدین طوسی زیج خود را در مراغه ترکستان بنا کرد^۲ و سنه ۶۵۷ زیج سابق متروک شد.

خواجه در سال ۶۷۲ با عده از شاگردان از مراغه به بغداد عزیمت کرده و همانجا وفات یافت (۶۷۲) هجری

خواجه در موقع تاریک و باریکی قیام کرد که مسلمانان خصوصاً ایران و ایرانیان در اثر حمله و هجوم لشکر مغول که شهر بشهر رفته و فرمان قتل عام داده و بر بیر و جوان و مرد و زن و عالم و عامی و عارف و جاهل رحمی نکرده بلکه شکم اطفال شیرخواره را نیز با سر نیزه پاره کرده و حیوانات را نیز میکشته اند تا آنکه نزدیک بود که نام ایرانی از صفحه تاریخ محو و نابود گردد این نابغه زمان وزارت هلاکو خان را پذیرفت و بدان وسیله مغول را تحت نفوذ خود آورده و در حقیقت

۱- مرصد مذکور تمام نشده بلکه ناقص مانده زیرا که مشوق

آن هلاکو بود و قبل از اتمام آن وفات یافت.

۲- جرجی زیدان خارج از معلومات خود سخن میگوید زیرا که زیج

خواجه ناقص مانده قابل استخراج نیست و زیج حاکم، محل استفاده بوده است.

بر عقل هلاکو مسلط بوده و برای اصلاح بلاد و ارشاد عباد به بغداد رفته و تا آنجا که میتوانست در احیای این خاک پاک و ترویج علم و ادب و پیاداشتن دین و مذهب اهتمام تمام بکار میبرد. حتی در آن کیر و دار و با آن همه وقایع جانگداز خانمانسوز که معمولاً قدرت تنظیم ضروریات یومیۀ داخلی نمیباشد هلاکو خان بر غبت خواجه امر بساختن مرصد کرد :

و هلاکو خان نیز نخست بعد از اینکه علم نجوم و قیامی را که حتمی- الوقوع است بر طرف نمیکند مایل نمی بود. این دانشمند یگانه محض اشعار بیکی از فوائد آن علم گفت پادشاه امر فرماید که طشت بزرگ مسی بی اطلاع اهل آن مجلس از بالای عمارت پیاپی اندازند، و همچنان کردند پس تمام حضار از صدای هولناک بر افتادن آن طشت در اضطراب شده و فقط خواجه و هلاکو در اثر اطلاع قبلی اصلاً متأثر نگردیدند. پس خواجه اظهار داشت که يك فايده علم نجوم اینست که مردم پیش از وقت از وقوع حوادث مستحضر شده و در حین وقوع دچار اضطراب و وحشت نمیگردند پس هلاکو او را تحسین کرده و امر داد که اهتمام تمام در آن امر خطیر گردد.

خواجه در سال ۶۵۷ هجری قمری احمد بن عثمان مراغی معمار معروف وقت را امر داد که در روی تل بلندی که در شمال غربی مراغه (که در آن موقع پایتخت مغول بوده) و در زمان حاضر در زبان آذربایجانیها به رصد داغی (کوه رصد) معروف است ساختمان وسیع و باشکوهی در کمال آراستگی تأسیس داده و صنوف دقایق حکمت و صناعات در اصول نجوم هیأت بکار برده بود و خود هلاکو خان و بعد از

فوت او پسرش آباقا خان نیز علاوه بر اموال ییشماری که برای مصارف این کار بر خزانه و عمال دولتی حواله داده بودند و چنانکه گفته‌اند اوقاف سر تاسر کشور را برای تأمین مخارج رصد خانه در تحت اختیار خواجه گذاشتند که عشر آنرا در این مرام عالی مصروف دارد و حکما و منجمین اسلامی را که شایسته این امر خطیر بوده‌اند از اطراف و جوانب جلب و علاوه بر ایشان يك نفر دانشمند چینی نیز که در آن موقع در مرانه حاضر بوده در تاریخ معمول چینیان کمکی داشته و ایشان بعضی از آلات رصدی پیشینیان را که ناقص بوده تکمیل و بعضی دیگر را نیز که محل ضرورت بوده خودشان اختراع نمودند.

بعقیده بعضی از ارباب سیرمنگو قا آن از پادشاهان مغول که با کثرت هوش و فراست امتیاز خاصی داشته تأسیس رصد خانه‌ای را در عهد خود تعمیم داده و نخست جمال الدین محمد بن طاهر بخاری را بانجام این مرام عالی بر گماشته و چون او قدرت این امر با عظمت را به تنهایی نداشته است. هنگام فرستادن هلاکو به ایران دستور داد که خواجه نصیر را که قبلا آوازه کمالات او را شنیده بود بدربار روانه دارد که در مغولستان رصدخانه‌ای تأسیس کند ولی در موقع مقتضی هلاکو چنان صلاح دید که این کار بامر او بوده و در ایران وقوع یابد و بهر حال چنانکه اشاره شد جمعی از استادان نجوم و ریاضی را برای یاری این کار بموجب انتخاب خواجه از بلاد بعیده متفرقه جلب و در

۱- مؤید الدین عرضی از دمشق - نجم الدین دبیران از قزوین - فخر الدین اخلاطی از قفلیس - فخر الدین مراغی از موصل - که اس‌اساس هیأت علمیه رصدیه بوده‌اند و قطب الدین شیرازی - محی الدین مغربی - فرید الدین ابوالحسن علی نیز معاونت در عمل رصدی داشته‌اند.

مراغه احضار شدند تا زیر دست آن فیلسوف یگانه این امر خطیر را بطور اکمل انجام دهند که بعضی از آنها اساس این هیأت علمیه رصدیه بوده و برخی سمیت معاونت آنها را در عمل رصدی داشته‌اند.

خواجه دو مرتبه یکی در سال ۶۶۲ و دیگری نیز اندکی پیش از وفات خود برای باز دید اوقاف به بغداد مسافرت کرده که پس از وضع مستمریات و حقوق مقرر و مخارج آنها مازاد را برای صرف در عمل رصد خانه در تحت نظر بگیرد و در این اثنا هر چه را از آلات رصدی و کتب منسوبه از شام و بغداد و موصل که مقدورش بوده بدست آورده و در مراغه کتابخانه‌ای بس عالی و چنانکه اشاره شد بیش از چهار صد هزار کتاب را حاوی بوده تأسیس داده و مدرسه‌ای بسیار با عظمت نیز در آنجا بنا نهاده و افاضل اهل علم را که مثل مور و ملخ در اطراف و نواحی مختلفه پراکنده بودند در آنجا جمع و وسائل فراغت آنها را فراهم آورد بطوریکه محصلین و دانش جویان از هر طرفی رو بدان قبله آمال آوردند و هر کسی فراخور مقام علمی خود علوم متنوعه از استادان ماهر فرامی گرفتند بالجمله خواجه در نتیجه عمل رصد، زیج ایلخانی معروف را بنام هلاکو خان نگارش داده و چند جدول هم که در زیجهای سابق نبوده در آن افزوده و بهمین جهت اعتبار تمام یافته و مورخین اروپانی نیز موافق نقل معتمد در سال هزار و شصت و سه از هجرت مطابق هزار و ششصد و پنجاه و دوم میلادی در شهر لندن جدول غرض و طول بلاد را از روی همین زیج ایلخانی ترجمه و نشر کردند.

اما کمترین مدت رصد سی سال تمام که یکدوره زحلی است وقت لازم

دارد و متأسفانه خواجه در شانزدهمین سال تأسیس رصدخانه وفات یافته اینک عمل رصد و زیج ناتمام مانده و اگرچه صدرالدین پسر بزرگ خواجه و بعد از فوت او نیز برادر کهنترش اصیل الدین عهده دار تکمیل آن بودند مع ذلك ناقص ماند و کم کم رصدخانه متروک شد تا در این زمان فقط نامی از آن مانده و آن تل شمال غربی مراغه را رصد داغی (کوه رصد) میگویند. پس از آن هیأت رصدیه نیز که برای این مرام عالی از اطراف و جوانب احضار شده بودند پس از مدتی بدون اخذ نتیجه باز گشتند و غیاث الدین جمشید کاشانی کتابی در تکمیل همین زیج ایلخانی خواجه، که ناقص مانده بود تألیف و به زیج خاقانی موسوم گردانید.

استادان و شاگردان در آثار الشیعه^۱ مینویسد خواجه نصیر علوم خواجه

و وی شاگرد فضل الله را وندی است که او

شاگرد سید مرتضی^۲ بوده است و در (هفت اقلیم) مذکور است که خواجه

در حکمت شاگرد دائی خویش فریدالدین داماد بوده و فریدالدین نزد صدرالدین سرخسی تلمذ کرده است و صدرالدین شاگرد بهمنیار

بوده و بهمنیار نیز از شاگردان ابن سینا بوده است قطب الدین مصری و کمال الدین یونس موصلی ریاضی و خواجه معین الدین بدران معتزلی از مشایخ و استادان خواجه نصیرالدین طوسی میباشند.

خواجه باعلی بن طاووس حسینی و شیخ میثم بن علی بن میثم

۱- جزء چهارم و قسمت سوم از تاریخ سیاسی فرقه شیعه تألیف دانشمند

عالی مقام عبدالعزیز جواهر الکلام.

۲- مقصود سید مرتضی رازی مؤلف «تبصرة العوام الکلام» است.

بحرانی در مدرسه ابوسعادات اصفهانی متفقاً تلمذ کرده اند .
 خواجه نصیر از شیخ برهان الدین همدانی روایت کرده که استاد شیخ
 مزبور در روایت منتخب الدین قمی فهرس بوده است . سید غیاث
 الدین عبدالکریم بن طاووس مؤلف فرحة الغری و قطب الدین محمود
 بن مسعود شیرازی مؤلف درة التاج و جمال الدین حسن بن یوسف بن
 علامه حلّی از مشاهیر شاگردان خواجه بوده اند علامه حلّی در موقع
 اجازه دادن ابن زهره این مطلب را تصدیق کرده است .

از قضایای ظریفه از قضایای ظریفه که در مقام الفضل بخواجه
 نسبت داده شده آنکه در یکی از سفرهای دریائی
 و پاره اشعار خواجه سی تن در کشتی هم سفر بودند که نیمی از

ایشان مسلمان و نیمی از یهود بودند .

در اثر طاعون دریا آن کشتی مشرف بغرق شده ناچار تبنانی کردند
 بر اینکه آن مسافرین را يك يك بدریا اندازند تا کشتی قدری سبکتر
 شده و از غرق شدن محفوظ ماند . پس خواجه که یکی از مسافرین بود
 اندیشه ای کرد و تمامی ایشانرا بشکل دایره و بطور مخصوصی نشانیده
 و همه را قانع و راضی کرد براینکه ایشانرا نه نه شمرده و شخص نهمی
 را هر کس که باشد بدریا اندازند . در نتیجه این فکر ظاهرأ یهودان را
 با بدریا انداخته و مسلمان نجات یافتند ! و یکی از ارباب کمال همین
 قضیه را که به نظم و ترتیب نشانیدن آن سی تن مسافرین کشتی میباشد
 بدین روش بیان کرده .

۱- ظاهراً این داستان از موضوعات بعضی از متأخرین است و کذب

آن واضح است .

زترکان چهار وز هندوست پنج دو رومی ابایک عراقی بسنج
سه روز و شبی يك نهار و دولیل دو بازوسه زاغ و یکی چون سهیل
دو میخ و دو ماغ و یکی همچو دود ز نه نه شمردن بر افتد جهود
اشعار خواجه وی را اشعاری نغز و طرفه و نیکو است که اینک
و نمونه از آنها نمونه ای از آنها بنظر میرسد :

لذات دنیوی همه هیچ است نزد من در خاطر از تغیر آن هیچ ترس نیست
روز تنعم و شب عیش و طرب مرا غیر از شب مطمئنه و روز درس نیست

☆☆☆

نظام بی نظام ارکافر خواند چراغ کذب را نبود فروغی
مسلمان خوانمش زیرا که نبود مکافات دروغی جز دروغی

☆☆☆

جز حق حکمی که حکمرا شاید نیست
حکمی که ز حکم حق فزون آید نیست
هر چیز که هست آن چنان می باید
آن چیز که آن چنان نمی باید نیست

☆☆☆

منم آنکه خدمت تو، کنم و نمی توانم
توئی آنکه چاره ی، من نکنی و میتوانی
دل من نمی پذیرد که بجز تو یار گیرد
بتو دیگری چه ماند تو بدیگری چه ماننی؟

☆☆☆

موجود بحق واحد اول باشد باقی همه موهوم و مخیل باشد

هر چیز جز او که آید اندر نظرت آن نقش دو بین چشم احول باشد
 بالجمله خواجه نصیر مدتی از عمر را در قلعه‌های اسماعیلیه
 گذارانید و بر بسیاری از فنون و صنایع مخفی آنان که فقط نزد اسماعیلیان
 دایر بود اطلاع کافی یافت و بسیاری از کتب علمی خود را در آن دوره
 تألیف کرد.

مشهور است که خواجه نصیر کتابی در
 خواجه فضایل آل علی علیه السلام تألیف کرده به بغداد برد
 و خلیفه عباسی^۱ و هنگامیکه خلیفه عباسی برای تفریح بکنار
 دجله آمده بود تا در کشتی نشیند خواجه پیش رفته آن کتاب را تقدیم
 نمود و با ملتزمین رکاب وارد کشتی شد. خلیفه پس از اهدای مطالعه
 دانست که خواجه مذهب شیعه دارد و حال آنکه در آن زمان در بار
 عباسی میکوشید از نو باز قدرت خلافت را توسعه دهد و جمیع ممالک
 اسلام را زیر فرمان بغداد مجتمع گردانند از این رو کتاب را بآب
 افکند و چون زیر آب میرفت و بالا می‌آمد رو بخواجه نموده بعربی
 سخنی میگفت که معنایش تقریباً اینست (عجب رقصی میکند) سپس
 خلیفه از خواجه پرسید: (اصل تو از کجاست؟) خواجه پاسخ داد
 (از خراسان) پرسید از گاوآن خراسانی یا از خرهای آنجا؟ پاسخ داد
 از گاوآن خراسانم - خلیفه پرسید پس شاخ تو کو؟ گفت: میروم
 بحضور تان می‌آورم. بعد از آنکه از کشتی بساحل پیاده شدند. خواجه
 بسرعت رفت آنگاه خلیفه سخن ویرا بیاد آورده بهمراهان گفت این مرد
 خراسانی ما را تهدید کرد او را دستگیر کنید. اما خواجه هماندم شهر

بغداد را ترك گفته بود. هنگامیکه هلاکو خان از جانب دربار خاقان مغول بحکمرانی ایران زمین منصوب گشت چون وارد این کشور شد اطلاع یافت که طی چهل سال که از قتل عالم و خراییهای جدش چنگیز گذشته است دیگر هیچ دولت مقتدری در ایران بوجود نیامده و حکمرانان جزء که اینجا و آنجا بر ویرانه ها سلطنت میکنند همگی طوق اطاعت مغول را بر گردن گرفته اند اما تشکیلات محکم اسمعیلیه هنوز برقرار است و دانست که با وجود قدرت اسمعیلیه سلطنت مغول بر ایران مستقر نخواهد گشت بنا بر این به قلعه آنان حمله برد تا عاقبت همگی را تسخیر کردم و خواجه نصیر را که با خورشاه آخرین شهریار اسماعیلی همدم بود به همدمی خویش برگزید زیرا مدتها بود که شهرت کمالات او را شنیده بود

کشتن خلیفه ۱ مورخان نوشته اند که پس از فتح بغداد ایلخان در کشتن خلیفه با امیران مشورت کرد و بیشتر بزرگان گفتند صلاح در آنست که خلیفه را کشته

عباسی

تا همه از دست او در امان باشند. ایلخان امر بکشتن خلیفه عباسی داد ناگاه حسام الدین که یکی از منجمان دربار مغول بود بنای جنجال را گذاشت و گفت پس از کشته شدن خلیفه جهان دگرگون میشود و عالم تاریك و واژگون میگردد و هلاکو چون اعتقاد بسیاری بر نجوم داشت از گفتار حسام الدین ترسید و با خواجه مشورت نمود. محقق طوسی ۱- آنچه راجع بخلیفه و کیفیت قتل او نوشته شده بدستان و افسانه شبیه تر است تا بمطلب تاریخ.

گفت از آغاز خلقت تا کنون هزاران نفر از مردم بیگناه را مانند یحیی بن زکریای پیغمبر و حسین بن علی را کشتند و هیچ تغییری در دنیا پیدا نشد و کار جهان بمجرای طبیعی خود بود و هرگاه ایلخان نگرانست شایسته است که خلیفه را در نمدی پیچیده و کم کم مالش دهند و اگر آسمان تیره و تار گردید دست نگهدارند و گرنه خلیفه را بدین وسیله هلاک سازند.

هلاکو فرمان داد تا چنان کنند و مستعصم عباسی در ضمن مالش قالب تهی کرده بود و هنگامیکه دست نگاهداشتند تا به بیند حالش چون است و از کلیم بیرون کشیدندش دیدند مدتی از مرگ آخرین خلیفه عباسی گذشته است و خواجه در مرگ او چنین گفت .

سال هجرت ششصد و پنجاه و شش روز یکشنبه چهارم از صفر شد خلیفه جانب عقبی روان دولت عباسیان آمد بسر بنابنوشته تاریخ حبیب السیر هلاکو حسام الدین منجم را گفت اگر تافلان موقع پس از مرگ خلیفه جهان دگرگون نشود ترا خواهم کشت و پس از آن مدت امر بکشتن حسام الدین داد .

و باین ترتیب تا اندازه ای دربار مغول از او هام و خرافات و القاء آت او نجات یافت^۱

دینداری و خواجه با اینکه سر و کارش بیشتر در سیامت و اجتماع بوده روشن ترین راهبر اکه برای رسیدن سیاستمداری خواجه جهان جاودانی نشان میدهد دیانت میداند و اگر چه در تمام نوشته های خود دم از استدلال و معرفت میزند اما آشکارا میگوید

دانش تنها از ایمان و دین حاصل میشود بلکه برخلاف دسته حقیقت دانش را دیانت میداند که تنها تسلی دهنده جانها و روان بخش کالبدهای افسرده است و میگوید هر چه دین حکم کند همان حکم عقل است و دیگر از معتقداتش اینکه در ما وراء طبیعت جهان دیگریست که از دیده ما دور و از نظر کوتاه خردان پوشیده است و یکقوه سیاله در آن فرماندار است که همه عالم را بیکدیگر پیوست میدهد و تنها کسانی که چشم باطن دارند آشنا به آن جهان هستند و دسته ای نام آن قوه را خدا گذارده اند و گروهی طبیعت و برخی دهر نامیده اند و هر يك بفرخور استعداد خود آن را شناخته و ستایش میکنند و از آراء فلسفی و روحانی وی این اشعار است

رباعی

هر چند همه هستی خود میدانیم چون کار بذات تو رسد حیرانیم
بالجمله بدو ک پیرزن میمانیم سر رشته بدست ما و سرگردانیم

اندر ره معرفت بسی تاخته ام و اندر صف عارفان سرافراخته ام
چون ده روزی دلی برانداخته ام بشناخته ام که هیچ نشناخته ام

آنقوم که راه بین فتادند و شدند کس را بیقین خبر ندادند و شدند
آنعقده که هیچکس نتوانست گشاد هر يك گرهی بر آن نهادند و شدند

خواجه بواسطه اطلاعات عمیقی که از آیات و حقایق قرآن داشت تالیفاتش مشتمل بر لطیفترین دقایق دینی و شیرین ترین نکته های علمی است ، و باید اعتراف کرد که ارزش خواجه نه تنها در حکمت و سیاست است بلکه سرچشمه اطلاعاتیست که از برکت پرستش یزدان و توسل

به خاندان نبوت بدست آورده توانست کاخ اسلام را در دوره فترت مستحکم سازد.

با آنکه در تمام جنگ و ستیزها در رکاب هلاکو بود و در تمام کارهای بزرگ تانار دست داشت با اینحال پروانگن دانش را حلقه وار دور خود گرد آورده و بافادات علمی و فلکی و دینی فراغت خاطر را فراهم میساخت و در آن معرکه های سیاست و اجتماع از ترویج دیانت اسلامی دریغ نمیداشت و مرد پرهیزکاری بود و اعتنا بشکوه و جلال مادی نیم نکرد چنانکه گوید:

اقبال را بقا نبود دل بر آن میند عمری که در غرور گذاری هیا بود
و نیست باورت ز من این نکته گوش کن اقبال را چو قلب پکنی (لابقا) بود

سیاست خواجه
در فتح بغداد
خواجه روز بروز در دربار هلاکو محترم تر شد،
و گذشته از مقامات علمی و سیاسی و روحانی
که داشت مورد نوازش خاص پادشاه مغول میشد،

و در تمام امور لشکری و کشوری مغول تا مدتی مستقیم برای نیل به هدف عالی خود دخالت داشت و تا اندازه توانست از پیش آمدها و سختی های ناگوار که متوجه مسلمانان میشد جلوگیری نماید گاهی با سخنان علمی و زمانی با گفتگوهای فلکی و هنگامی با اندرزهای سیاسی مقاصدمهم سیاسی خود را با دست و اشارت هلاکو انجام میداد.

* همیشه اصول مقاصد دینی را دیده و برابر چشم خود قرار میداد

و تمام جنبش های سیاسی و علمی و دینی که شایسته يك مرد بزرگ روحانی آشنا بمصالح سیاسی و اجتماعی اسلامی بود بکار می بست، و هرگاه بخواهیم در صفحات سابق و اسبق تاریخ مرد بزرگی را پیدا

کنیم، که دارای مقام علمی و سیاسی بزرگ بوده، و با تمام اینها از روی عقیده دینی اختیار کرده، تنها نمونه کامل آن در رجال علمی بزرگ قرون وسطی در شرق خواجه نصیرالدین طوسی است !!

گویند: یکی از هدف های بزرگ خواجه فتح بغداد بود. لشکر جرار تاتار پیش میرفت و حمله های پی در پی آن شرق را بلرزه انداخت. ابن علقمی که یکی از مردان کار آزموده دوره خود و وزیر مستعصم عباسی بود، در این گیرودارها برای هلاکو نامه ها فرستاد که من با ایلخان همراه هستم و در اثر کردار و گفتار زشت فتح بغداد را فراهم خواهم ساخت، و مجوز بر اقدام خود را هم، ستمگریهای جان فرسائی میدانست که بتقویت پسر مستعصم در مورد مردم بغداد که قسمت مهم پایتخت عباسی را تشکیل میدادند بدست نادانان و متعصبان اجراء میشد و کوشش و اندرز او در دربار خلافت مؤثر نشده که سهل بود نتیجه معکوس میبخشید.

بطوریکه مینویسند ابن علقمی در این اقدام متکی باستعداد و شخصیت و لیاقت و صلاح و دوراندیشی خواجه بود زیرا که هلاکو را کاملاً در تحت تاثیر خواجه می شناخت. و ایمان داشت که خواجه در هر صورت از موقعیت خود بسود جهان اسلام و ایران استفاده میکند و عواقب حسنه مترقبه بر هجوم هلاکو از لحاظ انتشار دین اسلام در کمال آشکاراست که تمام زاده لیاقت و پیش بینی و کاردانیهای این قهرمان علمی یعنی خواجه نصیرالدین طوسی بوده است.

هلاکو باور نمیکرد که ابن علقمی این همراهی را بنماید تا در اثر نامه های پی در پی او هلاکو با خواجه مشورت کرد و خواجه هم

استخراجات نجومی را مؤید نظر خود قرار داد و هلاکو را براستگویی و درستی ابن علقمی و حتمی بودن فتح بغداد و انقراض دولت عباسی مطمئن ساخت و هلاکو رأی خواجه را پسندید و در ساعت و روزی که خواجه معین کرده بود فرمان حمله بسوی بغداد صادر شد .

خواجه رساله‌ای درباره فتح بغداد بزبان فارسی نوشته که ترجمه آن عربی در مجله المرشد چاپ بغداد منتشر شده است .

داوری تاریخ
در باره خواجه
گروهی خواجه را برهم زن وحدت دولت عربی و اسلامی می‌بندارند و میگویند بدست او وحدت عربی در آن زمان پاشیده شد! خوبست

در تاریخ بی‌غرضانه داوری کرد تا معلوم شود که نامه‌های خلیفه عباسی معاصر به سلطان محمد خوارزمشاه و به چنگیز خان مغول و تشویقات او در هجوم به ایران برای از بین بردن شاهنشاهی عظیم‌الشان اسلامی خوارزمشاهیان خود مقدمه هجوم چنگیزیان به بغداد گردید و در حقیقت خواجه در این باب گناهی نداشت و لیاقت خواجه پس از آنهمه وقایع ، بداد مسلمانان نرسیده بود جهان اسلامی امروز چه وضعیتی داشت ؟

هشت سال پیایی ایران بدست چنگیزیان غیر مسلمان قتل عام میشد و در تمام این مدت دربار عباسی در دو طرف دجله در بغداد بعیش و نوش مشغول و خوشحال بودند که يك حکومت مقتدر نافع‌الوجود با آنکه مسلمان بوده لکن کعبه مصنوعی دربار عباسی را بنام دین و ایمان سجده نمی‌کرد منقرض میشد . در صورتیکه اساس خلافت عباسی و انقراض سلطنت بنی‌امیه با دست ایرانیان مسلمان انجام گرفت و عاقبت

بدست آنان نیز واژگون گردید.

محور علمی و روحانی عصر مغول
در نتیجه پس از دقت و تعمق در کارهای سیاسی و علمی و اجتماعی خواجه شایسته است که او را محور علمی و روحانی عصر مغول دانست

چه او تنها بزرگ مردی بود که توانست با اقدامات سیاسی و علمی خود خرافات بدعات را از میان بردارد و بر روی خرابه‌های مغول کاخ دانش و ایمان را بنا کند، تنها شخصیت علمی و سیاسی حکیم طوسی دلیل بر بزرگواری و بلندی مقام او نیست بلکه مقامات روحانی و دینی اوست که مورد توجه ارباب حقیقت بوده و میباشد. کتاب اوصاف الاشراف او هنوز مونس مردان راه خداست که در خلوت بوسیله آن با خدا راز و نیاز دارند.

این دانشمند بزرگ کمال مطلوب خود را که در لباس سیاست و روحانیت جلوه میداد رنگ حکمت و دانش به آن پوشانید و با شیوه رسامعتقدات دینی و مقاصد سیاسی خود را انجام میداد که تاکنون هم تأثیر او در عالم اسلامی هویداست.

نمونه از تألیفات و آثار خواجه
از خواجه تألیفات نفیس و زیادی در علوم عقلیه و سایر فنون مانده که هر دور و زمانی

طرف توجه فلاسفه جهان بوده است و از تألیفات مذکور تقدیر کرده، تعلیقات و شروح مفصلی بر آنها نوشته‌اند که اینجا گنجایش اسامی آنها نیست. مؤلفات خواجه بالسنه فارسی و عربی و ترکی، و قسمتهای جغرافیائی و هیأتی تألیفاتش نیز بزبان لاتینی ترجمه شده و در سال ۱۶۵۲ میلادی در لندن بطبع رسیده

است. و همچنین کتب بسیاری از او در شهرهای بزرگ مصر و ایران و هندوستان بطبع رسیده و نسخه‌های خطی و چاپی در کتابخانه‌های بزرگ برلن و لندن و پاریس و اسلامبول و کتابخانه خدیوی مصر و کتابخانه سلطنتی طهران موجود است.

جرجی زیدان در جلد ۳ تاریخ آداب‌الغة العربیه (ص ۲۲۴) بخواجه نسبت تألیفاتی در طب و شعر نیز داده است.

خواجه یکی از شارحین و مفسرین کتاب اشارات بوعلی سینا است و مهم‌ترین تألیف او در ادبی شرح اشارات بوعلی، و در فارسی کتاب اخلاقی و اجتماعی اخلاق ناصری است. تذکره نصیریّه در هیأت اساس الاقتباس در منطق و اوصاف الاشراف در عرفان و رسالات و کتبی متعدده بزبان عربی در منطق و هیأت که از او باقی مانده است.

۱۷- مسعودی

یا پلینیوس شرق

داناترین مورخ و جغرافیادان خاور

علی بن الحسین بن علی مسعودی از معروفترین مورخین مشهور و جغرافی نویسان اسلامی است. تولد مسعودی در حدود قرن نهم میلادی در شهر بغداد بوده و بعد از آنکه تحصیلات خود را در مسقط الرأس خویش تکمیل نمود، بسیاحت و جهانگردی پرداخت. چنانکه نخست مسافرتی بمصر و سپس فارس و کرمان را سیاحت و دیدن کرد. در سال ۳۰۹ هجری در شهر اسطخر فارس رحل اقامت افکند و در سال ۳۱۰ مسافرتی به هند کرده از آنجا به سیلان رفته و از سیلان از راه دریا رهسپار افریقا گردید و اغلب سواحل شرقی آنقاره را سیاحت کرد و از آنجا بجزیره ماداگاسکار^۱ آمده مجدداً از راه دریا به عمان و خلیج فارس مراجعت کرد و در سال ۳۱۴ هجری ره نورد گران و آذربایجان و قفقاز گردید سپس عنان عزیمت بجهان شبام و فلسطین

۱- ماداگاسکار جزیره بزرگی است واقع در اقیانوس هند مجاور ساحل شرقی افریقا که بوسیله تنگه ازابیک از کشور موزامبیک مستعمره پرتغال در افریقا جدا شده و دارای ۵۹۲۰۰۰ کیلومتر مربع مساحت و ۴۰۰۰۰۰۰ نفر جمعیت میباشد این جزیره مستعمره فرانسه و محصول عمده آن برنج، ذرت، نیشکر، کاکائو، قهوه، توتون، وانیل و دارای معادن گرافیت زغال سنگ و احجار قیمتی است.

معطوف کرد و در سال ۳۳۲ هجری انطاکیه و ثغور شام و دمشق را دیدن کرد در سال ۳۴۵ هجری در شهر فسطاس مصر اقامت گزید در ۳۴۶ هجری جهان ناپایدار را بدرود کرد. مسعودی در این مسافرتها به اندازه‌ای حقایق تاریخی و جغرافیائی جمع آوری کرده که قبل از او برای هیچکس مسیر نشده است و کتابی در جغرافی بنام التنبیه والاشراف تألیف کرده که حقایق زیادی راجع به تقسیمات ممالك شعوب مختلفه آنوقت و تواریخ ملل قدیمه، و جبال و منبع و مصب و انهار و طبیعت هر اقلیم و درجه تأثیر آن در اخلاق اهالی و بمقداری از هیأت و نجوم و غیره ذکر نموده و این کتاب در سال ۱۸۹۴ مسیحی در شهر لیدن در پانصد صفحه بطبع رسیده است.

دیگر از کتب بی نظیر و بی مانند او کتاب مروج الذهب و معدن الجواهر است این کتاب گرچه جزء کتب تاریخ و سیر بشمار می آید ولی چون حقایق زیادی راجع به جغرافی در آن نگاشته شده میتوان آنرا در شمار کتب جغرافی نیز شمرد.

مروج الذهب بواسطه شهرت و اهمیت بی اندازه که در میان تمام فضلا و دانشمندان دارد از شرح و توصیف مستغنی و بی نیاز است زیرا هر کس قادر بفهم عبارات عربی است و جزئی ذوقی هم در مطالعه کتب دارد باید لااقل يك بار این کتاب نفیس را خوانده باشد.

این کتاب علاوه بر اینکه متضمن معلوماتیست که مسعودی در ضمن مسافرتهاى خویش بدست آورده دارای فوائد دیگر است که از

۱- لیدن یکی از شهرهای هلند و دارای مطابع عالی و باره از کتب علمی و تاریخی و ادبی در چاپخانه‌های آن بطبع رسیده است.

برخی کتابهای دیگر که اکنون از بین رفته نقل کرده است خاورشناس نامی (باریه‌دی منار)، نظر به اهمیت کتاب مزبور آنرا از عربی بفرانسه ترجمه کرده است و در سال ۱۸۴۱ (م) در نه مجلد در پاریس بطبع رسانیده است. متن عربی آن علاوه بر آنکه مکرر در مصر چاپ شده بهمت جمعیت شرق در سال ۱۸۶۱ (م) طبع آن خاتمه یافت. علاوه بر این دو کتاب (اخبار الزمان و من أباده الحدثن من الائم الماضيه والاجبال والمالك الدنره) است که در ۳۰ جلد تألیف کرده، لکن حوادث روزگار کتاب مزبور را از میان برده و فقط جزء اول آن در کتابخانه وین^۱ پایتخت کشور اطریش موجود است. در مروج الذهب خیلی از این کتاب اسم میبرد و بسیاری از مطالب را از آن نقل مینماید.

چهارم کتاب اوسط است که از مروج الذهب بزرگتر و از اخبار الزمان کوچکتر است گویا این کتاب مختصر اخبار الزمان باشد این کتاب را هم دست روزگار از بین برده و فقط يك کتابی در کتابخانه آکسفورد انگلستان موجود است که تصور مینمایند همان کتاب باشد. بعضی متبعین مدعی هستند که قسمتی از آن کتاب را در کتابخانه دمشق بدست آورده‌اند.

۱- وین پایتخت مملکت اطریش در اروپای مرکزی، واقع در کنار رود دانوب دارای دانشگاه و کتابخانه‌ها و موزه‌های معتبر قدیمی و صنایع الکتریکی و فلزکاری و تهیه اشیاء تجملی و ۲ میلیون نفر جمعیت دارد.

اروپائیان مسمودی را به پلینیوس^۱ تشبیه کرده ادرا پلینیوس شرق
همینا مانند.

۱ - پلین یا پنیاس پلینوس حکیم طبیعی دان روم قدیم است که تاریخ طبیعی را در ۳۷ جلد بطول دائرة المعارفی منظم کرده و اطلاعات وافیه عصر خود را جمع آوری کرده است که تا قرن هجدهم بلکه تا حال مورد استفاده میباشد. مؤلفات وی در قرن هجدهم موجب تحقیقات بوفن عالم طبیعی دان گردید.

دائرة المعارف پلین حاوی علوم معرفت الارض و جغرافیا و هیأت و حیوانشناسی و نبات شناسی و معادن و غیره میباشد. زکریای قزوینی متوفی در سال ۸۶۳ هجری صاحب آثار البلاد و عجایب المخلوقات را نیز پلین شرق می نامند.

پینوس که ملقب به اکبر میباشد در سال ۲۳ میلادی متولد شده و در سال ۷۹ وفات کرد.

۱۸- یاقوت حموی

بزرگترین و کاملترین نویسنده دایرة المعارف جغرافی (انسیکلوپدی)
امام شهاب الدین ابو عبدالله یاقوت حموی رومی بغدادی

مؤلف کتاب بی نظیر معجم البلدان و ارشاد الاریب الی معرفة
الاریب معروف به معجم الادباء یاقوت و بسی مؤلفات نفیسه دیگر میباشد.
یاقوت اصلاً یونانی است که در کودکی مسلمین او را باسارت
آورده و به یک نفر تاجر حموی مقیم بغداد فروختند. او در اثر تربیت
خواجہ اش علوم معموله آن عصر را بخوبی بیاموخت. پس از تکمیل
معلومات بامر مولایش به شغل تجارت مشغول گردید و برای جلب
صنایع و فروش اجناس مراراً مسافرت‌های دور و دراز کرد. و بسیاری
از ممالک و اقالیم را بدید منجمله چندبار عبورش بجزیره کیش یاقیس
افتاد که در آن وقت مرکز تجارت میان شرق و غرب بود و صنایع
هندوستان و ملاسیا را با محصولات و صنایع مصر و شام و فلسطین و
مغرب اقصی در آنجا معاوضه می نمودند.

پس از آنکه مولایش او را آزاد کرد وی حرفه و شغل تجارت را
از دست نداد و لکن بیشتر توجه خود را به تجارت کتب معطوف داشت
و باین واسطه بمطالعه بسی کتب موفق گشته و معلومات زیادی فرا
گرفت و در اغلب علوم احاطه بهمرسانید و تمام معلومات و اطلاعات

مفیدی که وارد کتب نفیسه خود کرد از همان کتب و مؤلفات و از مسافرتها گوناگون خویش بدست آورده. باقوت مراراً مصر و شام و فلسطین و خراسان و سواحل جیحون و خلیج فارس را سیاحت کرده و طوری که مینویسند مسافرتی هم بقسطنطنیه کرده و در حدود سال ۱۳۲۰ مسیحی که چنگیز بمروراءالنهر و خراسان حمله کرد باقوت در مرو یا خوارزم متوقف بود و از ترس لشکر بی رحم و خونخوار مغول بشام مراجعت کرد و در سال ۱۲۲۹ میلادی در آنجا وفات یافت .

کتاب معجم البلدان از مؤلفات نفیسه این دانشمند است و از بهترین منقح ترین کتب جغرافی آن عصر است . و امتیازی که بر سایر کتب دارد اینست که هم از آنها حاوی تر و هم بترتیب حروف تهجی است .

باقوت در این کتاب جمیع اقسام جهان معروف آنروز را ذکر کرده و از اسماء شهر گرفته تا ممالك و جبال و انهار و دره ها و زمین ها و قراء و بلوک ها و دریا ها و آبگیر ها و بت ها و غیره هیچ فروگذار نکرده است و بمقتابت از یونانیها زمین را بهفت اقلیم تقسیم کرده و الفاظیکه در کتابش مکرر آمده مثل برید و فرسخ و رستاق و طول و عرض و صلح و سلم و فیئ و غنیمت تفسیر کرده و مزاج هر اقلیم و ناحیه و مطالع نجوم و انواع آن را بیان کرده و بطور اختصار شرح مشاهیر هر محل را از اعیان و صحابه و صلحائیکه در هر نقطه مدفون شد اند ذکر کرده و گاهی اشعاریکه درباره يك شهر یا ناحیه گفته شده ایراد کرده و رجال معروف آنجا را نیز معرفی میکند .

در مقدمه معجم البلدان بعد از آنکه بسیاری از کتبی را که از آنجا استفاده کرده اسم میبرد میگوید: «از این کتابها و از دو این عرب و محدثین و از زبان اشخاص متفرق و مسافرتها ی خویش استفاده کرده ام.»

یاقوت وقتی بخیال تألیف این کتاب افتاده که در مرو شاه جهان سلطنت مینموده (۶۱۵ هجری ۱۲۲۵ مسیحی) و خیلی راجع بزحماتی که در راه جمع آوری این کتاب کشیده اطناب میکند و طوریکه معلوم است در سال ۶۲۱ میلادی از تألیف آن فارغ شده لکن چندبار در آن تجدید نظر کرده و بارها آنرا تصحیح نموده است. چند نسخه بخط خود او در کتابخانه های اروپا موجود است از آنجمله نسخه ایست که در سال ۱۸۶۶ مسیحی در لیویزیک از روی آن در ۶ جلد طبع کرده اند و در آن مینویسند «و كان الشروع من هذا التبيين في ليلة ۲۱ من محرم ۶۲۵» و در مصر نیز بطبع رسیده است، دیگر از کتب او (کتاب المشترك و ضعاً و المتفرق صقعا) میباشد که باز به ترتیب حروف تهجی از کتاب معجم البلدان انتخاب کرده. کتاب مزبور نیز در سال ۱۸۴۶ (م) در یکجلد در اروپا بطبع رسیده است.

یاقوت خود معجم البلدان را مختصر کرده و آنرا مرصداً الاطلاع نام گذارده است لکن آنرا با تمام نرسانیده.

صفي الدين عبد المؤمن بن عبد الحق هم آنرا مختصر کرده.

۱ - عبد المؤمن بن عبد الحق مکنی بوالفضائل از افاضل قرن هشتم هجریست و در مراتب صمیمه از مشایخ مصر و شام و عراق که بالغ بر سیصد نفر بودند اجازه داشته و در علوم ریاضی نیز متمهر و شعر خوب میگفته و دارای تألیفات عمده ایست. وفات عبد المؤمن در ماه صفر هفتصد و سی نهم هجرت در هشتاد و یکسالگی در بغداد میباشد.

مرا صد الاطلاع نیز مثل اغلب کتب شرق بهمت مستشرقین علم دوست
ودانش پرور فرنگ در اروپا بطبع رسیده است.

۱۹- ابوالفداء

مورخ و جغرافی نویسن مشهور در شرق و غرب

ابوالفداء الملك المؤید اسماعیل بن علی بن ایوب حاکم حماه متولد در ۱۲۷۱ میلادی و متوفی در سال ۱۳۳۱ میلادی که از جمله امراء دمشق و خدمتگذاران الملك الناصر محمد بن قلاوون پادشاه مصر بود و بمساعدت و یاری او بسلطنت حما رسید، کتابی در جغرافی بنام تقویم البلدان تألیف کرد است .

ابوالفداء که معروف به صاحب حماة نیز میباشد از سلاله ملوک ایوبیه حماة بوده و در محارباتی که مابین ملك ناصر صاحب مصر و فرقه مغول بوده معاندتهای بسیار در حق ملك ناصر و مدافعه مغول کرده و بهمین جهت از طرف ملك ناصر حکومت استقلالى دمشق و حماه و توابع آنها حسب الوعدہ بدو مفوض و بدان سبب بصاحب حماة نیز شهرت یافته است. و گاهی ابوالفداء حموی و ابوالفداء دمشقی نیز گویند و از طرف ملك مزبور هم نخست به ملك صائح و سپس به ملك مؤید ملقب و ملك مستقل نواحی مذکور بوده و خودش شخصاً بسیار شجاع و کریم و عالم و فاضل و فلسفی و جغرافی دان و در فقه و اصول و فنون تاریخ و طب و فلسفه دارای بهره وافى و بالخصوص در هیأت در نهایت خبرت و بسیار علم دوست بوده و اهل دانش را همواره تفقد میفرموده است .

از تألیفات

چنانکه ذکر شده کتابی در جغرافیا بنام تقویم

البلدان میباشد کتاب مزبور یکبار بهت مستشرقین

ابوالفداء

معروف رینود و بارون مك و کو کین دی سلان در

۱۸۴۰ م در ۵۳۹ صفحه متن و ۵۸ صفحه مقدمه در پاریس بطبع رسیده

و بار دیگر هم متن عربی آن بوسله فوتو گراف از روی نسخه لندن چند

مرتبه بطبع و در اروپا نیز بنام جغرافی ابو الفداء چاپ و با کثر السنه

اروپائی ترجمه شده است و بعضی از اقسام آن بطور انفراد بطبع رسیده

منجمله راجع به جزیره العرب و مصر و قسمتی راجع بخلیج فارس و

بحر احمر و مادرء النهر منفرداً چاپ شده اند یکبار هم تماماً در مصر

چاپ شده - دیگر تاریخ کبیر که بنام المختصر مذکور است .

الطریق الرشاد الی تعریف الممالک و البلاد . که بنوشته قاموس

الاعلام غیر از تقویم البلدان مذکور است - کتاب الموازین - الکناش در

طب و چندین مجلدات - المختصر فی اخبار البشر که بتاریخ ابو الفداء

معروف و تاریخ عمومی را تا سال ۷۲۱ هجرت نگارش داده و شبخ عمر بن

المظفر معروف بابن الوردی بر آن تا سال ۷۴۹ هجرت اضافاتی نوشته و

تتمه المختصر نامش کرده و این تتمه بنام اخبار الاسلام بسا ترجمه

لاتینی در اروپا چاپ و اصل کتاب مختصر نیز بضمیمه همین تتمه در مصر

و اسلامبول چاپ شده و نزد اروپائیهها بسیار مطلوب و محترم بوده و به

نشر و ترجمه آن اهتمام تمام دارند .

خلاصه ، مسلمین بودند که در وضع قوامیس جغرافیائی بر تمام ملل

سبقت گرفتند زیرا یونان و رم بچنین کاری دست نزدند و در واقع مسلمین

مخترع قاموس جغرافی بشمار می آیند .

۲۰- طبری (ابن جریر)

مؤلف و مورخ بزرگ و شهیر اسلامی و اولین نویسنده

تاریخ عمومی بزبان عربی

یکی از فحول بزرگان ایران و از بزرگترین مورخین اسلام
ابوجعفر محمد بن جریر طبری مورخ شهیر در سنه ۲۲۴ هجری
در زمان خلافت الواثق بالله نهمین خلیفه عباسی متولد شده و مولدش
شهر آمل از بلاد طبرستان میباشد.

طبری در سن پانزده سالگی برای تحصیل به دارالعلم بغداد رفته
و در آنجا مدتی در صحبت دانشمندان بزرگ عصر ماند و غالباً در مجالس
درس آنها حضور یافته از افادات آنان بهره میگرفت. پس از اتمام دوره
تحصیلی طبری برای توسعه معلومات خود به جهانگردی پرداخته، و در
چند سال سوریه، فلسطین، مصر، آسیای صغیر، عراق، ایران و قسمتی
از هندوستان را سیاحت کرده و عجایب هر مملکتی را بچشم خویش
دید و بر معلومات خود افزود.

طبری بعد از مراجعت از سیاحتهای سابق الذکر در شهر بغداد
اقامت گزید و بقیه عمر خویش را به تألیف و تدوین کتب تاریخی گذراند.
وی در این دوره به تعلیم و تدریس نیز اشتغال داشت و تازمان

مرکش هیچگاه اطراف او از شاگردان خالی نمی ماند . معروف است که طبری تا چهل سال روزی چهل صفحه تألیف می کرده این مسأله بدون تردید اغراق و خالی از حقیقت است زیرا فقط تحریر ۵۸۰۰۰۰ ورق از قوه انسانی خارج است تا چه رسد به تحریر و تألیف هر دو !

لکن در عین حال باید این نکته را دانست که طبری جدیت و استقامت فوق العاده داشته و یکی از فعالترین نویسندگان است . تألیفات مهم او یکی تفسیر کبیر قرآن است دیگری تاریخ الرسل و الملوك که او این^۱ تاریخی است که بزبان عربی نوشته شده میگویند هریك از این کتابها دارای سی هزار صفحه بوده لکن چون شاگردان او بعلمت حجم و بزرگی آنها از عهده تحریر و آموختن آنها بر نمی آمده اند طبری برای تسهیل کار ایشان آنها را مختصر کرده و هریك را بقدر عشر حجم اولیه آن تلخیص کرد . صحت و سقم این حرف را کسی نمی تواند ثابت کند لکن میتوانیم احتمال بدهیم که مطالب (تاریخ الرسل و الملوك) خیالی بیش از آنچه فعلا در دست است بوده چنانکه از بعضی قسمتهای خود کتاب هم تلخیص و اختصار آن مشهود میگردد .

طبری تفسیر خود را بیش از تاریخ الرسل نوشته است و از حیث مقام ادبی و فصاحت تحریری نیز اولی بر دومی مزیت دارد . تفسیر مزبور تا اوایل قرن ششم چندان معروف نبوده و علت آن هم بزرگی حجم آن بوده است . ولی بعدها که یکی از فضلا آنرا ملخص و مختصر کرد بر شهرت و رواج آن افزوده شد و نسخ بسیاری از آن منتشر گردید نسخه ی خطی کاملی از این تألیف در کتابخانه سلطنتی قاهره موجود است

تاریخ الرسل و الملوك يك سلسله تاريخ عمومى است از ابتدای تکوین تا سنه ۳۰۲ هجرى و این کتاب یکمتر تبه در لیدن در ۷۵۰۰ صفحه بطبع رسیده است و هر يك صفحه مطبوعه مطابق با دو صفحه اصل میباشد . طبرى ضمیمه راجع بمؤلفات و شرح احوال خود بتاریخ مزبور افزوده و مختصرى از این ضمیمه اى نیز با نسخه منطبعه لیدن طبع گردیده است . نسخه خطى این ضمیمه در موزه انگلستان بریتیش موزیوم محفوظ میباشد .

طبرى در عصر خودش خیلی معروف و سر شناس بوده و اهل فضل و هنر، احترام خاص باو میگذاشتند و مخصوصاً شاگردانش که تا درجه پرستش باو محبت و احترام مى نهادند کتابهایش در زمان حیات خودش رواج و شهرت بسیار یافته و همه کس با نظر تمجید و تحسین بآنها مى نگریسته است . چنانکه یکی از معاصرین او گفته است من حاضرم مسافرتى به چین کنم و بتوانم کتابى مانند تفسیر کبیر بنویسم . طبرى در انتخاب احادیث و روایات و درجه صحت و اعتبار آنها دقت و کنجکاوى زیاد میکرده و مخصوصاً وقایع و اتفاقات مهم را با جزئیات کامل شرح داده و این خود بر قیمت و اهمیت کتابهای او افزوده است .

شهرت و اهمیتی را که تألیفات طبرى در زمان خود مؤلف در قرون بعد احرار کرده است از کثرت نسخى که انتشار یافته است میتوان استنباط کرد . چنانکه از تاریخ او بیست جلد در کتابخانه عزیز از خلایق فاطمى مصر (در نصف اخیر قرن چهارم) وجود داشته ، و وقتى صلاح

الدین ایوبی^۱ در سنه ۵۸۹ مصر را تصرف کرد ۱۲۰۰ جلد آن فقط در کتابخانه سلطنتی آنجا بوده است. با وجود اینکه نسخه متعدده که از تاریخ طبری انتشار داشته انقلابات و حوادث در مشرق چنان صدمات و لطماتی وارد ساخته است که امروز، يك نسخه کامل (مثل اصل) از آن کتاب در هیچ جا یافت نمیشود و نسخه طبع آیدن هم از روی نسخه‌های ناقص طبع شده است. در قرون بعد تصرفات و تغییراتی در تاریخ طبری حادث شد و گاهی با حذف بعضی قسمتها و اشعار و گاهی با اضافه بعضی زوائد منتشر شد. بعلاوه بعدها ضمیمه‌های بسیاری نیز بتاریخ مزبور نوشتند منجمله فرقانی (که ضمیمه او فعلا معدوم است) و حمدانی (که يك قسمت از ضمیمه او در کتابخانه پاریس موجود است) - ادیب کردوی تاریخ طبری را خلاصه کرده اند و ضمیمه عبارت از تاریخ عرب و وقیع از سنه ۳۰۲ تا ۳۶۵ هجری را بر آن افزوده اند - ابن مسکویه (تجارب الامم) خود را که تاریخی از ابتدای خلقت تا سنه ۳۶۹ هجری است شبیه به طبری نوشته و چنانکه از غالب قسمتهای آن معلوم میگردد، مآخذ او همان تاریخ طبری بوده، و از روی آن نوشته است. در سنه ۳۵۲ بلعمی وزیر منصور اول ششمین پادشاه سامانی تاریخ طبری را بفارسی ترجمه کرده لکن قصص و افسانه‌های زیادی بآن افزوده است

۱- سلطان صلاح الدین ایوبی (الملك الناصر) قهرمان نامی اسلام و فاتح مشهور جنگهای صلیبی است. دولت کردان ایوبی ۵۶۷ - ۶۴۸ هـ ق که در شامات و فلسطین و ناحیه کوهستانی واقع بین حوضه‌های علیای دجله و فرات (جزیره) تأسیس گردید و پس از سقوط دولت فاطمی مصر بوسیله صلاح الدین، مضر سفلی نیز در قلمرو ایندولت قرار گرفت.

ابن اثیر متوفی سنه ۶۳۰ نیز تاریخ طبری را تلخیص و مختصر کرده و ضمیمه تاریخی تا سنه ۶۲۰ بر آن افزوده .

نویسندگان بعد از طبری در عین آنکه بمنابع و مأخذ دیگر هم دسترس داشته اند، غالباً همان تاریخ طبری را مأخذ اصلی خود قرار داده و مندرجات او را حجت دانسته اند .

طبری در ۳۱۰ در زمان خلافت «مقتدر» هیجدهمین خلیفه عباسی مقارن پادشاهی نصر بن احمد سامانی پادشاه ایران در بغداد وفات یافت .

۲۱ - مقدسی

جهانگرد و جغرافی نویسنده مشهور اسلامی در قرن چهارم

مقدسی - ابو عبد الله محمد بن البشاری معروف به مقدسی از جغرافی نویسان مشهور قرن چهارم اسلامی است . بعد از تکمیل تحصیلات و اطلاع بر کتب متقدمین چون بفکر تألیف کتابی در این باب افتاده بود بمسافرت پرداخته و بسیاری از ممالک اسلام را سیاحت کرد . اخلاق و عادات اقوام و ملل مختلفه را موافق مشاهدات خود نوشته است و اکثر نگارشات او همانا محسوسات خودش میباشد . پس از تکمیل سیاحت و انقضای چهل سال از عمرش کتابی بنام **حسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم** تألیف کرد که میتوان در فن خود بی نظیر دانست . یعنی از کاملترین کتب جغرافیای عمومی نسبت بممالک اسلامی بوده و از بلاد و ممالک خارج جز نادری که مسکن گروهی مسلمین در آن باشد یاد نکرده کتاب مزبور چند مرتبه بزبانهای اروپائی که یکمرتبه آن نیز با ترجمه فرانسوی با بعضی شروح و حواشی در لیدن بچاپ رسیده است .

مقدسی علاوه بر وصف هر مملکت و تقسیم بندی آن و ذکر جبال و انهار، طرق و شوارع و عادات و اخلاق اهالی و لهجه های مختلف يك يك مملکت و مبانی عظیمه هر شهر را وصف کرده و صادرات، معادن

و صنایع ، و زراعت آنجا را شرح داده است .

ابتدا در اول هر فصلی با عباراتی مسجع کلیات اوصاف هر نقطه را میگوید سپس عباراتی سهل و ساده جزئیات اوضاع آنجا را مینویسد و بطور تفصیل بیان میکند . ما محض نمونه شمهائی از شیوه نگارش این جغرافی نویسنده عالی مقام را از کتاب جغرافی او راجع باوضاع خوزستان و فارس بطور اختصار ایراد میکنیم .

مثلاً راجع بخوزستان ابتداء چنین گوید : اقلیم ارضه نحاس و نباته الذهب کثیر الشمار والارزاز (جمع ارز برنج است) والقص (نیشکر) و فيه الانجاص و الحبوب و الرطب و الاترنج الفائق و الرمان والعنب نریه طیب انماره عجیبه نزه الدیباچ والخز والرقاق من الفطن و القز معدن السكر والقند والحلواء البجیده تا آنکه میگوید بها معادن النفط والقار و مزارع الرياحین والاطیار و بعد از تمجید زیاد دیگر گوید ، فما احله من اقلیم لولا اهلها و ما احسن قصبایة لولا مصره لانه یعنی الاهواز مزبلة الدنيا و اهلها فمن شر الوری و بعد از آنکه مقدار زیادی اخلاق اهوازیها را نکوهش میکند و از سایر اوصاف آنجا سخن میراند اسمی از شوش برده بعد از وصف موقع و نقطه شهر میگوید در آنجا نیشکر زیاد است و شکر زیادی بعمل میآورند و بخلاف اهواز از مردمان شوش تمجید کرده مینویسد که شوش دارای علما و فضلاء زیادی بوده و میگوید عموماً حنفی مذهب هستند لیکن علما و مشایخ دارای هیبت و احترامی نیستند و اغلب اوقات مردم برقص و سماع میگردد .

بعد ، عطف عنان بجانب شهر کرخه می نماید لکن میگوید : بعد از تسلط اکراد بر این شهر از آبادی آن کاسته شده سپس نامی از شکر و شکرزاد آنجا میگوید: غالب شکر خراسان و جبال از آنجاست و مذهب آنها مذهب سنت و جماعت است ، از آنجا بدورق رفته بعد راجع به عبادان صحبت میکند ، در آنجا انسان بیک مطلب مهمی بر میخورد که زبان اهالی بصره در آنوقت فارسی و سکنه آنجا عجم بوده اند . چنانکه گوید: «ومن جعل عبادان من هذه الكورة وانما هي من العراق فانما جعلناها من هذه الاقليم لانفاقهم في اللسان و لان لها نظائر في هذه الاقليم في القافيه الا ترى انك تقول عبادان مثل ما تقول باسبان ميراقيان الپذان فالجواب اما اتفاقهم في اللسان فليس بحجه لان سواد البصره كلهم عجم » و از این

۱- عبادان که امروز آبادان نامیده میشود ، شهری صنعتی و مرکز بزرگترین پالایشگاه نفت دنیا است و در جزیره ای بهمین نام واقع در زاویه شمالی خلیج فارس بین خلیج و شط العرب و دوشاخه مصبی رود کارون قرار گرفته و ارتفاع آن از سطح دریا ۵ متر است هوای آن گرم و مرطوب و تنها محصول زراعتی آن خرما است . شهرستان آبادان در تقسیمات کشوری جزء استان ششم و از توابع آن قصبه معمره است . این شهر در امتنا الیه خط شوسه تهران بخلیج فارس قرار گرفته و بوسیله جاده اسفالتنه کوتاهی به بندر خرمشهر واقع در انتهای خط آهن سراسری ایران مربوط است . جمیت آبادان در حدود یکصد هزار نفر است و قسمت عمده آن را طبقه کارگران تشکیل میدهند .

کتاب کاملاً استنباط میشود که زبان عامه اهالی بصره^۱ و خوزستان فارسی بوده و معلوم میشود که بعدها در اثر مهاجرت قبائل عرب، زبان

۱- بصره یکی از قدیم ترین و آبادترین شهرهای اسلامی است که هنوز باقی و از شهرهای عمده کشور عراق و در کنار شط العرب واقع گردیده شهر بصره در ابتدا اردوگاه عرب بود و میان آن لشکرگاه نامدینه بدستور عمر آبی وجود نداشت چه از کناره غربی فرات نامکه زمین ریگزار و کوه و صحرا است و رودی فاصله نمیشود. در سال ۱۶ هجری عتبه بن غزو ان کلبه‌هایی از نی در آنجا ترتیب داد و سپس از بیم آنکه مبادا آتش سوزی شود با اجازه عمر نی را به‌خشت تبدیل کردند. شهر بصره در آغاز دارای چند کوی بوده و هر قبیله‌ای در کوی خود میزیسته اند و وسیع ترین خیابان بصره دارای شعاع ذرع عرض و آنرا مرید مینامیدند. سایر خیابانها بیست ذرع عرض داشته است در میان هر کوی میدانی برای بستن اسبها و گوردستان ترتیب دادند و بنای خانه‌ها را متصل بیکدیگر ساختند، چون بصره دارای موقعیت تجارتی و رابط ایران و شام بود لذا بسرعت روآبادی گذارد و در زمان بنی امیه حاکم نشین عراق شد و بر وسعت آبادیش افزوده گشت، بقسمی که در زمان خالد بن عبدالله قسری مساحت آن تا دوفرسخ در دوفرسخ رسید و در واقع تاسی و شش میل مربع بدون پستی و بلندی در زمین هموار بصره خانه و مغازه و سایر ابنیه دیده میشد و این مساحت از مساحت شهر فعلی قاهره (بایتخت مصر) باآبادی و وسعت کم نظیر آن افزونتر میباشد.

در زمان عباسیان بصره مرکز مهم تجارتی اسلام گشت و خط کشتیرانی و کاروان تجارتی از مشرق بصره تا هندوچین و از مغرب تا انتهای بلاد مغرب و از جنوب تا حبشه امتداد یافت و در لنگرگاه آن همه روزه کشتیهایی بزرگ و کوچک بسیاری لنگر می‌انداختند انواع کالاهای از قبیل پارچه و عطر و چوب و غیره حمل میکردند. بیشتر آبادی بصره بواسطه مردمی بود که برای کسب و تجارت بآن شهر میآمدند و در آنجا خانه و باغ و دریاچه و کاخ میساختند. ابن حوقل در وصف بصره چنین میگوید:

بقیه در صفحه بعد

عربی در بصره و قسمتی از خوزستان رایج شده چنانکه در باب لهجه اهالی خوزستان گوید: در اقالیم عجم فصیح تر از زبان آنها نیست و اغلب

این شهر دارای منظرهای زیبا، میدانهای بزرگ مجلل، دریاچه‌های وسیع و خانه‌های عالی و میوه‌های خوش مزه میباشد و هیچگاه روی آب بصره از مردم خوشگذران خالی نیست و پیوسته آیندگان و روندگان در فراز و نشیب حرکت میکنند.

آبهای بصره مرتباً لنگرگاه صدها کشتی بوده است و گفته شده که يك تاجر اهل بصره سالی صد هزار دینار مالیات میداد و میزان ثروت سایر تجار آن شهر را میتوان از این رو دانست، چه در آن شهر بازرگانان خرد و کلان بسیار بوده است.

مردم بصره از همان ایام بجهانگردی از نظر تجارت معروف بوده اند تا حدی که سود طلبی و کوشش آنان در راه تجارت ضرب المثل شده در باره آنها میگفتند اهل بصره و خوزستان برای بازرگانی تا دورترین نقاط دنیا میروند و هر کس از مشرق بفرغانه و از مغرب بسوس اقصی (درافریقا) رود در آن نواحی یکی از اهالی بصره یا خوزستان یا حیره را خواهد دید و در واقع مردم آنروز بصره مانند اهالی سوریه امروز بودند که اینان نیز چون نیاکان خود (فنیقیان) بمنظور تجارت تا همه جا میروند.

در جلد اول تاریخ تمدن اسلام در ضمن صحبت از وسعت شهر بصره از قول «استخری» نقل نموده که در زمان بلال ابن ابی برده در سال ۱۱۸ هجری ۱۲۰ هزار نفر در زمینهای بصره جاری بود و بروی همه آن نهرها کرجی حرکت میکرد اتفاقاً «استخری» در صحت این موضوع شک یافته شخصاً در قرن چهارم هجری به بصره رفته است و آنچه را که بچشم خود دیده چنین نقل میکند:

«من شماره نهرهای بصره را آنطور که شنیده بودم باور نمیتوانستم کرد، تا اینکه خود به بصره آمدم و اراضی وسیعی در بصره دیدم که در مساحت يك تیر پرتاب نهرهای کوچکی در آن حفر کرده بودند و کرجیهای بسیاری روی آن نهرها حرکت میکرد و هر نهری بنام شخصی که او را حفر کرده و یا محلی که از آنجا میگذشت منتسب شده است و چون این بدیدم بقیه در صفحه بعد

فارسی را با عربی ممزوج کنند. مثلاً میگویند این کتاب و صلابکن این کار قطعاً بکن و وقتی بهتر بفارسی تکلم میکنند که عربی منتقل میشوند و بهریک از دو زبان صحبت کنند تصور میرود که دیگری را نمیدانند تا میگویند بجای بشنو ببخش استعمال میکنند.

باور کردم که در مساحت بصره صدویست هزار نهر جاری میباشد علاوه این حوقل نیز شماره نهرهای بصره را صدویست هزار ذکر نموده است. با همه این احوال از زیادی نهرهای بصره در تعجب بودم تا اینکه بمرد دانشمندی از مردم بصره برخورددم که سالیان دراز در آن شهر بوده و از جزئیات آن شهر اطلاع داشته است. و همینکه تردید خود را در باره شماره نهرها بیان کردم آن مرد گفت که نهرها نزدیک بهم کنده میشود و بمجرای کوتاهی منتهی میگردد بمسئله هر شاخه از آن را نهر میخوانند پس از شنیدن این تفصیل باور کردن آن شماره بر من (استخری) آسان گشت. نکته دیگر آنکه مساحت خود شهر بصره به تنهایی سی و شش میل مربع میرسیده است. مؤید این گفتار نوشته‌های ابن حوقل و استخری در باره بصره است که چنین مینویسند.

«نخلستانهای بصره تا آبادان بطول پنجاه و چند فرسخ بهم پیوسته است و هر جا که انسان در طول و عرض این مساحت فرود بیاید کنار نخلستان یا باغ یا نهر آب است.

حال اگر عرض این مساحت را نصف طول آن فرض کنیم هفتاد و پنج میل در صد و پنجاه میل و یا (۱۱۲۵۰) یازده هزار و دویست و پنجاه میل مربع مساحت بدست میآید و بودن ده نهر کوچک در هر میل مربع چیزی نیست که قابل تردید باشد»

«نقل و اقتباس از تاریخ تمدن اسلام جلد دوم»

اکنون بصره یکی از استانهای جنوبی کشور عراق (همسایه غربی ایران) که آن آبادی و عمران و جمعیت خود را از دست داده است.

سپس بذکر طرق و شوارع پردازد و گوید در قدیم مردم مجبور بودند که از اهواز، ابتدا بوسیله رودخانه بدریا روند و از آنجا وارد دجله شده به ابله روند این راه هم خطرناک و هم پر زحمت بود تا عضدالدوله نهری عظیم از اهواز تا دجله بطول چهار فرسخ حفر کرد و امروزه راه مردم از آن نهر است.

راجع بفارس باز خیلی مفصل مینویسد و ما فقط قسمتهای کوچکی از آن استخراج کرده محض نمونه مینویسیم:

چنانکه شیوه او است ابتداء با همان عبارت مسجع مثل دیباجه کتاب، فارس را بطور کلی وصف و بسیار تمجید میکند چنانکه گوید: هیچ اقلیمی را مثل فارس شبیه بشام ندیدم که دارایی کوه های سبز و خرم و میوه سردسیری و گرم سیری باشد لکن میگوید ظلم و تعدی در این اقلیم از هر جا زیاده تر است و مینویسد که کیش زردشتی و آتشکده ها در این اقلیم زیاد و علنی است. سپس مثل سایر اقالیم به نقشه فارس اشاره میکند و میگوید (هذا شکله) لیکن در نسخه مطبوع نقشه وجود ندارد و گویا نسخا چون نتوانستند نقشه را ترسیم کنند از آن صرف نظر کرده اند.

بعد از آنکه شهرها و قصبات فارس از قبیل فسا، شاپور، نوبندکان، دارابجرد، مسیراف، ارجان، اصطخر، گور (فیروز آباد) و کاریان را اسم میبرد و شرحی از تمدن مومیاء، داراب مینویسد. سپس بذکر شیراز پرداخته از تنگی شهر و کوچه ها و شیوع فحشاء و بی اعتنائی مردم بعلم و علماء و اهل فضل شکایت میکند و میگوید که شیراز از حیث موقع و تنگی خانه و کوچه بدمشق شباهت دارد و از جمله چیزهایی که مینویسد این

است که مالیاتهای سنگین برد کا کین وضع کرده اند و هیچ مالی بدون جواز از شهر خارج نمیشود و پس از ذکر بسیاری از معایب شیراز آب و هوای آنجا را تمجید می نماید و میگوید که آب جاری آن شیرین و گوار است و چاه های آن کم عمق و شیرین، لکن سنگین است و طوریکه مینویسد تجارت شیراز در آنوقت ترقی داشته و مردم آن شهر متمول بوده اند. بعد از آن از مهمان دوستی و غریب نوازی شیرازها سخن میراند. سپس بعضی از مبانی آنجا را وصف میکند چنانکه میگوید تالی مسجد شیراز در هفت اقلیم نیست و آنرا به مسجد الاقصی تشبیه میکند و کتابخانه و مریضخانه عضدالدوله^۱ را شرح میدهد و مخصوصاً کتابخانه را بسیار خوب وصف مینماید.

سپس دروازه های شیراز را اسم برده و طوریکه مینویسد در آن وقت شیراز هشت دروازه داشته است. بعد میگوید بهترین آبهای شیراز قناتی است که از «جویم» میآید و ابتدا وارد خانه عضدالدوله میشود.

عضدالدوله محله ای بر شیراز افزوده و بازار وسیع و قشنگی در آن ساخته لکن بعداً متروک مانده است. سپس مجملی از اوضاع فسا مینویسد و میگوید در این اقلیم بهتر و پاکیزه تر از فسا جائی نیست و مردمی بخوبی مردم فسا در هیچ جا یافت نمیشود و میوه های آنجا نیز نظیر ندارد. ناحیه فسا دارای شهر بزرگی است که بازار آن عموماً

۱- بیمارستان عضدی بواسطه مزایائی که داشته تاملتی سرآمد تمام بیمارستانهای اسلامی بود. همچنین در ری و نیشابور و غیره از بلاد ایران بیمارستانهایی دایر بود.

کتابخانه عضدالدوله نیز از کتابخانه های بزرگ و معتبر آن دوره بوده است.

از تخته ساخته شده و مسجد جامع را در وسط بازار از آجر ساخته اند .
جامع فسا از جامع شیراز بزرگتر و دارای دو صحن است و
بشکل جامع دارالسلام (بغداد) ساخته شده خوبی و فراوانی نعمت
برصفت نیاید .

بعد وصف شهر جور (فیررز آباد) میبردازد پس از تعجید از آب
و هوا و ذکر مناره و قلعه وسط شهر و آب آشامیدنی آنجا میگوید اسم این
شهر بفارسی گور بوده و چون عضالدوله بدانجا میرفت میگفتند شاه
بگور رفته است عضالدوله این را بد دانسته آنرا فیروز آباد نامید .
خلاصه بعد از آنکه شهرهای زیادی از فارس را می شمارد در
صفحه ۴۴۲ به صادرات شهرهای فارس اشاره کرده میگوید: از ارجان
(بهبهان فعلی) شیر - صابون - انجیر - زیتون - و هواله های خوب و پارچه
و بر بهار صادر میشود . و پارچه هایی شبیه بدقصب که شاید از کتانی که
از مصر وارد میکنند ساخته میشود لکن امروزها بیشتر از کتانی است که در
خود آنجا بعمل میآورند . از میراف . هوله و مروراید و لنگ های کتانی و
ترازو و بر بهار و از دارا جرد هر چیز خوب و نفیس صادر میشود . منجمله
قالیهای نفیس و پرده های سوزن جرد . و قمش فراوان و خرما و شیر
و زنبق از فرك شیر و خرما و مشک و دول و بادبزین از جهرم قالی و
نمد های محکم از شیراز پارچه های برکات . که در هیچ جا نظیر ندارد و
منیرات که با وصف ، تازکی و لطافت خیلی با دوام است . و پرده های
نیکو و خز و دیباج و قصب از فسا پارچه های خز که باطراف و اکناف
عالم برند و پارچه های نازک و لطیف دیگر و نمدها و هوله و منیرات
که شبیه به منیرات اصفهان است . و پرده های قیمتی و فرشهای گرانبها

و پرده‌های ابریشمی و عصفور و خرگاه‌های خوب و لنگ و دستمال‌های عالی و غیره خلاصه چیزهای زیادی دیگر که ما به ملاحظه اختصار از ذکر همه صرف نظر کردیم. از محصولات و صنایع فارس ذکر میکند. مثلاً میگوید از شاپور ده قسم روغن خارج میشده از قبیل روغن بنفشه نیلوفر. نرگس. گارده. سوسن. زنبق. مرسین. مرزنجوش. بادرنگ نارنج. از کازرون پارچه‌های قصب و دیقی.

در صفحه ۴۴۳ از معادن فارس صحبت میکند و در صفحه ۴۴۴ به سد رودخانه «بندامیر» اشاره میکند و میگوید: که عضدالدوله رودخانه بین اصطخر و شیراز را سد انداخته و شالوده سدمذکور را از سرب ساخته است آنگاه شرحی از آبادی و وصف جلگه اصطخر بیان کرده و در صفحه ۴۴۸ باز مینویسد که فارس مرکز ظلم و جور است و میگوید که در کتابی از کتب کتبخانه عضدالدوله دیدم نوشته که اهل فارس از تمام نقاط نسبت پادشاه فرمان بردارتر و در تحمل ظلم و جور صابرتر و نفوس آنها ذلیل‌تر است. اهل فارس هیچگاه طعم عدل را نچشیده اند در صفحه ۴۵۱ راجع بخراج فارس مینویسد خراج این اقلیم همه یکسان نیست چنانکه در شیراز از هر جریب گندم و جو یکصد و نود درهم میگیرند و از خرما و تازه و جالیز کاری جریبی ۲۳۷ درهم از پنبه ۲۵۶ درهم و چهار دانق از رزستان ۱۴۲۵ جریب بزرگ ۷۰ ذرع شاهی و ذرع شاه هفت قبضه است. بعد تفصیل خراج کواز و اصطخر و نقاط دیگر را مینویسد آنگاه در صفحه ۴۵۲ اوزان شیراز را شرح میدهد و بعد از خاتمه اوصاف فارس بذکر کرمان میپردازد.

از سایر ایالات ایران نیز مفصلاً سخن رانده لکن ما محض نمونه شمه از اوضاع فارس را ملخص و مختصری از آنرا ایراد کردیم.

۲۲- ابواسحاق اصطخری

جغرافیا دان شهیر اسلامی

ابواسحاق ابراهیم بن محمد اصطخری که در نیمه اول قرن دهم مسیحی در شهر اصطخر فارس متولد شده کتابی بنام «مسالك الممالك» به تقلید کتاب ابوزید بلخی^۱ تألیف کرده اصطخری برای تکمیل اطلاعات خود مسافر تها کرد و نیز مثل ابوزید بلخی ممالك اسلامی را به بیست قسمت تقسیم کرده ابتداء از جزیره العرب شروع میکند و در مازاء النهر (ترکستان) خاتمه میدهد و هر قسمت را جدا گانه شرح داده چنانکه مشاغل مردم و شهرها کوه ها ، طرق و شوارع صنعت و تجارت هر نقطه را متعرض شده لکن از خواص اقالیم و عادات اهالی اسمی نبرده است و آنچه نوشته مختصری از صورالاقالیم بلخی و مجموعه ای از مشهودات خود میباشد. کتاب مزبور در سال ۱۸۷۰ مسیحی در شهر لیدن از مملکت هلند بطابع رسیده و يك نسخه از آن در کتابخانه مجلس شورای ملی که بسیار از این قبیل کتابهای نفیس جلب و وارد کرده موجود است اصطخری علاوه بر مسالك الممالك کتاب

۱- ابوزید بلخی نخستین کسیستکه مانند یونانیها بزبان عربی کتاب جغرافی نوشت و صاحب کتاب صورالاقالیم است که آنرا در اوائل قرن چهارم تألیف نموده و فعلا از میان رفته است .

دیگری بنام **کتاب الاقالیم** تألیف کرد. این کتاب در حدود ممالک و نقشه‌های اقالیم، دریاها، رودخانه‌ها و مسافتهای بین ممالک و شهرها را مفصلاً ذکر کرده ابتداء از جریرة العرب و خلیج فارس شروع مینماید. سپس بذکر خوزستان، فارس، کرمان، آذربایجان، ارمنستان و سند و جبال و طبرستان و دریای خزر و خراسان و سیستان و افغانستان و ماورالنهر می‌پردازد و در هر قسمت شهرها و رودخانه‌ها و مسافت بین شهرها و غیره را ذکر میکند. آنگاه اندلس و مغرب و مصر و شام را بهمان ترتیب شرح میدهد و برای هر مملکت یک نقشه که آنرا (صور) مینامد فراهم کرده است. جمله نقشه‌های کتاب مزبور بالغ بر ۱۹ نقشه است که پس از پایان مسافرتها تألیف و ترسیم کرده. این کتاب در سال ۱۸۳۹ مسیحی در شهر (غوطا) بهمت و توجه دکتر مولر آلمانی با نقشه‌های الوان مثل اصل در مطبعة سنگی چاپ شده است.

ابواسحاق در علوم دیگر نیز تألیفات مهم و مفیدی را دارا بوده که در لیدن و قاهره و در کتابخانه‌ها و خزانه مصریه موجود است.

همینکه جغرافیای عربی ترجمه شد مسلمانان آنرا توسعه دادند و کتابهایی در آن موضوع نگاشتند و معلوماتی بر معلومات پیشینیان افزودند و بگفته‌ها و نوشته‌ها اکتفا نکرده از راه خشکی و دریا، شرق و غرب و شمال و جنوب عالم را پیموده و مشاهدات خود را - نگاهمه با اصول دقیق علمی بررسی کردند و بسیاری از اغلاط پیشینیان (بطالمیوس) و غیره را تصحیح کردند.

ظاهراً علم جغرافیا در قرن چهارم هجری در میان ملل اسلامی

بعد کمال رسید و همانطور که در آن قرن کتب تاریخی آنان فزونی یافت کتب جغرافیائی اسلامی نیز زیاد شد و تاملاتی تألیفات جغرافیائی اسلام در همین حدود ماند تا اینکه در قرن ششم بعد اکمل رساندند یعنی دانشمندان اسلامی تألیفات جغرافیائی را بطور قاموس (انسیکلویدی) و بترتیب حروف تهجی ترتیب دادند که مشهورترین این تألیفات معجم البلدان یا قوت حموی متوفی بسال ۶۲۶ می باشد .

۲۳- ابن فضل الله

منجم و جغرافیدان شهیر و محقق تاریخ ملل و نژادهای مختلف
ابن فضل الله احمد بن یحیی یا محی الدین بن فضل الله بن احمد بن
عدوی و عمری النسب ملقب بشهاب الدین و مکنی بابی العباس ، کاتب
دمشقی و مشهور بابن فضل الله از افاضل عصر خود که در ادبیات و شعر
و انشاء و حید و ذره خود بوده و در هیأت و اسطرلاب و تاریخ و جغرافیا
خصوصاً در تاریخ هند و ترک و مغول نیز دستی توانا داشته است
و تألیفات زیادی نیز در موضوعهای مختلفه دارد. ابن فضل الله عمری مؤلف
کتاب **مسالك الابصار في ممالك الامصار** که معاصر ابی المعالی محمد
بن ابی المظفر قلاوون پادشاه مصر بوده کتاب بسیار نفیسی بنام فوق
در بیست مجلد در جغرافی تألیف کرده است .

مؤلف کشف الظنون مینویسد که ابن فضل الله عمری کرمانی
دمشقی . لکن در مقدمه خود کتاب ابتداء اسمی از کرمان در میان نیست
بلکه مؤلف خود را مصری میدانند این کتاب علاوه بر ذکر **مسالك الممالك**
و اوضاع هر کشور اغلب جغرافی مبانی عظیمه را نیز شرح داده و
اصطلاحات لغوی و اسماء مختلفه زمین را نیز مینویسد . و اغلب اشعاری
که در هر باب وارد شده نیز ذکر میکند . میتوان گفت که این کتاب علاوه
بر اینکه يك کتاب جغرافی است اثری ادبی نیز بشمار میرود . ، **قلعشندی مؤلف**

کتاب نفیس (صبح الاعشی) بسیار از این کتاب نقل میکند و تا چند سال قبل کسی يك نسخه کامل این کتاب را سراغ نداشت. چنانکه احمد زکی پاشا برای کشف مجلد اول این کتاب اکثر کتابخانه‌های اروپا را کنجکاو کرده بود و تنها نسخه‌ای را که کامل تصور میکردند نسخه کتابخانه ایاصوفیا بوده در صورتیکه مجلد اول آن نسخه طوری که احمد زکی پاشا در ضمن اوراق باطله کتابخانه «طوب قیو» در استانبول^۱ بکتاب مزبور برمیخورد و بلافاصله آن نسخه را کاملاً با مجلد اول نسخه ایاصوفیا بوسیله فوتوگراف عکس بر میدارد و تاکنون مجلد اول در مطبعه دارالکتب المصریه بطبع رسیده و امیدواریم که بطبع سایر اجزاء بدوستان کالای فضل و ادب منت گزارند:

ابن فضل الله در مسالك الابصار نیز راجع بکروی بودن زمین بحث میکند و در این باب میگوید که: «عالم کرویست. و کسی که

۱ - استانبول (یا قسطنطنیه) شهر تاریخی با عظمت و بندر معتبر است

که دارای اهمیت تاریخی و سیاسی و موقعیت مهم نظامی را حایز است. قبل از آنکه مسلمین آنجا را فتح کنند پایتخت امپراطوری روم شرقی بوده بعد از آنکه بوسیله سلطان محمد فاتح گشوده شده. بدست مسلمین افتاد و امپراطوری روم شرقی منقرض گردید و سالها و قرن‌ها مرکز خلافت سلاطین آل عثمان و محور سیاست اسلام در شرق بود. این شهرداری مساجد نامی و مدارس عالی و کتابخانه‌ها و دانشکده‌ها و موزه‌ها و بناهای عالی است که از دوره سلاطین عثمانی بیادگار است و همچنین ابنیه تاریخی و مهم استانبول مسجد با عظمت ایاصوفی است که از زیباترین و عالیترین مساجد اسلامی میباشد.

حرکت آفتاب را از شرق تا غرب بنگرد و سیر ستارگان را از مطلع تا محل غروب ملاحظه کند این نکته را عیاناً مشاهده خواهد کرد. چه اینها در نیم دایره بشکل کمان بوسط آسمان رسیده بعداً در نیم دایره دیگر نظیر دایره نخستین بطرف غروبگاه حرکت میکنند و باین طریق يك دایره کامل تشکیل می یابد. و چیزی که از اقوال اهل علم و نظر بدست می آید این است که گیتی کروست و زمین مرکز آن میباشد و آب بنوعی آنرا احاطه کرده که به هیچ وجه از آن جدا نمیشود مگر قسمتی که سر از آب بیرون آورده.»

تمام کتب جغرافیا و هیأت که از مسلمین در دست مانده کروی بودن زمین را تصریح میکنند. چنانکه دایرة المعارف بستانی در حرف ارض مینویسد مسلمین اضافه بر اینکه بکری بودن زمین قائل بوده اند. خطوط عرض و طول و دایره نصف النهار و بروج و غیره را با نهایت دقت تعیین کرده و از روی اتفاق حرکات زمین و اوقات خسوف و کسوف را تشخیص داده قواعد و رسوم را برای آن ترسیم ساخته که اروپائیان، هیأت و جغرافیای جدید را روی اساس مبتکره آنان نهاده اند.

چنانکه خلیفه مأمون عباسی، محمد بن موسی بن شاكر خوارزمی و برادرانش (بنی موسی را) که در علوم ریاضی سرآمد معاصرین خود بودند مأمور کرد که درجه نصف النهار و مساحت دور زمین را تعیین کنند، و چون دشت مسطحی برای این کار لازم بود. ابتدا در ضحرای سنجار (سنجار از نواحی موصل و تا شهر موصل سه روز راه است) ارتفاع قطب شمال را با اسطرلاب ربع مجیب و دیگر آلات مرصدی اندازه گرفتند. سپس چوب بلندی عمود وار بر زمین فرو کرده ریسمان بسیار

درازی بسرچوب مذکور بستند . و مستقیماً بطرف شمال حرکت کردند در يك نقطه دیگر مجدداً ارتفاع قطب شمال را اندازه گرفتند معلوم شد که ارتفاع محل دومی یکدرجه بالاتر از نقطه اولی است . بعد از آن زمینی را که اندازه گرفته بودند مساحی کرده شصت و شش میل^۱ و دو ثلث میل بیرون آمد . عدد مزبور را در سیصد و شصت درجه فلکی ضرب کردند . معلوم شد که مساحت دور زمین بیست و چهار هزار میل میباشد . مجدداً بمحل ستون برگشتند و رو بطرف جنوب رفتند و نسبت بقطب جنوب همان عمل را تکرار کردند باز بیست و چهار هزار میل بیرون آمد . برای حصول اطمینان کامل بار دیگر مأمون آنها را مأمور کرد که در دشت پائین کوفه که باز دشت مسطح وسیعی است این عمل را تکرار کنند - در آنجا هم نتیجه مثل دشت سنجار بیرون آمد (با اختصار از ابن خلکان جزء ۲ صفحه ۷۹)

۱ - بتعبیر خود آنان بیست و دو فرسنگ و دو تسع آن بود ، ضرب کردند در محیط نصف النهار که سیصد شصت پا شد حاصل برابر هشت هزار فرسنگ شد . لکن ابوریحان بیرونی همین عمل را در هند کرد نتیجه هفت هزار و کسری برآمد ، امروزه چنانکه فرانسویان عمل کردند شش هزار و کسری است ، پس معلوم شد ، عمل ابوریحان دقیق تر از عمل بن شاکر بوده است .

۲۴- مقریزی (تقی الدین)

مورخ و جغرافیا دان بزرگ اسلام

۱ مقریزی احمد بن علی بن عبدالقادر مقریزی متوفی بسال ۸۴۹ هجری مطابق ۱۴۴۳ میلادی کتابی در جغرافیای مصر بنام (المواظ والاعتبار بذکر الخطط والاثار) تألیف کرده که در فن خود بسیار نفیس و از جمله کتب معتبر بشمار میآید. کتاب مزبور یک بار در سال ۱۲۷۰ هجری در مطبعه بولاق مصر و بار دیگر در سال ۱۳۲۶ در مطبعه نیل در قاهره پایتخت مملکت مصر بطبع رسیده.^۲

۱ - در مرصده گوید مقر (بر وزن صبر) موضعی است نزدیک فرات و بکسر اول و فتح ثانی با تشدید آخر موضعی است در دو منزلی بصره و کوهی است در دیار بنی دارم و مقره بر وزن مجله نام موضعی است و بر وزن صرفه شهر است از بلاد مغرب در وادی بر بر نزدیکی قلعه بنی حماد و مقری بر وزن صحرا دیهی است در شام از نواحی دمشق و بر وزن دنیا دیهی است در نزدیکی (یک منزلی) صنعای یمن که عقیق آن بهترین عقیقها است و بعد از این جمله گوئیم لفظ مقری که عنوان مشهوری بعضی ارباب کمانی و یا از اوصاف ایشان است بهر یک از مواضع مذکوره منتسب بوده و محتمل است بر وزن منشی یا مصلی بصیغه اسم فاعل از باب افعال یا^۳ تفعلیل بمعنی معلم و آموزگار خواندن و قرائت باشد الخ «از ریحانة الادب صفحه ۶۷»

۲ - چند نفر دیگر هم در جغرافیای مصر تألیفاتی نموده اند که یکی بقیه در حاشیه صفحه مقابل

مقریزی که مکنی بابی العباس نیز میباشد از مشاهیر ارباب سیر و مورخین عرب بوده و عزت را در عزلت دیده و بدون ضرورت با کسی مراوده نمی کرده و از قبول قضاء دمشق که تکلیفش کردند امتناع کرده آوازه او عالم گیر و ضرب المثل بوده و دارای مصنفات بسیاری دیگر نیز میباشد که پاره ای از آنها را در اینجا یاد میکنیم **اتعاط الحفاء باخبار الائمة و الخلفاء** - که در لایب زیك و قدس شریف چاپ شده - **الالمام باخبار من بارض الحبشه من ملوك الاسلام** که در مصر چاپ شده - **الاوزان و المکامیل** که در آلمانیا بطبع رسیده - **تاریخ الاقباط**

از آنها ابو عمر محمد بن یوسف کندی و دیگر قاضی محمد بن ابو عبدالله سلامه قضای متوفی ۴۵۴ کتابی بنام (المختار فی ذکر الخسط فی الانار تألیف کرده سپس شاگردش ابو عبدالله محمد بن برکات نحوی متوفی در سال ۵۲۰ کتابی در این باب نوشته . بعد از او محمد بن اسماعیل جواتی ، کتابی مسمی به (النقط المعجم ما اشکل من الخسط) تألیف کرده . بعد از او قاضی تاج الدین محمد بن عبدالوهاب بن المتوج مؤلفی باسم (اتعاطا المتامل و اقباط المغفل) نوشته و در آن کتاب اوضاع مصر در اثناسال ۷۲۵ تحریر کرده قاضی محی الدین بن عبدالله بن عبدالظاهر بن نشوان هم (الروضة البیة الزاهرة و الخططه المغربیه القاهرة) را تألیف کرده است . دیگر محمد بن ایاس حنفی که در حدود سال ۱۵۱۶ مسیحی نبوغ کرده نیز کتابی موسوم به (نقش الازهار فی عجایب الاقطار در جغرافی مصر تألیف کرده و تمام عجایب و مبانی عظیمه و کارهای حکما و هنرمندان آن مملکت را شرح داده و شمه از تاریخ پادشاهان گذشته آن کشور نیز برشته تحریر در آورده است و در مقدمه آن مقداری از علم هیأت نیز بیان کرده است . «ص ۵۸۵»

یا اخبار قبط مصر - تاریخ مصر که از سال دوازدهم هجرت تا زمان خود تمام امور ملکیه و دینیه و وقایع مهمه مصر و احوال و اطوار و عادات مصریان و مسکوکات و مقیاسات اسلامی و تمامی اطلاعات تاریخی و جغرافیائی آن دیار را ضبط و بقید کتابت در آورده و همین کتاب بالسنة خارجه نیز ترجمه شده و در قاهره چنانکه گفته شد بنام المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والاثار که نام اصلی آنست چاپ شده است التنازع والتخاصم فی مابین بنی امیه و بنی هاشم - السلوك لمعرفة دول الملوك که در این اواخر در قاهره با ترجمه فرانسوی چاپ شده است مشاهیر مصر که اصل نسخه آن بخط خود مؤلف در کتابخانه پاریس موجود است . نبذة العقود فی امور النقود یا کتاب النقود القديمة والاسلامیه و غیر از اینها که از دوست کتاب متجاوز است از آثار اوست .

نسبت مقریزی به ناحیه یادیهی بنام مقریز از نواحی بعلبک که بلاد سوریه است میباشد .

۲۵ - سعید بن مسجع

یگانه موسیقی دان نامی در عرب و اسلام

در میان مسلمین و اعراب اولین کسی که دست بکار موسیقی زد يك زر خرید مکی بود که سعید بن مسجع نام داشت .

سعید چون نیکو آواز بود علاقمند بموسیقی شد و در ثلث آخر قرن اول هجری در مکه میزیست و زمانی که امویان مکه را در زمان عبدالله بن زبیر محاصره کرده بودند سعید در جزء بنایان بود باین قسم که عبدالله دسته ای از بنایان ایرانی را برای ترمیم کعبه بکار گماشته بود آنان هنگام کار بعبادت خود زیر لب زمزمه میکردند سعید از آواز دلنواز آنان به نشاط می آمد و تصنیف های ایرانی را از آنان فرا گرفت سپس بشام و ایران رفت و آهنگهای ایرانی و رومی آموخته و بعربستان باز

۱- جرجی زیدان ' مؤلف تاریخ تمدن اسلام راجع به باره ای از هنرهای زیبا و فنون جمیله ، تعصب مسیحیت بخرج داده و مسلمانان را به پس افتادگی در برخی از آنها متهم ساخته در صورتیکه بنا بقول آقای جواهر کلام اگر مختصر دقتی شود معلوم میگردد که استعداد مسلمانان در قسمتهای هنرهای زیبا (فنون الجمیله) کمتر از دیگران نیست و برای اطلاع کامل از آن موضوع خوانندگان بکتاب الفنون الجمیله ایرانیه تألیف دکتر زکی محمد حسن مصری مراجعه نمایند - تمدن اسلام صفحه ۲۹۸ و ۲۹۹ از حاشیه متن اقتباس شده .

آمد، و آن آهنگهایی را که مطابق ذوق عرب نبود از بین برده الحانی مطابق ذوق آنان تنظیم کرد.

پس از آن علمای موسیقی اسلام در تکمیل آن کوشیدند و هر قدر که اواخر دولت اموی و اداسط دوره عباسی تجمل و خوشگذرانی میان مسلمانان بیشتر میشد بهمان اندازه موسیقی نیز طبعاً پیشرفت میکرد. آواز خوانان و آهنگ سازان مشهوری نیز در آن عصر پدید آمدند که عده‌ای از ایشان زنان آوازه خوان نامی بودند.

مشهورترین آوازخوانان نابغه و آهنگ سازان آن عصر بدینقراند ابن سریج - غریض معبد - حکم الوادی - خلیج بن ابی العورا - سیاط - نشیط - عمر الوادی - ابراهیم موصلی - اسحق پسر ابراهیم (که هر دو نفر اخیر در متن مذکور یاد خواهند شد) و غیر هم و نامی‌ترین زنان آواز خوان آن عصر عبارتند از - جمیله - حبابه - سلامه - عقیله و غیرها موسیقیدانان مسلمان اضافه بر اختراع آلات موسیقی جدید و ساختن آهنگهای تازه کتابهای سودمندی در موسیقی تألیف کردند. مسلمانان آلات موسیقی را از ایرانیان نبطیان. رومیان و هندیان فرا گرفتند و چون هر کدام از این مردم اسباب موسیقی مخصوصی داشتند مسلمانان همه اینها را گردآوری کرده بهترین آنها را برگزیدند و چیزهایی بر آن افزودند که از آنجمله ساز معروف به قانون از مخترعات فارابی فیلسوف بزرگ اسلام است

۲۶- اسحاق موصلی

موسیقی‌دان و آهنگ ساز اسلامی

ندیم^۱ ابراهیم بن ماهان بن بهمن ابواسحاق که ایرانی‌الصل بوده و در کوفه تولد یافته و به قبیله تمیمی منتسب و در موصل^۲ اقامت میگزیده.

ابراهیم موصلی یکی از معروفترین موسیقی دانهای اسلام بوده است که آن فن را پیش استادان ایرانی تحصیل کرده و در آواز و نواختن عود^۳ مهارتی بسزا یافته. در زمان خود در غنا و سرود و خوانندگی و آهنگ‌ها و اختراع الحان متنوعه بی نظیر بوده و در عهد مهدی و هادی و هارون عباسی مقام بلندی در دربار ایشان داشته است در باب مهارت او در خنیاگری که حیرت آور بوده حکایتها نقل میکنند، مثل بالا رفتن

۱ - ندیم در اصل لغت عرب هم کاسه و هم پیاله و هم جلیس شراب را گویند و هم داستان شب هم باین نام میخوانند و بفرموده و تنقیح انتقال در عرف اواخر کسی است که در دربار سلاطین جهت قصه خوانی و تاریخ گوئی و دیگر مراسم انس مجلس شاه (از مطایبات و فکاهیات و غیرها) تخصیص یافته باشد و این کلمه در اصطلاح رجال لقب احمد بن ابراهیم بن اسماعیل و محمد بن اسحاق و بعضی دیگر است.

۲ - موصل یکی از شهرهای شمالی (عراق) است.

۳ - عود یکی از آلات موسیقی - بربط

او در زنبیلی بخانه‌ایکه زنان خوانیاگر و رامشگر در آن بوده اند و آمدن مردی پیش او و آواز شکفت آوری بدو آموختن و همچنین حرکت مجلس در هر وقت که او سرود کرده و برادرزنش منصور معروف به زلزل هم ، ساز و تنبور نواختی و مانند اینها .

وفات او در سال دویست و سیزده هجری در بغداد بود (یا در سال یکصد و هشتادم هجری) در شصت و سه سالگی یا چهار سالگی اتفاق افتاده است و چنانکه اشاره شد این موسیقی‌دان اصلا ایرانی بوده و از خانواده بزرگ‌یست در ایران و از آنرو که مدتی در موصل اقامت کرده به موصلی شهرت یافته چنانکه تمیمی گفتن او هم بجهت آن بود که در ایام صغر بعد از وفات پدر در تحت تربیت و کفالت بنی تمیم بزرگ شده بود . مخفی نماند گاهی لفظ ماهان اسم پدر ابراهیم را قلب به میمون کرده و ابراهیم بن میمون گویند .

تذکره ریحانة الادب

۲۷ - اسحاق بن ابراهیم

استاد و مخترع الحان و آوازهای موسیقی

دیگر از موسیقی دانهای معروف اسحاق پسر ابراهیم است که او نیز مانند پدرش ابراهیم موصلی در موسیقی و الحان و آوازهای دلکش استاد و ماهر و از حیث معلومات و تهذیب اخلاق نیز در خور همه گونه تمجید است . و در اصول سرود و غنا مهارتی بسزا داشته و در ایام خلافت هارون الرشید و مأمون که از بزرگترین و دانش دوست ترین خلفای عباسی بودند ، مورد توجه و قرب و منزلتی بسزا داشته .

وفات وی در سال ۲۳۵ هجرت در سن هشتاد و پنج سالگی بوده است .

مسلمانان در ضمن ترجمه علوم بیگانه که آنها را دخیل میگفتند کتابهای موسیقی یونان و هند را نیز ترجمه کرده و آنها را تحت مطالعه قرار داده مطابق ذوق خویش تکمیل کردند . و از آهنگهای ایرانی یونانی و تازی آهنگ تازه ای پدید آوردند و علم مخصوصی درباره موسیقی تدوین کردند که جزء مآثر تمدن اسلامی میباشد .

خلفای اسلام در ترویج و تکمیل موسیقی کوشش داشتند و همه قسم در راه آن مقصود کماک میکردند . خلفای اسلام قید داشتند که آوازه خوانان ادیب و درس خوانده باشند تا اشعار را درست بخوانند

چنانکه ابراهیم بن اسحاق موصلی خوانیا کر مشهور دؤرۃ عباسی اضافه بر اطلاع از موسیقی از فقه و تصریف و نحو و لغت نیز آگاهی داشته و (زریاب) آوازه خوان معروف نیز از هیأت اطلاع کامل داشت .

خلفا غالب آهنگ سازان را برای مناظره و تحقیق جمع میکردند و به بهترین آنان جایزه و مقرری میدادند و کنیز و غلام و استر می بخشیدند. مثلاً موصلی اضافه بر صله و انعام ماهی ده هزار درم از هادی عباسی حقوق میگرفت .

زریاب همینکه از عراق به اندلس رفت امیر عبدالرحمن شخصاً باستقبال او بیرون آمد .

آهنگ سازان مسلمان آهنگهایی میساختند که در فن خود بیسابقه بوده است از جمله آهنگی که شخصی سیر (غذاخورده) نمی توانست آنرا بخواند و آهنگی که اگر سقا مشك آب را بدوش داشت از خواندن آن آهنگ عاجز بود و آهنگ مخصوصی که در هنگام تکیه دادن خواندن آن مقدور نبود و باید خواننده درست بنشیند تا خواندن آنرا بتواند .

قسمتی از مطالب فوق از تاریخ تمدن اسلام جرجی زیدان اقتباس

شده است .

۲۸ - ابن یونس

منجم و دانشمند بزرگ و تنظیم کننده زیج مشهور
حاکمی در مصر

ابن یونس - علی بن ابی سعید عبدالرحمان یا احمد بن یونس
مصری صدفی . حاکمی مکنی بابی الحسن و معروف بابن یونس از
اکابر منجمین و متخصصین علم نجوم بوده و تمام عمر خود را در مرصد
و اعمال نجومی بسر برده و زیج حاکمی را در مصر ترتیب و تنظیم کرد
که مفصلترین زیجهای آن زمان بود. چون پس از انحطاط دوره عباسی
و پیدایش ممالک مستقل اسلامی بغداد از نظر علمی پس افتاد و برعکس
علم و ادب بممالک دیگر اسلام انتقال یافت که مهمترین آن مملکت
مصر در زمان فاطمیان محسوب میشد. آنان در کوه المقطم (نزدیک
قاهره) در زمان الحاکم بالله متوفی بسال ۴۱۱ هجری مرصدخانه‌ای
ساختند که بنام مرصدخانه حاکمی شهرت یافت و ابن یونس ستاره شناس
معروف مصری زیج حاکمی را در آن مرصدخانه تنظیم کرد (مرصدخانه
حاکمی در مصر تا دیرزمانی یگانه مرجع علمای هیأت بود).

ابن یونس در علوم دیگر نیز بهره‌ای بسزا داشته و شعر خوب نیز

میکفته است .

الزيج الكبير الحاکمی که بامر الحاکم
بامر الله پادشاه مصر تألیف کرد و در دو مجلد
او
است در پاریس چاپ شده الطول والعرض

لبعض بدن الجبال که با ترجمه لاتینی در لیدن چاپ شده
و سایر تألیفات دیگر زیج و در اصطلاح علماء هیأت و نجوم عبارت است
از جداولی که کمیت حرکات سیارات در آنها ضبط شده اند. بنابر آنکه
سیارات بگرد شمس مدارات مستدیره تا مه بیمایند چه بدین فرض مقدار
حرکت هر سیاره را در هر لحظه میتوان تعیین کرد و برای آنکه مواقع
محسوبه سیارات مطابق بامر صعود شود اصلاحات در جداول تأمل شده
اند و برای آن اصلاحات جداولی نیز وضع کرده اند موسوم به تعدیلات.
خلاصه، زیج کتابیست که حاوی جداول راجعه بحرکات سیارات
و تعدیلات باشد که بتوان هر وقت موقع حقیقی سیاره را از روی آن
جداول تعیین کرد و قدیمترین زیج مشهور، زیج بطلمیوس است که در
کتاب مجسطی ذکر کرده است.

زیجهای مشهور که بوسیله علماء هیأت و نجوم اسلامی ترتیب
داده شده بدین قرار است (۱) زیج ابراهیم بن حنیب فزاری (۲) زیج ابن
الهی سمح ابوالقاسم اصبع ابن محمد دایغر ناطی متوفی در ۴۲۶ هـ (۳) زیج ابن
شاطر انصاری دمشقی منجم معروف ۷۷۷ هجری که آنرا ملخص کرده و
بعضی بر آن شرح نوشته اند (۴) زیج ابن یونس در چهار مجلد، معروف
به زیج حاکمی ابن یونس است که در ۳۹۹ هـ وفات کرده (چنانکه در فوق
گفته شد، بامر الحاکم بامر الله پادشاه مصر تألیف کرده و دوه جلد است)
(۵) زیج بتانی متوفی ۳۱۷ هـ که معروف به زیج مأمونی است (۶) زیج

ابوحنیفه دینوری متوفی ۲۸۲- هـ (۷) زیج ابومعشر بلخی متوفی ۲۷۲- هـ (۸) زیج الغنیک که بمساعدت موسی قاضی زاده رومی و غیاث الدین جمشید و ملا علی قوشچی تدوین شده . تاریخ زیج ۸۴۱- هـ (۹) زیج ایلخانی که در فارس است و خواجه نصیرالدین طوسی متوفی ۶۷۲- هـ از ارسادی که در مراغه کرده بود تألیف شده و شروع باین کار در ۶۵۷ بود (۱۰) زیج خاقانی که غیاث الدین جمشید کاشانی در تکمیل زیج ایلخانی و اقامه براهین هندسی بر قواعد آن نوشته (۱۱) زیج کوشیار معروف به زیج جامع .

(۱۲) زیج سنجری که عبدالرحمان خازنی منجم بزرگ برای سلطان سنجر سلجوقی نوشته عبدالرحمان خازنی که یکی از ارکان ریاضی ایران محسوب میشود تاریخ وفاتش را معلوم نیست و لکن از قرائن میتوان تاریخ حیات او را دانست .

زیج محمدشاهی که در هزار و صد و سی و یک ۱۱۳۱ هجری در شاه جهان آباد هندوستان تدوین شده .

دیگر زیجهائست که دانشمندان اروپائی و مسیحی ترتیب داده اند یکی زیج آلفونس (آلفنس ۱۰ پادشاه اسپانی) و زیج کپرنیک منجم بزرگ لهستانی است که در کتاب خودش ۱۵۴۳- میلادی نشر کرده است- زیج کپلر منجم معروف آلمانیست که شاگرد تیکو براهه است و در ۱۶۲۷- میلادی منتشر شده .

مرصد- در اصطلاح علمای نجوم جائیست که منجمین بشکل مخصوص با آلات و ادوات لازم درست میکنند و از آنجا ستاره هارامی بینند.

مرصدخانه عمده اسلامی بدینقرار است (۱) مرصد مأمون در بغداد (۲) مرصد بنو شاكر در کنار جسر بغداد (۳) مرصد شرفالدوله بن عضدالدوله (۴) مرصد الحاكم بامر الله (۵) مرصد بنو الاعلم (۶) مرصد بتانی در حدود شام (۷) مرصد خواجه نصیرالدین طوسی در مراغه (۸) مرصد الغ بیک در سمرقند (۹) مرصد اصفهان (۱۰) مرصد مصر (۱۱) مرصد اندلس و غیره .

۲۹ - شیخ شرف الدین طوسی

منجم مشهور و ریاضی دان عالیقدر ، واضع اصطلاحات
اسطرلاب و رافع نواقص هیأت

شیخ شرف الدین طوسی از منجمین مشهور و ریاضی دانان عالیقدر
زمان خود بوده است و اصطلاحات نیکوئی در اسطرلاب کرد، باین قسم
که کره و اسطرلاب را در یک خط ترسیم کرده، آنرا عیضا نامید و رساله
بدیعی در آن باب تألیف کرد .

شیخ شرف الدین نخستین کسی است که این موضوع را بوجود
آورد، که هیأت در کره بصورت جسم در آمد و در سطح و خط نیز موجود
شد و چیزی جز نقطه باقی نماند.

بطوریکه جرجی زیدان مینویسد پس از آنکه مسلمانان
مرصدخانه های عالی تأسیس کردند و زیج های منظم ترتیب دادند نام
بلند هیأت شناسان اسلام در سراسر جهان پراکنده گشت و از دور و نزدیک
بعلمای مسلمان اندلس (که نزدیکشان بودند) مراجعه میکردند، بلکه
برای حل مشکلات علمی خود بممالک شرقی اسلام نمایندگانی میفرستادند.
از آنجمله ابن ابی صبیعه میگوید آبرور پادشاه فرنگی فرستاده نزد
بدر الدین لؤلؤ فرمانروای موصل فرستاد تا مشکلاتی از علم نجوم برای

پادشاه حل‌کند و بدرالدین فرستاده را بکمال‌الدین بن یونس ستاره‌شناس مشهور معرفی کرد و بیشتر دانشمندان اسلام حق بزرگی در پیشرفت علم هیأت و نجوم بلکه سایر علوم، نیز داشته‌اند. چنانکه مردم اسپانی اعتراف دارند که پاندول (رقاصه ساعت) تعیین وقت را مسلمانان بآنان آموختند و مسلم است همین پاندول اساس بسیاری از اختراعات مربوط به علم نجوم می‌باشد. مسلمانان مدت زمانی پیش از آن اختراع ساعت را می‌دانستند و مشهور است که هارون ساعتی برای شارلمان پادشاه فرانسه هدیه داد خود فرنگیها این خبر را نقل کرده‌اند و همچنین دیگر از کارهای مهمیکه در پیشرفت علوم بوسیله مسلمانان انجام گرفت اینست که اگر آنان کتابهای یونانی را بتازی ترجمه نمی‌کردند اصولاً علم هیأت و نجوم از میان می‌رفت چه اکنون می‌بینیم نسخه‌اصل یونانی آن کتابها موجود نیست و فرنگیان در نهضت علمی خود از ترجمه‌های عربی استفاده کردند و البته این برای مسلمانان افتخار بزرگی است که با اقدامات مفید خود نگذارند علوم پیشینیان نابود گردد. مثلاً اکنون ترجمه عربی کتابهای توخارس - ارستلوس - کرویات میلاوس - کرویات نادون شرح نادون بر مجسطی موجود می‌باشد و اصل یونانی آن مفقود شده است. نه تنها در مورد علم نجوم و هیأت چنین پیش آمده که اصل کتاب از بین رفته و ترجمه‌اش مانده باشد بلکه در قسمتهای ادبی نیز چنان بود. از آجمله کلیه و دمنه که اصل فارسی باستانی آن مفقود شده و فرنگیان از ترجمه عربی آن استفاده کردند.

نخستین خلیفه‌ایکه بستاره‌شناسی و عمل باحکام ستاره معتقد

بود و بدون مشورت ستاره‌شناسان بکارهای مهم دست نمی‌برد منصور بود که ستاره‌شناسان را تشویق و آنانرا به بارگاه خود آورد پس از وی سایر خلفاء از او پیروی کردند - ایرانیان در آنروز از ستاره‌شناسی اطلاع داشتند و لذا منصور جمعی از ستاره‌شناسان ایرانرا بخدمت خویش خواند و مشهورترین آنان نوبخت زده‌تی است که بدست‌منصور اسلام آورد - نوبخت از حرکات ستاره‌ها و نتایج آن حرکات باخبر بود و چون منصور بآن جریانات علاقه داشت همه‌جا نوبخت را با خود می‌برد . سرانجام نوبخت بواسطه پیروی از ملازمت خلیفه در صفر و حضر عاجز گشت و بفرمان خلیفه پسر خود ابوسهل نوبخت را ملازم خلیفه قرار داد . خاندان نوبخت مدتها در خدمت عباسیان باقی ماندند و کتابهایی در حرکات کواکب و احکام آن برای عباسیان ترجمه کردند. منصور شریحی پیداشاه روم نگاشته از وی خواست ترجمه عربی پاره از کتب علمی را از نجوم و هندسه برای او بفرستد پادشاه روم کتاب اقلیدس و بعضی کتب علوم طبیعی و شاید کتاب مجسطی که در علم نجوم است جزء آن کتابها بوده است برای وی فرستاد .

خلاصه اینکه علاقه منصور به ستاره‌شناسی سبب شد پاره‌ای از کتب مربوطه بستاره‌شناسی و متعلقات آن (هندسه وغیره) بامر آن خلیفه بعربی ترجمه شود و این علوم برای بعدها محفوظ بماند .

۳۰- علی بن رضوان

رئیس الاطباء از مشاهیر پزشکان اسلامی در قرن پنجم

علی بن رضوان بن علی بن جعفر طبیب مصری المولد و المنشاء والمدفن مکنی بابی الحسن مشهور بابن رضوان از مشاهیر و اعظام اطبای نامی اسلام در اواسط قرن پنجم هجریست که در طب و فلسفه ، در عصر خود بی نظیر بود و ریاست طبای وقت بدو منحصر و بر رئیس الاطباء مشهور است . و مرجع استفاده اکابر نزدیک و دور و نزد ملوک فاطمین وقت در مصر بسیار محترم می بود و اعتراضات بسیاری به اطبای معاصر خود و کتب سلف داشته بالخصوص با ابن بطلان که یکی از دانشمندان زمان خود بوده مناظره ها داشته و بیشتر مطالب یکدیگر را رد میکردند و نیز ابن رضوان مدعی بوده فقط چند کتاب قابل تدریس و تدرس میباشد و غیر آنها لایق بکتابخانه نمیباشد . این دانشمند در علم نجوم نیز ماهر بوده است و معتقد بر اینکه در طب عملی از احکام نجومی استفاده توان کرد . وی در سال ۴۵۳ یادر حدود شصتم هجرت در مصر وفات یافته .

از تألیفات او: ابطال طریقة بن بطلان - اثبات نبوة الخا صه من التوراه والفلسفه - الادویة المفردة - تفسیر ناموس الطب بقراط حکیم - التنبیه علی حیل المنجمین - علاج الجذام و داء الاسداء الفیل - المعاجین والاشربه

و غیرها که بسیار و شروح بسیاری بر کتابهای متفرق افلاطون و ارسطو و بقراط و جالینوس و دیگر حکما نوشته است و هر يك از هیولای و ماده و اورام، و اثبات رسل، و حدوث عالم و ازمنه امراض، و دفع مضرات بدن، و انتصار مذهب ارسطو^۱ و توحید، و عبادت فلاسفه، و جوابات سؤالات طبیعی، و رد فخر رازی در علم الهی، و حل شکوک رازی بر کتاب جالینوس^۲ و مانند اینها مقاله‌ای نوشته است.

۱ - ارسطو (۳۸۴ - ۳۲۶ قبل از میلاد) شاگرد افلاطون است که مقام ارجندی را در علم و حکمت حائز گشته چون افلاطون وفات یافت از آتن بآورنه رفته و چیزی نگذشت که فیلیپ پادشاه مقدونی او را بمعلمی پسرش اسکندر کبیر خواند. چهار سال ارسطو بتعلیم اسکندر مشغول بود و چون اسکندر در سال ۳۲۵ قبل از میلاد مسیح مہیای جنگ آسیا گردید ارسطو بآتن مراجعت کرد.

۲ - جالینوس (۲۰۱ - ۱۳۱ میلادی) طبیب و حکیم عالیقدر یونان است که در عصر خود سرآمد اطباء و طبیعین بشمار میرفته. مسافرتهای زیادی کرده و کتب مفیدی متجاوز از صد مجلد در شعب مختلفه طب و داروسازی داشته است.

۳۱ - ابن میثم

فیلسوف و طبیعی دان جامع علوم عقلیه و نقایه

ابن میثم - میثم بن علی بن میثم بحرانی ملقب بکمال الدین و مفید الدین عالم ربانی از اکابر علماء و دانشمندان قرن هفتم هجریست که از فقها و محدثین فاضل و ادباء کامل و از بزرگان فلاسفه و طبیعی دانان عصر خود بشمار است. ابن میثم فیلسوف و متکلم و مدقق جامع در علوم زمان خود بوده و خواجه نصیر الدین طوسی با آنهمه شهرت و عظمت آفاقی که دارد تبجراو را در کلام و حکمت اذعان داشت و فیلسوف صدر الدین شیرازی در حواشی شرح تجرید خود خصوصاً در مباحث جواهر و اعراض از جواهر تحقیقات عالیهاش التقاط کرده و شریف جرجانی با آنهمه جلالت علمی که دارد در اوائل فن بیان از شرح مفاتیح سکاکی از انوار تدقیقات وی اقتباس کرده و خود را در سلك تلامذه او منسلک میدارد. بالجملة تبجراوی در فنون محل تصدیق اکابر فحول است بلکه کراماتی بدو منسوب میدارند و شیخ سلیمان بن عبدالله بحرانی رساله ای موسوم به اسلافة البهیة فی الترجمة المیثمیه در شرح حال او نوشته و برتر از از همه تألیفات متنوعه اسلامیش بالخصوص شرح نهج البلاغه اوست که در اثبات تبجراو و تفنن و تفوق او در تمامی فنون اسلامیة برهانی قاطع میباشد و شیخ سلیمان مذکور در وصف مذکور گوید: شایسته

است که بانور روی حدقه‌ها نوشته باشد نه بامر کب روی ورقه‌ها .
 ابن میثم از اساتید و مشایخ علامه حلی و سید عبدالکریم بن طاووس
 و ایشان از وی روایت کرده‌اند و او نیز از خواجه نصیر طوسی و شیخ
 کمال الدین علی بن سلیمان ماحوزی روایت میکند .

از تألیفات آداب البحث - الاستغاثه (تذکره ریحانه

الادب مینویسد بنا به تحقیقی که در ذریعه و

مستدرک الوسائل و غیره کرده‌اند ابن میثم

کتابی بدین اسم نداشته و این کتاب استغاثه از علی بن احمد کوفی متوفی
 بسال ۳۵۳ هجریست) دیگر از تألیفات ابن میثم استقصاء النظر فی الامامه -

البحر الخضم در الهیات - تجرید البلاغه فی المعانی والبیان و فاضل مقداد
 شرحی بنام تجوید البراعه بر آن نوشته و یک نسخه از تجرید در کتابخانه

مدرسہ سپهسالار جدید طهران موجود است - الدار لمنشور - مشرح

الاشادات که کتاب اشارات یا اشارات الواصلین تألیف علی بن سلیمان مذکور
 را در کلام و حکمت است شرح کرده. شرح امئة کلمه که شرح صد کلمه

از کلمات قصار جناب علی (ع) است - دیگر شرح نهج البلاغه که مذکور

شد و سه شرح کبیر و صغیر و متوسط بر آن کتاب مستطاب نوشته و شرح

کبیر در تهران چاپ سنگی شده و یک نسخه خطی آن نیز بشماره ۳۰۶۹

در کتابخانه مذکور موجود است - قواعد المرام فی الکلام - المعراج

السمائی - النجاة فی القیامه فی امر الامامه و غیرها .

ابن حکایت را باین میثم نسبت میدهند -

گویند در بدایت حال، در مراده را بروی خود

بسته بود و در حال انزوا و عزلت بتحقیق حقایق

حکایت طرفه‌ای

از ابن میثم

علمیه اشتغال داشت. پس علماء عراق و حله که از مراتب کمالات وی مطلع بودند نامه‌ای مشعر بر مذمت او بدین رویه‌اش نوشته و تذکر دادند که عجب است که با مهارتی که در علوم و فنون دارد بانزوا گذرانده و انوار آن کمالات متنوعه خاموش گردد. او چند شعری مشعر بر کساد علم و رواج بازار مال در جواب ایشان نوشته و از آنجمله است :

تبیین لی ان المحاسن کلها فروع وان المال منهاهو الاصل

لکن اهل عراق نپذیرفتند و نوشتند که تو در حکم باصالت مال بخطا رفته و قضیه را برعکس نوشته‌ای و کمال را بمال چه حاجت است و آموخته‌ها به اندوخته چه ضرورت. پس آن حکیم دانشمند ناگزیر این چند شعر را در تأیید حکم مذکور بنگاشت :

قد قال قوم بغیر فهم ما المرء الا بدرهمیه

مال المرء الا باصغریه من لم یك درهم لدیة

فقلت قول امرء حکیم لم تلفت عرسه الیه

و چون دانست که با این گونه مکاتبات حل اشکال نخواهد شد خودش عازم عراق گردید که صدق آن کلام بطریق حس و معاینه نیز مکشوف دارد. بعد از ورود لباسهای کهنه پوشیده حاضر درس یکی از اکابر وقت که پراز فضایل نامی بود شد و در صف نعال (آستانه) نشسته و اکرامی و پرسش حالی از ایشان ندید تا در اثنای درس مشکلی پیش آمد که تمامی حاضرین در حل آن فروماندند پس ابن میثم با بهترین توجه و بسیار دقیق آنرا حل کرد لکن اصلا طرف توجه حاضرین نشد بلکه بعضی از ایشان بطریق استهزا گفت گمان میکنیم که تو طلبه هستی. تا وقت طعام رسید و با یکدیگر مشغول صرف غذا شدند و برای آن شیخ

حقیقت بین نیز قسمت کمی جدا گانه داده باخودشان هم کاسه‌اش ننمودند تا مجلس متفرق شد و فردای آنروز با دستاری کلان و لباسهای فاخر آستین فراخی، باز در همان مجلس درس حاضر و بمجرد ورود مراسم تجلیل و احترام تمام معمول و همه بلند شدند و استقبالش کردند و در صدر مجلس نشانده و زیاده از حد تعظیمش کردند و چون شروع بدرس و مباحثه شد و مذاکرات علمی بمیان آمد شیخ از روی عمد پاره کلمات فاسد و کاسدی مذکور داشت که با آنهمه دور از صحت عقلی و شرعی بودن آنها بازهم مورد تحسین و آفرین گردید تا آنکه وقت طعام شده و سفره گسترده بازهم شیوه ادب را کاءلارعايت کردند پس شیخ آن آستین فراخ خود را بطرف غذا انداخته و فرمود (کل یه کمی) یعنی آستینم بخور چون آن حالت را دیدند بصدا وانکار برآمده گفتند این چه حرفی است. گفت همه این طعامهای لذیذ برای آستین من و جامه های قیمتی و فاخر من است نه خود من والا من همانم که دیروز با هیأت فقرا و وضع و لباس مناسب علماء آمدم و محل تکریم نشدم سهل است، مورد استهزاء و اهانت هم گردیدم و سخنان صحیح و درست من اصلا قابل استماع تلقی نگردید و امروز برخلاف زی علماء به هیأت اغنیاء آمدم مشمول این همه احترامات شدم و سخنان سست و بی اساسم نیز مورد قبول واقع گردید و جهل با غنا را بر علم با فقر مقدم داشتید و من همان ابن میثم هستم که در باب اصالت مال و غنا با شما مکاتبه کردم. و چون صدق قول من با معاینه مکشوف گردید دیگر مجال انکار نداشتند خودشان اقرار کردند و از در اعتذار وارد شدند.

۳۲- ابن ماجه

پزشك نامی اندلس وفيلسوف بزرگ (تالی مرتبه فارابی)

ابن ماجه یا ابن الصائغ محمد بن یحیی بن صائغ ماجی اندلسی مکنی بابی بکر معروف بابن الصائغ و ابن ماجه که در نامه دانشوران من باب نسبت بجد محمد بن صائغ و در وفیات الاعیان محمد بن ماجه نوشته و در روضات نیز در حرف (ب) بعنوان بوبکر بن صائغ نوشته و گوید که معروف به ابن ماجه است و بهر حال مسمی واحد و از اعلاظم اطباء و حکمای اسلامی اوائل قرن ششم هجریست و در علوم متنوعه از طب و فلسفه و منطق و هندسه و موسیقی و جغرافیا و نجوم و ریاضیات و طبیعیات و نحو و ادبیات و علوم عربیه وارد و از نوادر روزگار بوده و قرآن مجید را حفظ بوده است. بعضی او را به غزالی و ابن سینایش ترجیح میدهند و گویند بعد از فارابی حکیمی بالاتر از او نیامده است. اضافه بر مراتب علمیه در اثر کیاست و فطن باصول سیاست نیز گاهی در سر قسطه و گاهی در فاس بمقام وزارت رسید تا آنکه محسود اکابر وقت گردید و فتح بن خاقان معروف در کتاب مطمح الانفس یا قلاند العقیان به زندقه و سوء عقیده اش منسوب داشته و گوید که او قرآن مجید را عقیده ندارد و به بعضی از آیات آن استهزاء مینماید و در هنگام استماع آیات نهی و تهدید بجسارتش افزوده و منکر معاد و بمدبر بودن کواکب

و مثال نباتات بودن انسان معتقد موت او را مثل خشکیدن آنها فناء ابدی میدانند و بسیاری از این قبیل بدو نسبت داده اند و گروهی همه این کلمات را حمل بر حسد و رقابت داشته اند و او را با تدین و حسن عقیده ستوده و تمجیدش کرده ، گویند که در موقع مرگ و حضور اجل این شعر را فروخواند :

حان الرحیل فودع الدار التی ماکان ساکنها بها بخلد
 لم ارض الا الله معبوداً ولا دنیا سوی دین النبی محمد
 و بالجمله این حکیم دانشمند موافق عادت منجوسه زمان دچار بلیات بوده و در رمضان سال پانصد و بیست و سیم یا پنجم هجری قمری در حدود سی و پنج سالگی در شهر فاس در گذشت و بعقیده ابن خلکان و بعضی دیگر بواسطه سمی که در بادنجان داخل کرده بودند مسمومش کردند. و با آن همه سن جوانی تألیفات بسیاری داشته که بجهت حلول اجل به ترتیب و تنظیم بسیاری از آنها موفق نیآمده و ترجمه لاتینی بعضی از آنها نیز دستور العمل مدارس اروپا بوده است .

از مشهورترین تألیفات اوست - اتصال العقل بالانسان - اختصار الحاوی للرازی - الاسطقسیات - البرهان - شرح کتاب السماع الطبیعی لارسطو - الغایة الانسانیة - الفحص عن النفس النزویة و کیف هی و لم تنزع بماذا تنزع - قول علی کتاب الکون و الفساد و لارسطو - المزاج - النفس و غیر اینها و اما تجیبی و سرقسطی گفتن او بجهت آنستکه در شهر تجیب از بلاد ناحیه سرقسطه از نواحی اندلس تولد یافته است .

۳۳ - مذهب الدین

کمال، چشم پزشک نامی شرق و رئیس الاطباء عصر خود

مذهب الدین عبدالرحیم بن علی مکنی بابی محمد و ملقب بمذهب الدین و موصوف بدخوری یا دخوار از مشاهیر اطباء اسلامی اوائل قرن هفتم هجری و در بدایت حال، مانند پدرش به کمالی اشتغال داشته و سپس ریاضیات و فنون حکمت و علم طب را تکمیل و طبابت و معالجه آغاز کرد و در نتیجه مهارتی که در علم طب داشته رئیس الاطباء و حکیم باشی بیمارستان کبیر دمشق گردید، و ثروت و سامان بی پایان رسیده و بسیاری از کتب طب و غیره را بخط خودش که بسیار خوب بوده نوشته . و در سال ششصد و بیست و هشتم هجری قمری بلا عقب در گذشته و خانه خود را برای مدرسه ساختن تدریس طب وقف کرده و کتب علمیه و تمامی دارائی خود را نیز بهمان مدرسه تخصیص داده و تلخیص اغانی ابوالفرج اصفهانی و تلخیص کتاب حاوی ابوبکر رازی و کتاب الجنیه و بعضی از آثار نفیسه دیگر از تألیفات او میباشد .

در دوره اسلامی برای طبابت مقررات سختی بوده که توسط رئیس الاطباء اجرا میشد . پس از گذراندن امتحان پروانه طبابت داده میشد . مشهورترین رؤسای اطباء سنان بن ثابت در بغداد و مذهب الدین

داخوری (مذکور در فوق است) ریاست طبای مصر را عهده دار بود .
و چون در داروسازی و دارو فروشی تقلباتی پدید آمد ، برای داروسازان
نیز رئیس مناسبی تعیین گردید و دارو سازان و دارو فروشان مجبور
بگذرانیدن امتحان شدند . کسانی که در امتحان شکست می خوردند از
کار خود ممنوع میشدند و این امتحان دارو سازی اولین بار به امر
(افشین) در بغداد توسط زکریا ابن طیفوری اجرا شد و داستان مفصلی
دارد . اطبا عموماً دو دسته بودند دسته ای که برای سپاهیان و خلفا و
دولتیان طبابت میکردند و از دولت حقوق می گرفتند و دسته دیگری که
اشخاص عادی را معالجه میکردند .

(۲) پزشکان بچند طبقه تقسیم میشدند از اینقراره: پزشک کلی .
چشم پزشک . دندان ساز . جراح . ماما . پزشک زنان . پزشک ویژه دیوانگان .
خون گیر (کسی که در رک زدن و حجامت تخصص دارد) و در واقع
مثل امروز پزشکان آن ایام هر کدام در قسمتی تخصص داشتند در مصر
بواسطه بدی آب و هوا چشم پزشک (کحال) بیشتر پیدا میشد و آب
سیاه را با داغ کردن چشم معالجه میکردند همانطور که امروز آن
بیماری بوسیله الکتریکتا علاج میشود . زنان پزشک نیز میان مسلمانان
کم نبودند از آن جمله اخت الحنفیة اندلسی و دخترش که از علم طب بخصوص
در بخش بیماریهای زنانه سر رشته کامل داشتند . و کسی جز آن مادر
و دختر زن حرمسرای منصور خلیفہ اندلس رامعاینه و معالجه نمیکرد .
زینب پزشک بنی اود از زنان نامی دوره امویان است که در شام طبابت
میکرده است بخصوص در عمل جراحی چشم ماهر بوده است . پاره از
آنان بعلم و ادب نیز شهرت داشتند مانند شهده دینوری و بنت دهین .

اللوز دمشقی و غیره که نابغه زمان خود بشمار می آیند. تحقیقات اطباء اسلام برای تشخیص بیماری منحصر بمعاینه و آزمایش ادرار و گرفتن نبض بود باین قسم که بیمار با شیشه ادرار نزد پزشك میآمد پزشك او را میدید، بعد برای تحقیق بیشتر آنرا میچشید که بدانند قند یا ترشی یا موادزیادی دیگری در آن هست یا نیست؟! سپس حرکت نبض مریض را بدقت رسیدگی میکرد چونکه بعقیده اطباء اسلام از حرکت نبض وضع قلب مریض و از چشیدن و دیدن ادرار وضع کبد و اخلاط وی معلوم میگردد و عجب آنکه تاکنون آن آزمایش در دنیای متمدن بحال خود باقیست و اطباء از نبض و ادرار، بیماری را تشخیص میدهند.

۳۴ - ابن جلیجل

دانشمند و گیاه‌شناس نامی در قرن چهارم و تکمیل‌کننده نبات‌شناسی ابن جلیجل - سلیمان بن حسان اندلسی قرطبی مکنی بابی داود و معروف بابن جلیجل از اطباء نامی و از گیاه‌شناسان قرن چهارم هجرت است که در عهد هشام بن حکم بن عبدالرحمان دهمین خلیفه اموی اندلس ۳۶۶ - ۴۰۳ ه در شهر قرطبه از بلاد اندلس بمعالجه و تدریس طبیبی اشتغال و طبیب مخصوص هشام بوده است. ابن جلیجل علاوه بر مشاغل طبیبی تحقیقات کافی در گیاه‌های دارویی و خواص طبیبی آنها که دیسفوری‌دس ننوشته بود بر آن افزود. و در اواخر قرن چهارم ذیلی بر کتابهای گیاه‌شناسی که از یونانی عبری ترجمه کرده بودند نوشت و گیاه‌هایی را شرح داد که قدما آنرا نمیدانستند و از خواص آن بی اطلاع بودند. در قسمت گیاه‌شناسی مسلمانان عملیات درختانی انجام داده‌اند. و در دوره نهضت عباسی ابتداء با ترجمه تألیفات دیسفوری‌دس و جالینوس و کتابهای هندی، به آن کار اقدام کردند و در زمان متوکل، استفان ابن باسیل کتاب گیاه‌شناسی دیسفوری‌دس را از یونانی عبری ترجمه کرد و چون استفان، نام عبری پاره‌ای از گیاه‌ها را نمیدانست، آن اسامی را بهمان زبان یونانی در ترجمه نگاشت، تا مگر خدا کسی را پس از وی برگزیند و آن نامها را عبری در آورد. این ترجمه‌ها بهمان وضع ناقص در واسط

قرن چهارم هجری در ایام **الناصر بالله** به اندلس برده شد و مردم از آن تاحدی استفاده می کردند تا آنکه در سال ۳۳۷ هجری پادشاه **قسطنطنیه** با ناصر مکاتبه کرد و کتابهایی برای وی فرستاد که از آنجمله کتاب گیاه شناسی دیسفوریدس بزبان یونانی بود. با این مزیت که در نسخه نامبرده شکل گیاهها با تصویرهای عجیب رومی نیز ترسیم شده بود و چون در اندلس کسی یونانی نمیدانست ناصر از پادشاه روم کسی را خواست که یونانی و لاتین بداند (در اندلس بسیاری از مردم لاتین میدانستند) پادشاه روم راهبی را بنام نیکلا نزد ناصر فرستاد، راهب در سال ۳۴۰ هجری بقرطبه رسید و با کمك عده ای که لاتین و عربی میدانستند نقیصه های ترجمه استفان را برطرف کردند و اسامی یونانی گیاهها را عربی ترجمه کردند. و ابن جابل مزیدی بر آن نوشته و به تکمیلش پرداخت. در اینجا و چند جای دیگر این کتاب چون نامی از قرطبه برده شد مناسب میدانم راجع به قرطبه که در آن دوره یکی از دارالعلم های بزرگ اسلامی و از جهت عظمت بمنزلۀ پاریس و مسکو و لندن امروزه بوده شرح مختصری بیان کنم - شهر قرطبه از توابع اندلس واقع در کنار رودخانه وادی الکبیر و از آن رود مشروب میشده و پیش از اسلام آباد بوده است. تصور میرود از بناهای مردم کارتاژ باشد و رومیها در سال ۱۵۲ قبل از میلاد قرطبه را فتح کردند و چندی دست بدست گشت تا مسلمانان آنجا را گشوده در طلیطله فرود آمدند سپس قرطبه را مرکز حکمرانی خویش ساختند. امویان با ساختن کاخها و پلها و مسجدها بروسع آن افزودند. مساحت اصلی شهر ۳۳۰۰۰ ذرع مربع بود و هفت دروازه داشته است. لکن مسلمانان ۳۱ کوی تازه در اطراف شهر سابق بنا کردند و در هر

کوی مسجدها و گرمابه ها و خانه ها و دکانهای کافی ساختند تا آنجا که طول شهر اطراف آن به ۲۴ میل و عرض آن به شش میل رسید یعنی مساحت شهر قرطبه ۱۴۴ میل مربع گشت. در صورتیکه مساحت لندن در سال (۱۹۰۵) ۱۱۷ میل مربع بوده و تمام این مساحت عبارت از خانه ها و کاخها و باغها و مسجد ها و گرمابه ها بوده است که کنار وادی الکبیر بنا شده بود.

بناهای قرطبه و اطراف آن مکرر سرشماری شده و خلاصه آن سرشماری در دوره آبادی شهر مزبور بقرار زیر بوده است.

۱۱۳۰۰۰	خانه های عادی
۴۳۰	کاخهای بزرگ
۶۳۰۰	عمارات رجال دولت
۳۸۷۳	مسجدها
۹۰۰	گرمابه ها
۱۲۴۵۰۳	جمع کل بناها

بعضی از مورخان صورت ساختمانهای قرطبه را در زمان ابن ابی عامر چنین نگاشته اند خانه های عادی ۲۰۰۰۰۰ - خانه های رجال دولت ۶۰/۳۰۰ - دکانها ۸۰۴۵۵ - وعده زیادی گرمابه و کلادانسرا که اگر مجموع این بناها را با بناهای امروز قاهره مقایسه کنیم دو برابر آن میشود و شاید این ارقام اخیر خالی از اغراق نباشد و رقم سابق بیشتر بحقیقت نزدیک است.

از ملاحظه ارقام فوق معلوم میشود که اشراف و اعیان در قرطبه زیاد بوده اند و تقریباً شش در صد عمارات متعلق باشراف بوده است.

در صورتیکه عمارات اشراف شهر رم در دوره ترقی و عظمت آن دوهزار خانه بیش نمیشده است. جمعیت قرطبه در آن روز دو میلیون میشده است. قرطبه در دوره اسلامی یکی از دارالعلمهای اسلام بوده پیرسومینویسد که در اروپای ظلمانی آن دوره محصلین از کشورهای اروپا برای تحصیل بدانشگاههای آن هجوم میآوردند.

کتابخانه قرطبه در آن دوره دارای چهارصد هزار کتاب بوده است. قصر کبیر عبدالرحمن که در او ۴۳۰ خانه مطالو هریک موسوم بیک اسم و دارای برکهها و دریاچهها و حوضها بوده است و صور حیوانات درنده و پرندگان و درختانی باشاخههای سیم و زر ترتیب داده بودند که بوسیله قناتهای سربی از راههای دور و میان کوهها تا داخل قصر آب آورده و بحوضها میریخته و فوارهائی از زر و سیم بشکل حیوانات زیبا در آنها ترتیب داده بودند که از جمله کاخهای عجیب این شهر بوده است. دیگر مسجد قرطبه که از حیث مساحت و تجمل و عظمت از آنار شکفت اسلامی است که مسجدی به بزرگی زیبائی آن یافت نمیشد.

دیگر کاخ الزهرا که چندین میلیون صرف ساختمان آن شده و کاخ الزهره است که هریک از آنها از حیث وسعت و عظمت و تجمل و زینت کم نظیر بوده و همچنین پل معظم قرطبه است که عموماً این بناها بوسیله مهندسمین و صنعتگران و معماران اسلامی ساخته شده است و شرح مفصلتر آنها در تاریخ مختصر اندلس در ذیل شرح حال ابن رومیه اندلسی در همین کتاب بیان شده است.

۳۵- ابن بیطار

پیشوای بزرگ و دانشمند نامی گیاه‌شناس در شرق و غرب و رافع سهو و خطاهای جالینوس و دانشمندان معرفة النبات دیگر

ابن البیطار - عبدالله بن احمد یا حمید بن یبطار اندلسی مالقی مکنی بابی محمد و ملقب به ضیاءالدین معروف بابن بیطار از اکابر اطباء و اجلای علماء و دانشمندان معرفة النبات و پیشوای علمای گیاه‌شناسی و از بزرگترین خدام تمدن اسلامی است و شهرت او به نباتی و عشاب نیز از همین باب بوده است، که از عشب بمعنی گیاه و نباتات تازه اشتقاق یافته است. ابن البیطار پس از آنکه علوم و فنون متداوله و علم معرفة النبات را در مولد خود شهر مالقه از بلاد اندلس بحد کمال رسانید، از سن بیست سالگی برای غور و بررسی نباتات سالیان درازی بصوب شامات و مراکش و جزایر تونس و یونان و ایتالیا و روم و افریقا سیاحتها کرده و با جمعی کثیر از دانشمندان معرفة النبات ملاقات کرد و به تحقیقات بسیاری در مزایای آن علم شریف موفق آمده و در تحقیق نباتات و خواص و اسامی و مواضع آنها با آن همه اختلافات بی‌پایان که دارند علامه وقت و وحید عصر خود بوده و عاقبت بمصر رفته و بخدمت ملک کامل محمد بن ابی بکر ایوبی حکمران وقت وارد و بریاست گیاه‌شناسان منصوب و مشمول مراحم شاهانه گردید و در حضور او بشام رفته و با ابن ابی اصبیعه موفق الدین

ملاقات کرده و موفق‌الدین با آنهمه تبجری که در فن معرفة النبات داشته از کثرت احاطه وی در حیرت مانده و گوید برای معاینه نباتات و کسب اطلاع از مزایای آنها بهمراهی ابن بیطار بنواحی دمشق رفتیم پس هر نباتی را که میدید اسم عربی و یونانی و خواص طبی و محصول کجا بودن و منابت آن را کاملاً بیان کرده و سهو و خطای هر يك از جالینوس و دیسکوریدوس و دیگر دانشمندان معرفة النبات را که در هر يك از آنها داشته اند بیان میکرد. باری ابن بیطار بعد از وفات ملك کامل باز بمصر رفته و نزد پسرش ملك صالح نجم‌الدین نیز بهمان خدمت و عزت سابق خود ماند. و در نتیجه زحمات بی‌پایان خود به تألیفات ظریفه موفق آمد.

از تألیفات

او

الابانة والاعلام بما فى المنهاج من الخلل و

الاهوام که اشتباهات و اوهام کتاب منهاج البیان

ابن جزله را که در ادویه مفرده و مرکبه نوشته

شده است حاوی است - الأفعال الغریبه والخواص العجیبه - تذکره در طب که بتذکره ابن بیطار معروف است - جامع الادویه والاغذیه المفرده که در طب بمفردات ابن بیطار معروف و بامر ملك صالح تألیف و در قاهره چاپ و جامعترین و مهمترین کتب مفردات بوده و مجلسی در کتاب سماء و عالم بسیار از آن نقل میکند - المغنی فی الادویه المفرده فی العلاج بالادویه المفرده که در معالجه هر عضوی بطور مختصر بحث کرده و محل استفاده اطباء است و يك نسخه قدیمی آن در کتابخانه بلدیة (شهرداری) اسکندریه موجود است. وفات ابن بیطار در سال ۶۴۶ هجری در دمشق واقع گردید.

ابن بیطار پس از مطالعه و مذاقه در کتب دانشمندان و مسافرت‌هایی
بکشورهای شرق و شمال و جنوب مدیترانه (بحرالروم) و آمیزش با
گیاه‌شناسان و دارو سازان و مشاهده گیاه‌های طبی در محل روئیدن
آنها به بلاد مغرب نیز رفته همین تحقیقات را انجام داد. پس از این همه مطالعه
و تجربه آموزی، کتابهای مهمی را در گیاه‌شناسی تألیف کرده که
در نهضت علمی اروپا مورد کمال اعتماد و استناد علمای مربوط می‌باشد.

۳۶- دمیری

حیوان شناس نامی و بزرگ اسلام مشهور در

شرق و غرب (مؤلف حياة الحيوان)

دمیری - محمد بن موسی بن عیسی بن علی ملقب به کمال -

الدین و مکنی بأبی البقاء مصری . دمیری از اکابر علماء و فقهاء شافعیه است. در بدايت حال در رشته خیاطی مشغول تکسب بوده سپس مشمول توفیقات الهی گردیده و از شهاب الدین سبکی و شیخ جمال الدین اسنوی مراتب علوم و معارف را فرا گرفته و در تمام فنون متداوله مهارتی بسزا یافته و در عبادت و تلاوت حظی وافر داشته، و اصلاً لباس فاخر نپوشیده و زیر بار قضا نرفتگی .

حياة الحيوان که از پانصد و شصت کتاب و

از تألیفات

یکصد و نود و نه دیوان اشعار عرب تألیفش داده

او

و فوائد بسیار طبی و ادبی و فقهی و حدیثی را

حاوی و بنام کبری و صغری دو نسخه اش کرده و در کبری تاریخ و تعبیر خواب را نیز افزوده و مشتمل بر ترجمه حال جمعی از شعراء و اوباء و فلاسفه و علماء و خلفاء بوده است و مرتب بحروف معجم در اسامی حیوانات میباشد و بارها در ایران و استامبول و مصر چاپ و ترجمه انگلیسی قسمت عمده آن نیز در لندن و بمبئی بطبع رسیده است . ابن

کتاب مشهور هرديار و مرجع استفاده اکابر فضلاء و دانشمندان میباشد.
دیگر از تألیفات او - الجوهر الفريد في علم التوحيد - الديباجه في شرح
سنن ابن ماجه - شرح منهاج نووی .

دمیری در سال ۸۰۸ هـ در قاهره وفات کرد . ولادتش در سال ۷۴۲
یا ۷۴۵ یا در حدود ۷۵۰ هجری قمری بوده است .

۳۷ - ابن الرومیه

داروساز و طبیب نامی نباتی اسلام در مغرب زمین و اندلس
ابن الرومیه - احمد بن محمد بن مفرج یا مفرج بن ابی الخلیل
طبیب نباتی اموی اندلسی که در اشبیلیه از شهرهای اندلس تولد و در همانجا
وفات یافته است، مکنی بابی العباس که اضافه بر اینکه از ارکان نباتیین
(گیاه‌شناسان) و اطباء و در هر دو قسمت علمی و عملی طب ماهر و در علم
معرفة النبات متبحر بوده، از اکابر فقها و محدثین نیز میباشد که در
فقه و حدیث نیز گوی سبقت از دیگران ر بوده و در این دو علم شریف
بمنزله دو نفر فقیه و محدث کامل است و با اینهمه باز هم برای توسعه
علمی به بلاد مصر و شام و عراق و حجاز مسافرتها کرده و از مشایخ
بسیاری استماع حدیث کرده و نباتات بسیاری را که در دیار اندلس
(مغرب زمین) وجود نداشته معاینه کرده و مشمول عنایات ملک عادل
ابوبکر ایوب پادشاه مصر بوده و از کثرت استغنائی طبع بخدمت اکابر
رغبت نکردی.

از تألیفات
او

ترکیب الادویه - تفسیر اسماء الادویه المقردة -
اختصار کتاب دارقطنی در غرائب و مشکلات
احادیث مالک - عیون الاخبار و کنز الاخبار

المعلم به مازاده النجاری علی کتاب مسلم .

وفات ابن رومیة در سال شصت و سی و هفتم هجری قمری در هفتاد و هفت سالگی در اشبیلیه از بلاد اندلس واقع گردید .

اندلس^۱ قسمتی از سر زمین اسپانیاست که در سال ۹۲ هجری در زمان حکومت امویان به تسخیر مسلمین درآمد^۲ نخستین سردار مسلمانی که به اندلس رفت از تنگه دریائی که بحر الروم (دریای مدیترانه) را باقیانوس اطلس وصل و انتهای شمالی قطعه افریقا را از انتهای جنوبی اروپا جدا میسازد عبور کرد و این دژ مستحکم طبیعی و کوهستانی را که محاط با بهای مدیترانه و اقیانوس اطلس میباشد فتح کرد و وارد خاک اروپا گردید طارق پسر زیاد بود که بهمین مناسبت از آن تاریخ تا کنون آن محل بنام تنگه یا باب جبل الطارق نامیده شده . پس از وی موسی بن نصیر سردار دیگر اسلام بود این دو سردار در زمان حکومت امویان

۱- اندلس بر تمام اسپانیا و پرتغال یعنی تمام شبه جزیره ایبری نام گذاشته شده بود و من باب تسمیه نام جزء بر کل تمام آن سرزمین را در دوره تسلط اسلام اندلس مینامیدند و چنانکه در متن اشاره شده اکنون نام قسمتی از سرزمین اسپانیا است :

۲- مسلمین تنها بتسخیر کشورهای اسپانی یعنی اندلس و غیره اکتفا نکرده بودند، پس از آنکه تمام اسپانی و شبه جزیره بزرگ ایبری را تصرف در آوردند از اسپانیا گذشته بکوه های صعب العبور پیرنه رسیدند و از آنجا بخاک فرانسه تاختند تا ورودن که در مرکز فرانسه است پیش رفتند (سال ۱۱۴ هجری) . ملل غرب که این را دیدند بلرزه درآمدند ، چه بیم آن داشتند که دشور آنان مانند اسپانی بدست مسلمانان بیفتد لذا با هم متحد گشته با تمام قوا در محلی میان تورس و بواتیه با مسلمانان جنگیدند . این جنگ در زمان شارل مارتل سردار نامی فرانسه و عبدالرحمن سردار اسلام واقع گردید .

قسمتی از این سرزمین را که بنام اندلس بود مسخر و از طرف خلفای بنی امیه در آنجا فرمانروا گشتند. همینکه عباسیان بخلافت رسیدند بنی امیه را قتل عام کردند، جوانی از آنان جان در برده بافریقا رفت و از آنجا سوار کشتی شده در اندلس پیاده شد و بر فرمانروای آنروز اندلس عبدالرحمان بن یوسف فهری فایق آمده حکومت اندلس را بدست آورد و ابتداء بنام سفاح خلیفه عباسی خطبه خواند اما عباسیان این جوان را از حکومت اندلس معزول ساختند او هم بفرمان بنی عباس اعتنا نکرده در اندلس ماند و خود فرمانروا شد، این جوان اموی عبدالرحمان بن معاویه بن هشام بن عبدالملک که قرطبه را پایتخت خود قرار داد و خود را امیر اندلس خواند ۱۳۸ هجری پس از عبدالرحمان عده ای از جانشین های او نیز خود را امیر میخواندند تا آنکه نوبت به عبدالرحمان سوم رسید این مرد بزرگترین فرمانروای اموی اندلس میباشد. عبدالرحمان بجای امیر خود را خلیفه گفت و بافرنگیان جنگهای بسیار کرده آنانرا شکست داد. پس از او چند تن دیگر در اندلس فرمانروا شدند لکن هیچیک پیاپی عبدالرحمان سوم نرسیدند. در قرن پنجم هجری حکومت اندلس میان چند دسته از بزرگان عرب تقسیم گشت که مشهورترین آنان طایفه (عباده) فرمانروایان اشبیلیه میباشد این دسته اخیر نیز پس از چندی ناتوان گشتند و برای رد حملات فرنگیان بسلاطین شمال افریقا (مرا بطین) پناه آوردند لکن اینان که بکمک آمده بودند اندلس را برای خود گرفته دست فرنگیان و فرمانروایان عباده عرب را از اندلس کوتاه ساختند و سرانجام در سال ۱۴۹۲ میلادی فرنگیان

باندلس هجوم آوردند و این کشور را یکباره از جنگ مسلمانان در آوردند.

نمونه ای از تمدن و فرهنگ و عظمت و تحمل مسلمین

اندلس در دوره اسلامی

اتفاقاً کشور اندلس سهم بزرگی در تاریخ تمدن اسلام دارا شد. بناهای عالی اسلامی در اندلس برپا گشت، آموزشگاه های مهم تأسیس یافت، دانشمندان و سخنوران نامی از آن سرزمین اسلامی برخاستند که در این کتاب تنی چند از آنان نام برده شدند.

همچنین مسلمین بروسعت و عظمت و آبادی شهرها مانند قرطبه و غرناطه و اشبیلیه و طلیطله و غیره فزودند و بوسیله مسامین، بزرگترین مساجد و دانشگاهها و معظم ترین کاخها و ساختمانها در آن سرزمین بنا گردید، و بگفته ابن خلدون آنچه از آثار و عمارات و بناهای اسلامی آن دیار را که باقیمانده است در نظر بگیریم و خرابیهای ناشی از آنهمه جنگ و آشوب را نیز بحساب بیاوریم خواهیم دانست که عمارات اسلامی چه اندازه بوده و چه عظمتی داشته است. بالجمله امویان در اندلس بناهایی کردند که شهرتش در سراسر آفاق پیچید و تاکنون پس از چند قرن آثار آن برقرار میباشد و برای نمونه چند ساختمان اسلامی را که در قرطبه و غرناطه بوده در اینجا یاد میکنیم.

۱۰- کاخ بزرگ القصر الکبیر - این کاخ از شاهکارهای معماری

اسلامی بوده که عبدالرحمان در اواسط قرن دوم هجری ساختمان آنرا شروع کرد و دیگران که پس از وی آمدند آنرا بیابان رسانیده وسعت دادند. این کاخ بزرگ از ۳۰ دستگاه عمارت تشکیل می یافته که بعضی از آنها

كاخهای مجللی بوده و هر يك نام ویژه داشته است . مانند قصر الكامل - المجدد - الحائر - الروضة - المعشوق - المبارك - الرستق - السرور - البديع - وغيره . در تزئین و آرایش این کاخها نهایت درجه ذوق و سلیقه بکار رفته بود بقسمیکه بوسیله لوله کشی - لوله‌های سربی از راههای دور و از کوه‌های بلند باین کاخها آب می‌آوردند و بدریاچه‌ها و استخرها و حوض‌ها میریختند و فواره‌هایی بشکل حیوانات درنده و با پرندگان زیبا از زروسیم‌ناب بطرز بدیعی ساخته بودند که از دهان و منقار آنها آب در حوضهای مرمر وارد میشد .

۲- مسجد قرطبه - از آثار اسلامی شگفت قرطبه یکی هم مسجد آن است که بنا بگفته تاریخ نویسان در سراسر ممالك اسلامی آن زمان مسجدی به بزرگی و قشنگی آن یافت نمیشد، این مسجد پیش از آمدن مسلمانان باندلس کلیسا بوده، پس از فتوحات اسلامی مانند کلیسای دمشق میان مسلمانان و مسیحیان تقسیم گشت، لکن تدریجاً مسلمانان تمام کلیسا را تبدیل بمسجد کردند و شگفت‌تر از همه گلدسته آن مسجد است که در هیچیک از مساجد اسلامی چنان گلدسته‌ای یافت نمیشود . بلندی این گلدسته تا جای اذان گوبه ۵۴ گز میرسد و تا بالای گلدسته ۷۳ گز بوده است و در هر چهار گوشه عرض آن به ۱۸ گز میرسید و تمام آنرا از سنگهای گران ساخته بودند .

کم کم مسجد مذکور توسعه پیدا کرد و در زمان الناصر اموی وسعت آن ۲۲۵ گز در ۲۰۵ گز شد و در دوره الحکم صد و پنج گز بدرازای آن افزوده شد و طول مسجد به ۳۳۰ گز رسید و ابن عامر ۸۰ گز بعرض آن اضافه کرد و عرضش ۲۸۵ گز گشت زمین مسجد با

یازده تخته سنک فرش شده بود و عرض تخته سنک وسطی ۱۶ کز میشد و عرض دو تای شرقی و غربی ۱۴ کز و شش تای دیگر هر کدام ۱۱ کز بود. سقف شبستان مسجد را بر ۱۲۹۳ ستون مرمر استوار ساخته بودند. در این مسجد ۲۸۰ شمعدان نقره میسوخت. در میان مسجد چیزی مانند تنور مسی گذارده بودند و هزار چراغ روی آن روشن میشد.

این مسجد ۹ دراز مس زرد (برنج) داشت، دیوار محراب و در مقصوره مسجد را از زر ناب ساخته بودند و تمام کاشیهای آن زر کوب بود و دور بالای هر گلدسته، سه سیب دیده میشد. که دو تای آن زر و یکی سیم بود و دور هر سیمی سه وجب و نیم میشد زیر هر سیب و بالای آن يك گل سوسن و يك انار زرین روی يك میله آهنی قرار داشت. در منبر خانه مسجد نسخه ای از قرآن مجید بخط عثمان گذارده بودند و جلد آنرا با زر و جواهر گوناگون تزیین کرده و حریر لطیفی روی آن کشیده بودند. قرآن روی يك چهارچوبه عود تازه قرار داشت و چهارچوبه را با میخهای زر کوبیده بودند. مؤلف کتاب *فتح الطیب راجع* باین مسجد و هزینه روشنائی و اداره آن، شرح مفصل و مبسوطی نگاشته، طالبان بآن کتاب مراجعه کنند. همینکه فرنگیان قرطبه را گرفتند، آن مسجد را کلیسا کردند و اکنون هم کلیسا میباشد لکن آیات و خطوط غربی و نقش و نگارهای اسلامی آن، بحال سابق مانده است.

۳ - کاخ زهراء (قصر الزهراء) از کاخهای مجلل اسلامی

قرطبه است که *الناصر خلیفه* در سال ۳۲۵ هجری آنرا در چهار میلی شهر بنا کرد و *الحکم* ساختن آنرا با تمام رسانید و در واقع چهل سال

تمام ساختن آن طول کشید. این کاخ شهر کوچکی بوده که درازای آن از مشرق بمغرب (۲۷۰۰) گز و عرض آن ۱۵۰۰ گز میشد و ۴۳۰۰ ستون در آن دیده میشد که بعضی از آنها را از روم و تونس و قسطنطنیه هدیه داده بودند و همه ستونها از مرمر سفید و سبز و پشت گلی و سیاه و سفید بود. در این کاخ مانند قصر الکبیر يك مسجد عالی و چندین کاخ و چندین باغ بوده و دریاچه هائی داشته است که ماهیهای رنگارنگ در آن شناور بودند. دیگر از چیزهای تماشائی این کاخ حوضهای مرمر، نقاشی زرکاری و ساده آن بود از آنجمله حوض مرمری که تصویر مجسمه مرد و زن در آن کار رفته بود و آنرا از قسطنطنیه بقرطبه آورده بودند. الناصر خلیفه آن حوض را در خوابگاه خود در قسمت شرقی معروف بمونس کار گزارد و استادان قرطبه دوازده مجسمه از زر سرخ با جواهرات عالی برای این حوض ساختند. این مجسمه ها عبارت از شیر بود که کنار آن آهویی قرار داشت و پهلوی آن نهنگی دیده میشد که روی آن ازدها و عقاب و فیل بود و در هر دو طرف آن کبوتر و شاهین و طاووس و جوجه و مرغ و خروس و قوش و باز زر مرصع گزارده بودند و ازدهان و منقار آنها آب بیرون میریخت. همچنین باغ وحش بزرگی در این کاخ ساخت و باغ بزرگتری برای نگاهداری پرندگان احداث کرده بود و تمام اطراف و بالای آن باغ سیم کشی مخصوصی داشت که پرندگان بیرون نروند.

الناصر تمام این کاخ را بفرزندش الحکم واگذار کرد. میگویند الناصر يك سوم در آمد کل کشور یعنی سالی دو ملیون دینار خرج ساختمان این کاخ میکرد و چنانکه گفتیم چهل سال طول کشید تا

ساختمان این کاخ پایان یافت حال اگر در مدت بیست سال (نصف تمام مدت) سالی دو میلیون دینار و در نصف مدت دیگر کمتر از آن مبلغ خرج ساختمان کاخ زهراء شده باشد بیش از پنجاه میلیون دینار برای آن عمل مصرف شده است که تصور میرود انقراض آمیز باشد و ظاهراً در مدت سه چهار سال سالی دو میلیون دینار خرج شده و بعداً خیلی کمتر از آن مبلغ مصرف کرده اند.

در جای دیگر گفته شده که الناصر سالی سیصد هزار دینار صرف ساختمان آن قصر میکرد حال اگر پسرش هم در بقیه مدت همان مبلغ را مصرف میکرد لاقلاً در مدت چهل سال بیست میلیون دینار برای آن عمل خرج شده است و این مبلغ با در نظر گرفتن زرها و جواهرات و کاشی کاریهای آن قابل قبول بنظر میرسد چونکه از قرا از مذکور پاره ای از آجرهای آن کاخ زر بوده است و روزانه ده هزار مرد و هزار و پانصد چهار پا برای اتمام این بنا کار میکردند. شگفت اینک که تمام آن مخارج و زحمات بغاطر یکی از هم خوابه های الناصر (زهراء نام) انجام گرفت چونکه وی از ناصر خواست کاخی یا شهر کوچکی بنام (زهراء) بنا شود.

الزاهره - المنصور بن ابی عامر در سال ۳۶۸ هجری از الناصر تقلید کرده و کاخی بنام الزاهره بنا کرد که هم منزل و هم سنگرو دژ بشمار میرفت. منصور این کاخ را در کنار رود قرطبه برپا ساخت و صنعتگران و کارگران فراوان در اطراف آن بکار انداخت و برج و باروی آنرا برافراشت و ساختمانهای بسیاری از آن جمله دفترخانه ها و انبارها در آن کاخ بنا کرد و حوالی آن کاخ را بوزیران و نویسندگان

و دبيران خويش واگذار و بزودی کاخها و عمارتها و بازارها در آن محل پدید آمد و مردم برای استفاده از رجال دولتی بآنجا هجوم آوردند و آن نواحی را آباد ساختند تا آنجا که این کاخ به کاخ زهراء متصل گشت و شبها در مسافت ده میل میان این دو کاخ چراغها روشن میشد و مردم بر راحتی آمد و شد میکردند.

پل قرطبه - بی مناسبت نیست که از پل بزرگ قرطبه نیز چند کلمه بگوئیم زیرا این پل بدست مسلمانان ساخته شد و بیش از ورود مسلمانان پلی در آن محل وجود داشته لکن خراب شده بود. مسلمانان بدست عبد الرحمن الغافضی آن پل را مجدداً ساختند درازی آن ۸۰۰ متر بوده است.

آخرین پادشاه غرناطه موسوم بود به (ابو عبدالله) که مورخین ویرا ابو عبدالله شقی یعنی بدبخت خوانده اند. ابو عبدالله که تاب مقاومت در مقابل مسیحیان مهاجم را نیاورده بود بناچار با مهاجمین فرنگی صلح کرد باین شرط که راه بدهند جمیع مسلمانان همراه او از ولایت غرناطه بسلامت بیرون رفته بخاک افریقا پناه ببرند.

هنگامیکه ابو عبدالله پادشاه بدبخت و آخرین پادشاه اسلامی اسپانیا با کاروان مهاجرین که بیش دویست هزار خانوار بوده اند بآخرین تپه های باند میرسد که از آنجا شهر زیبا و جلگه دلفریب غرناطه را می بایست تماشا کرده وداع گوید بی اختیار از اسب فرو جسته مشتی خاک وطن را بکف گرفته فریاد زاری کشیده سیل اشک فرو میریزد و مادرش عایشه اندلسی بزبان عربی خطاب بفرزند، خطبه ای شورانگیزی می سراید که يك جمله از آن چنین است.

آری گریه کن!... گریه کن ای بدبخت همچون زنان بر کشوری که نتوانسی همچون مردان از آن دفاع کنی...

۳۸ - ابن ابی اصبیه

مورخ و داروشناس، از اطباء نامی قرن هفتم

ابن ابی اصبیه - احمد بن قاسم یا ابوالقاسم بن ابی اصبیه خلیفه بن یونس معروف بابن ابی اصبیه و مکنی بأبی العباس و ملقب بموفق الدین طیب و مورخ خرزجی از مشاهیر مورخین و مهره اطبای اواسط قرن هفتم هجری و علاوه بر آن دو عالم شریف در فقه و حدیث و نجوم و فلسفه نیز خبیر و از شاگردان ابن البیطار دانشمندنامی و گیاه شناس معروف بوده است و بیشتر در قاهره و مولد خود دمشق اقامت داشته و در بیمارستان قاهره مشغول طبابت بوده، و در سال شصت و شصت و هشت هجری قمری در شهر صرخد نامی از بلادشام در شصت و هشت سالگی در گذشته و بنام ادویه مرکبه و اصابه المنجمین و حکایات الاطباء و عیون الابداء فی طبقات الاطباء و معالم الدم تالیفاتی داشته. ابو اصبیه کنیه جدش ابن یونس است.

شرح مختصری از تاریخ و نمونه‌ای از چگونگی کاشیهی

زیبا و ابنیه عالی مصر و قاهره در دوره اسلامی

یکی از مشهور ترین شهر های مصر در دوره تمدن اسلام

قاهره بوده که در مجاور قنسطاط واقع شده بود. در قرن چهارم هجری

جوهر سردار المعز الدین الله فاطمی شهر قاهره را بنا کرد تا برای

المعز و سپاهیانش سنگر باشد. در زمان فاطمیان شهر قاهره وسعت نیافت و بیشتر عمارت ها در فسطاط و القطایع بوده است مقریزی میگوید در الفسطاط و القطایع (باستثنای قاهره) صد هزار خانه بوده و در پاره ای از خانه ها صد یا دویست نفر میزیسته اند زیرا هر خانه از شش یا هفت طبقه تشکیل مییافته است (و با این همه بغداد آنروز سه برابر قاهره خانه داشته است). سلطان صلاح الدین که بسطنت رسید بمردم اجازه داد در قاهره نیز اقامت کنند و از آن موقع فسطاط و قاهره تدریجاً بهم وصل شدند فسطاط را در آنروزها (مصر) میگفتند و چون فسطاط و قاهره بهم متصل شدند آن دو شهر را مصر و القاهره خواندند سپس (واو) آنرا حذف کرده، مصر القاهره نامیدند پس از خرابی فسطاط همان نام القاهره ماند چنانکه امروز نیز بهمان نام میباشد.

خاندان آل طولون ساختمانهای مجللی در

ساختمانهای

مصر احداث کردند و نامی ترین آنها مسجدی

آل طولون

است که احمد بن طولون ساخته و آثارش

فعلاً در قاهره باقی میباشد. دیگر قصریست که همان احمد در القطایع بنا کرد و میدان بزرگی بر آن ساخت پس از مرگ احمد پسرش خمارویه آن میدان را وسعت داده تبدیل به باغ کرد و گلهای بسیار در آنجا کاشت و درختهای خرما و گوناگون در آن محل به بار آمد از آنجمله نخلهای کوتاه بارداری بود که شخصی نشسته میتوانست خرما را آنرا بچیند و نخل دیگری که ایستاده میوه آنرا میچیدند و احتیاجی به بالا رفتن از درخت نبود گلهای و گیاه ها و میوه های فراوان در آن باغ کاشته شد که بوته زعفران یکی از آنها بود و نیز تنه درختان آن باغ را با برنج

(مس زرد) میبوشانیدند و میان آن روپوش مسی و تنه درخت خرما لوله های سربی کار گزارده بودند و در آن لوله ها با اصول هندسی آب جاری میشد و از بالای درختان خرما مثل ناودان آب میریخت و گلهای و گیاه ها را سیراب میساخت باغبانها با گل و گیاه های معطر اشعاری روی زمین نگاشته بودند و هر روز مراقب بودند که حتی يك نقطه بر آن افزوده نشود. نیلوفر زرد و قرمز و بنفش و ایتالیائی در آن باغ دیده میشد. از خراسان و سایر نقاط درختهای میوه عالی برای خمارویه هدیه میفرستادند مثلاً از خراسان درختهای زرد آلوئی رسیده بود که پیوند بادام داشت. در این باغ برجی از چوب ساج بود و اطراف آنرا مانند قفس سوراخ کرده رنگ آمیزی کرده بودند زمین این برج سنگفرش بود و جوی های آب از آن میگذشت و بیابان می آمد پرندگان خوش آواز و خوش رنگ مانند قمری و امثال آن در این برج جادداشتند که در وسط برج از آب جویها می نوشیدند و شستشو میکردند. در توی دیوارهای برج برای پرندگان قوطی هایی بجای لانه ساخته بودند تا پرندگان در آن تخم بگذارند و جوجه در بیاورند و درون لانه ها چونهائی بود که پرندگان روی آن می نشستند و چپچه میزدند در خود باغ طاووس ها و بوقلمون ها و مرغان دیگری به آزادی میخرامیدند.

خمارویه در منزل خود طالار زیبایی بنام بیت الذهب بنا کرد و تمام سقف و دیوارهای آنرا با لاجورد و طلا تزئین نمود و تصویر خودش و زنهایش و سازندگان و نوازندگان را با چوب برجسته روی دیوارهای آن اطاق قرار داده و بر سر آن تصویرها تاج های جواهر نشان از زر ناب گذارده بود. دیگر از چیزهای عجیب این اطاق یکی هم شترهای

جواهر نشان بود که در گوششان زنگهائی دیده میشد و زنگها را بدیوار میخکوب کرده بودند و شترهای مرصع را بطوری رنگ زده بودند که هر بیننده را خیره میساخت و مختصر کلام آنکه خانه مزبور از ساختمانهای شگفت دنیا بشمار میآمد خمارویه در این باغ حوضی از زیبای ساخته بود و تفصیل ساختن آن حوض زیبای چنانست که وی پیش پزشک خود از کم خوابی شکایت کرد پزشک گفت برای رفع آن باید ترا مشق و مال بدهند خمارویه در پاسخ گفت دوست ندارم کسی دست به تنم بزند پزشک که این را شنید بخمارویه اظهار داشت که در آن صورت باید دریاچه ای از زیبای تهیه کنی و در روی آن بخوابی. این دریاچه پنججاه ذرع در پنججاه ذرع بود و تمام آنرا با زیبای پر کرده بودند و البته مبالغه گزافی برای این کار صرف شد. در اطراف دریاچه میلههائی از نقره ساختند و در میلهها طنابهای ابریشمی محکم با حلقه های نقره آویختند و توشکی از چرم تهیه کردند و همینکه موقع خواب خمارویه میرسید توی آن توشک را پر از باد میکردند و آنرا با طناب به میلهها می بستند و روی زیبای میانداختند و بستر مزبور با تکان زیبای آهسته آهسته حرکت میکرد و بطوریکه مقریزی مینویسد تا آن زمان هیچ پادشاهی چنان بستر و اطاقی برای خود نساخته بود و همینکه نور ماه بزبیب میتابید مثل آن میشد که دریاچه پر از الماس درخشان شده است

ساختمانهای فاطمیان
خلفای فاطمی علاوه بر جامع ازهر کاخهای
مجللی در قاهره بنا کردند که از آن جمله کاخ

شرقی و غربی میباشد و تنها برای ساختمان کاخ غربی دو میلیون دینار مصرف شد همین قسم قصرهای عالی دیگری بنا کردند که آنرا دار(خانه)

میخواندند. مانند دارالدیباچ و دارالفطره و مانند آن که برای ساختن هر يك مبالغ بسیاری خرج شده بود و همینکه تمدن و ثروت مصر در دوره فاطمیان فزونی یافت علاوه بر ساختن کاخها گردشگاهها و منظره های (چشم انداز) دلکش در کرانهی رود نیل بنا کردند. از آن جمله منظره جامع ازهر . منظره لؤلؤ در کنار خلیج . منظره غزاله در پهلوی آن . منظره السكره . منظره الدکه . منظره المقس . منظره التاج . منظره - البعل . منظره باب الفتوح . منظره دارالملک . و غیره که هر يك شاهکارهائی از زیبایی و استحكام بود . یکی از خلفای فاطمی بنام الامر باحکام الله محبوبه داشت که از زنان صحرا کرد و چادر نشین بود و برای آن زن چادر نشین کاخی بسیار عالی بشکل هودج ساخته و آنرا هودج اسم گذارده بود .

خلفای فاطمی در کاخها و عمارات سلطنتی انواع تزیینات و تجملات بکار میبردند بقسمی که تفنن های آنان از يك فرهنگ و تمدن عالی حکایت میکند مثلاً در منظره برکه الحبش ساختمانهای از چوب رنگ و روغن زده وجود داشت که بر دیواره آن صورت شاعران و مکان آنان نقاشی شده بود و بالای هر شاعر (تصویر شاعر) اشعار را که در وصف آن منظره گفته بود نوشته بودند و کنار آن طاقچه کوچکی طلاکاری قرار داشت . معمولاً خلیفه بآن ساختمان میآمد و آن اشعار را میخواند و دستور میداد در هر طاقچه يك کیسه سر بهمر محتوی پنجاه دینار بگذارند و همینکه خلیفه اشعار را میخواند از منظره خارج میشد ، شاعر میآمد و صله خود را بر میداشت و میرفت و این نوع تجملات برای کمترین پادشاهی فراهم میگشت .

ساختمانهای ایویان همینکه فرمانروائی مصر به ایویان (کرد)
و مماليك رسید عماراتی ساختند که مهمترین آن در سلطان
صلاح الدین ایوبی در قاهره میباشد و سلطان
آنها را از بیم گزند شیعیان بنا کرده در آنجا اقامت نمود و تا کنون قلعه
مزبور مانده است .

هرچه تا بحال در مصر از ساختمانهای اسلامی موجود است
بیشتر از آثار سلاطین مشهور به مماليك میباشد بخصوص مسجدهای
موجود در مصر مانند جامع سلطان حسن . و جامع المؤید و جامع قایت بای
و جامع قلاوون و غیره از بناهای آن پادشاهان است دیگر از آثار آن
سلاطین گورستان خلفاء (قبور الخلفاء) است که گرچه با اسم خلفاء شهرت
یافته لکن متعلق بسلاطین مماليك میباشد این سلاطین کاخهای بسیاری
ساخته اند و در تزئین و آرایش آن از خلفاء تقلید نموده اند غالب آن
کاخها فعلا ویران شده و مهمترین آن بنام کاخ یلبغا مشهور بود و در
سال ۷۳۸ هجری بامر الملك الناصر محمد بن قلاوون برای مسکن
امیر یلبغا ساخته شد کاخ مزبور رو بروی قلعه و در محل مدرسه سلطان
حسن قرار داشت . دیگر از ساختمانهای آن برج اشرف خلیل بن قلاوون
میباشد این ساختمان بر تمام جیزه مشرف بود ، گنبد بزرگی داشت که
بر ستونهای بلندی استوار شده بود و تصویر تمام امیران و بزرگان آنروز
در آن برج دیده میشد و سلطان برای تفریح و تماشای منظره در آنجا
جلوس میکرد .

قاهره امروز یکی از پایتختهای بزرگ و پر جمعیت و از شهرهای
با عظمت اسلام و دارای مهمترین دانشگاه های عربی اسلامی و مدارس

و مساجد عالی و کاخهای مجلل و موزه معظم و بزرگیست که دارای آثار گرانبها از دوره قدیم قبل از اسلام و همچنین دوره اسلامی میباشد و دارای ۲ میلیون نفر جمعیت است .

۳۹- ابن عساکر

مورخ بزرگ اسلامی و صاحب تاریخ کبیر (که هشتاد مجلد بوده) ابن عساکر علی بن حسن بن هبة الله بن حسن بن عبد الله حسین بن عساکر دمشقی مکنی بابی القاسم یا ابوالحسن و ملقب به نورالدین وثقه الدین و معروف به ابن عساکر از مشاهیر مورخین و فقهاء و حفاظ و محدثین شافعیه قرن ششم هجرت است که به حافظ کبیر موصوف و لفظ ابن عساکر در صورت نبودن قرینه بدو منصرف و از کثرت فطانت و حدت ذهن و ذکا، به شعله نار هم متصف بوده است و بعد از تکمیل مقدمات و مبادی معموله بمرام استماع حدیث و تکمیل مراتب علمیه بعراق عرب و عجم و نواحی خراسان مسافرتها کرده و در اصفهان و خراسان به نشر احادیث نبویه پرداخته است و از مشایخ بسیاری که بنوشته بعضی از اهل سیر، عده ایشان هشتاد زن و یک هزار و سیصد تن مرد بوده استماع حدیث کرده و تمام اوقات خود را در تألیف و عبادت و تعلیم و تعلم مصروف داشته است و نورالدین ملک عادل محمود بن زنگی مدرسی بنام دارالحدیث النوریه برای او بنانهاد و او هم تا آخر عمر در همانجا تدریس حدیث میکرده و در نتیجه قناعت که گنجی بی نهایت است به اکابر و اغنیاء و امور دنیوی توجهی نداشته است .

از تألیفات او تاریخ دمشق که هشتاد مجلد بوده و به تاریخ کبیر

معروف است که تکمیل و تلخیصاً محل توجه اکابر مورخین است تألیفات زیادی نیز در علوم اسلامی و دینی و غیره از خود باقی گذاشته که شرحش موجب تطویل است و همچنین در اشعار طریفه^۱ نیز دستی داشته است ابن عساكر در سال پانصد و هفتاد و يك و يادوم هجرت در دمشق در گذشته و در مقابل باب الصغير نزد عشیره و اقوام خود در جوار معاویه مدفون و شيخ قطب الدين نیشابوری بجنازه اش نماز خواند ملك ناصر صلاح الدين يوسف بن ايوب هم در نماز جنازه اش حاضر بود و نا گفته نماند در طبقات الشافعيه گوید که صاحب ترجمه را ابن عساكر گفتن مجرد شهرت است و الاكسى از اجداد او را سراغ نداریم که موسوم به عساكر باشد ولیکن در معجم المطبوعات و بعضی از مدارك دیگر عساكر را نام جد چهارم یا پنجم او نوشته اند چنانکه در صدر عنوان مذکور داشته ایم .

۱۰- از اشعار طریفه او است :

فماذا لنصابی و ماذا لفرل	ایا نفس و یحك جاء المشيب
وجاء المشيب کان لم یزل	تولی شبابی کان لم یکن
و خطب المنون بها قد نزل	کانی بنفسی علی غرة
و ما قدر الله لی فی الازل	فیالیت شعری ممن اکون

۴۰- ابن اثیر

مورخ مشهور و پیشوای محدثین و بهترین نویسنده
در معرفت الانساب

ابن الاثیر جزری - ابو الحسن علی بن ابی الکرم محمد شیبانی
موصلی جزری ملقب به عزالدین و مکنی بابی الحسن ، ادیبی است
محدث و مورخی است از اجلای علمای شافعیه و از حیث سن و سال پسر
وسطین اثیرالدین ابوالکرم مزبور . ولادتش در پانصد و پنجاه و پنجم
هجرت در جزیره ابن عمر از مضافات موصل واقع و بعد از حد رشد در
خدمت پدر و برادر خود در موصل اقامت کرده و از اکابر هر فن تحصیل
علوم متنوعه کرده تا آنکه در حفظ حدیث و مبادی و متعلقات آن پیشوای
محدثین شده و در تواریخ و انساب و سیر و وقایع و حروب و ایام مشهوره
عرب نیز متبحر و در فنون عربیه هم ماهر بوده و ابن خلکان که در حلب با وی
ملاقات کرده می گوید : او را در تواضع و اخلاق کریمه مکمل دیده و
با وی مرادوده داشتم .

از تألیفات
او
أسد الغایه فی معرفة الصحابه در شش مجلد
در قاهره چاپ شده و شرح احوال هفت
هزار و پانصد نفر از اصحاب کبارست -
تاریخ انابکان موصل - تحفة العجایب و طرفة الغرائب - الجامع الکبیر

فی علم البیان - کامل التواریخ که وقایع مهمه عالم را از اول خلقت تا سال ششصد و بیست و هشتم هجرت حاوی و بتاریخ کامل نیز موسوم و به تاریخ ابن اثیر معروف و در لیدن و پاریس و مصر و قاهره بارها چاپ شده است. دیگر از تألیفات وی الباب فی معرفة الانساب که مختصر و ملخص کتاب انساب سمعانی است و دز غوطا چاپ شده و بتصدیق ابن خلکان از اصل خود بهتر است وفات ابن اثیر در سال ششصد و سی و هشتم هجرت واقع گردید.

فن تاریخ در میان عربها بعد از ظهور دین اسلام معمول شد و عربهای جاهلیت از حیث دانستن تاریخ ضعیفترین ملل دنیا محسوب میشدند بطوریکه داستانهای تاریخی آنها مانند عاد و ثمود و سیل عرم و مالکه بلیقیس و مانند آنها که حقایق تاریخی بوده بمرور زمان افسانه هائی بر آن افزودند. بعد از ظهور اسلام بر حسب مقتضیات زمان و پیش آمدها تهیه میگردد چنانکه تاریخ اوایل اسلام محدود بجمع و تدوین احادیث مربوط به زندگی حضرت رسول اکرم (ص) که اصطلاحاً سیره میگویند معمول گردید. اما همینکه مسلمانان به جنگ رفتند و ممالک دیگرانرا فتح کردند هنگام فراغت از کشور گشائی به مملکت داری پرداختند و در علو تاریخ مانند سایر علوم پیشرفت کردند و بشنیدن اخبار گذشتگان و پیش از هر چیز بسر گذشت دلیران. سخنوران. شاعران. و گویندگان علاقمند شدند چونکه شنیدن اخبار آنان همت را بر میانگیزد و روح انسانرا نیرو می بخشد.

گویند معاویه که مردی هشیار و سیاسی و محیل بود بعد از صرف

شام از داستانسرایان و اشخاص مطلع در شب‌نشینیهای خود دعوت میکرد که از جنك ملل عالم و همچنین سیاستمداریهای سلاطین و قهرمانان رم و یونان مانند اسکندر، ژول سزار، هایبال و غیره که کتاب خوانها (غلامان) آنرا برای وی ترجمه کنند که با شنیدن و خواندن سرگذشت گذشتهگان بمشکلات سیاست فائق و راه چاره و رفع محصور نماید.

همچنین گویند منصور عباسی در قتل ابو مسلم مردد بود و بقدری در اندیشه بود که شبها بخواب نمیرفت که چگونه این رادمرد را در مساعدتهائی که در تأسیس دولت عباسی کرده بقتل رساند پس اسحاق بن مسام عقیلی را خواست که داستان شاپور پادشاه ایران و وزیرش را که بخراسان فرستاد و اهالی بواسطه خوشرفتاری وزیر او را بیش از شاپور خواستار شدند، برایش بازگو کرد پس از شنیدن داستان خواند «لذی الحلم قبل الیوم ان تفرع العصا و باعلم الانسان الا لیعلما» و تصمیم بقتل ابو مسلم گرفت. همچنین بدرالدین لؤلؤ فرمانروای موصل تمام شبهای ماه رمضان را بشنیدن داستانهای تاریخی میگذرانید همچنین سایر فرمانروایان و پادشاهان اسلام علاقه بسیار بتاریخ پیدا کردند که در همان اوایل اسلام این مثل میان مسلمانان شایع بود که: پادشاهان علم تاریخ می‌خواهند. جنگجویان داستان می‌پسندند و بازرگانان کتاب و حساب را دوست دارند.

خلاصه تا نیمه قرن سوم هجری کتب تاریخی مسلمانان و طبقات و تاریخ جنگها و فتحها محدود بود و از آن زمان به بعد به تدریج تاریخ عمومی ممالک و ملل قدیم و جدید مشغول شدند تا قرن هفتم که دولتهای عربی و اسلامی، عباسیان، عراق، فاطمیان مصر، امویان اندلس

منقرض شدند و حکومت‌های کرد و ترك و بربر پدید آمدند. مردم در صدد تألیف تاریخ گذشته شدند پراکنده‌ها را گردآوری و مختصر را مفصل و چیز هائی بر آن افزودند و تاریخ مبسوطی نگاشتند که کاملترین آنها تاریخ کامل ابن اثیر است .

۴۱ - ابن خلدون

مورخ عالیقدر اسلام و فیلسوف مورخین

ابن خلدون - عبدالرحمان بن محمد بن خلدون ، یا

عبدالرحمان بن محمد بن محمد بن حسن بن خلدون قاضی القضاة حصرمی اشبیلی الاصل تونسسی الولاده مکنی بابی زیدیا ابو مسلم مشهور بابن خلدون مالکی المذهب و ملقب به ولی الدین از اکابر و مشاهیر مورخین ، اوائل قرن نهم هجرت که بواسطه تحقیقات و انتقادات و محاکماتی که در کتاب تاریخ خود معمول داشته و بسبب افکار حکیمانه ای که در مقدمه آن کتاب بعرضه ظهور آورده در خور ستایش بسیار است و گوی از مورخین ربوده و در میان آنان دارای مقام شامخی است، و اضافه بر فن تاریخ که یککه تاز میدان آن میباشد در فقه و انشاء و کتابت و شعر و ادب نیز ماهر بود. جداعلای او خلدون در اصل از مردم حضر موت از جزیره العرب بوده است. تا بعد از فتح اندلس در قرقونیه از نواحی اندلس توطن کرده و اولاد او نیز در اوائل قرن سوم هجرت در اشبیلیه متوطن بوده اند. پس از آنکه اشبیلیه در تصرف اجانب گردید، جد عبدالرحمان در تونس از بلاد افریقیه اقامت کرده عبدالرحمان نیز در همانجا غره رمضان ۷۳۲ هجری متولد شد. قرآن مجید و علوم متداوله را از پدر خود و دیگر استادان و حکمای مغرب زمین با حرصی تمام و همتی فتور ناپذیر که نسبت به تحصیل آنها

داشت در اندك زمانی فرا گرفته و پیشرفت بسیاری کرد و کتب اشعار را حفظ میکرد تادر سال هفتصد و چهل و نهم هجرت ابوبن واقارب و استادان او بطاعون عمومی در گذشتند. ناچار به بعضی از بلاد جزایر و مغرب زمین مسافرت کرده و در هر جا مقدمش را گرامی میداشتند و در سن جوانی آوازه کمالات او در تمامی اقطار در نهایت اشتهار بود و در هر يك از بلاد متفرقه متصدی بعضی از مشاغل سیاسی دولتی از قبیل وزارت و کنایت و غیره بوده و اخیراً مقام علم را بهمه مراتب دولتی ترجیح داده و چند سال در حدود صحرا بتألیف همین کتاب تاریخ معروف و شرح قصیده برده و تلخیص بسیاری از کتب ابن رشد و تألیفات دیگری در حساب و منطق و اصول فقه و ادبیات متداوله پرداخته و در سال هفتصد و نود و هفتم از تدوین کتاب تاریخ مزبور فراغت یافته و در بعضی از مواضع دچار حبس نیز شده و اخیراً در مصر بامر سلطان برقوق حکمران آنها قاضی القضاة مذهب مالکی مصر یا حلب بوده و در هنگام استیلای تیمور لنگ مورد تجلیل و عنایات تیموری نیز گردیده و بقول بعضی اسیر شده و در عین حال اسارت ندیم تیمور هم بوده و اسیر او ندیماً بسمر قند رفته تا روزی بدو گفت که من يك کتاب تاریخی حاوی تمامی وقایع را دارم و در مصر مانده و خوف آنرا دارم که دست برداین مجنون (سلطان برقوق) باشد پس بعد از اذن تیمور باز بمصر برگشته و در قاهره مشغول تدریس گردیده است.

از تألیفات او تاریخ غرناطه^۱ که غیر از تاریخ معروف ذیل
او بوده و يك نسخه از آن در کتابخانه اسکوریال

در اسپانیا موجود است - شرح قصیده برده که شرحی عجیب است - والبربر
که هفت مجلد و به تاریخ ابن خلدون معروف و کثیر الفایده و در قاهره
و غیره چاپ و مجلد آخر آن به تاریخ الدول الاسلامیه بالمغرب موسوم
و مجلد اولش نیز بمقدمه ابن خلدون معروف و بارها در بیروت^۲ و قاهره
چاپ و به تصدیق بعضی از اهل خبره خزانه علوم ادبیه و سیاسیه و اجتماعیه
بوده و مانند آن تألیف نشده است و غیر اینها که فوقاً اشاره شد .

وفات ابن خلدون در سال هشتصد و ششم یا هشتم هجری قمری
بمرگ ناگهانی در قاهره واقع و در خارج باب النصر در مقابر صوفیه
مدفون گردید .

ابن خلدون یا فیلسوف مورخین اسلام که اجداد وی از اعیان و
محترمین شهر اشبیلیه اندلس محسوب بودند همینکه آن شهر را آلفونس

۱- غرناطه که اروپائیان امروز آنرا «گرانادا» میگویند یکی از شهرهای با عظمت
بایتخت بزرگ و زیبای مسلمین در غرب یعنی در اسپانیا بوده . غرناطه را
دمشق اندلس میخواندند چونکه میوههای فراوان و نیکو داشته بخصوص
انگور آن زیاد بوده همانطور که نهر بردی در خانهها و باغها و کوچههای
دمشق جاری میشود در غرناطه هم روزی همانوضع جریان داشته و آن شهر
را از این نظر بر سایر شهرهای اندلس برتری میداده . غرناطه در زمان
پادشاهان مصری و ابن الاحمر بمنتهای درجه آبادی رسید که این پادشاه کاخ
الحمراء را بنا کرد .

۲- بیروت امروزه بندر مهم و بایتخت کشور جمهوری آسیائی لبنان
واقع در کنار دریای مدیترانه شرقی و مرکز عمده بازرگانی دارای مؤسسات
علمی و فرهنگی قدیمی است و ۲۰۰ هزار نفر جمعیت دارد .

پادشاه کاستیل از تصرف مسلمانان خارج کرد جد ابن خلدون در آن شهر متولد گردید و چنانکه مذکور شد تاب مصیبت‌های وارده از طاعون را نیاورده جلای وطن نمود. حکمران تونس محمد ابن تافراکین ویرا بعنوان مهر دار سلطنتی بخدمت پذیرفت که در سفر و حضر ملتزم دربار حکمران تونس باشد و از این زمان وی وارد یک زندگانی پر حادثه و متحرک گردید که در تألیفات وی مخصوصاً کتاب تاریخ بی تأثیر نبوده است. در آن زمانها در افریقای شمالی یعنی الجزایر، مراکش، تونس، طرابلس که مجموع آنها را مغرب می‌گفتند حکومت‌های متعدد محلی تشکیل شده بود و همچنین یک قطعه بزرگت می‌توانستند در مقابل قوت و سطوت روز افزون مسیحیان اسپانیایی مقاومت نمایند.

ابن خلدون بلاشک یکی از بزرگترین مورخین^۱ و علمای اسلام است. عمده شهرت خود را مدیون تاریخ ابن خلدون و فلسفه
تاریخ
تاریخ خود می‌باشد. این کتاب در هفت مجلد چاپ شده مجلد اول آن مقدمه تاریخ و شش جلد دیگر، اصل تاریخ است.

۱- شهرت فضل و کمال ابن خلدون در اطراف ممالك مجاور پیچیده بود و پادشاهان محلی مایل بودند که ابن خلدون را در خدمت خود داشته باشند او هم هر چند گاهی در خدمت یکی از آنها بسر برد. ابن خلدون در سال ۷۴۶ بفرناطه مسافرت کرده مورد حسن قبول حکمران آن واقع گردید. پادشاه مسیحی کاستیل که از آمدن وی مطلع شد خواهش کرد بکاستیل بیاید. ابن خلدون دعوت پادشاه مسیحی را قبول کرده بکاستیل رفت. شاه کاستیل که میخواست ابن خلدون را در دربار خود نگهدارد قول داد که اگر ابن خلدون در آنجا اقامت کند املاک مودرونی ویرا در اشبیلیه مسترد نماید ابن خلدون قبول نکرد شاه هم بادادن هدیه‌های گرانها ویرا با اعزاز و اکرام مرخص کرد.

مؤلف، اصول فلسفه خود را در مقدمه تاریخ شرح داده است و با این فلسفه علل ترقی ملل و اقوام و عمران آبادی ممالك و شهرها و در مقابل آن اسباب تنزل و خرابی ممالك دیگر را شرح داده است. مخصوصاً درباره تشکیل سلسله های سلطنتی که دائماً آنها را بنام دولت میخواند و علل پیدایش و نشو و نماى آنها و سر انجام تنزل و انقراض آن سلسله ها عقاید مخصوص دارد. بعقیده وی اساس تشکیل سلسله ها روی عصیت مبتنی است، انقراض آنها هم در اثر ضعف و فقدان عصیت پیش می آید. سلسله ها را بلحاظ اینکه سلسله دینی یا سلسله غیردینی و خانوادگی باشد طبقه بندی میکند و برای هر یکی عصیتى ثابت مینماید از روی همین قاعده که کشف کرده برای سلسله های سلطنتی يك عمر طبعی صد و بیست ساله تعیین میکند که چهل سال اول آن دوره زنده بودن عصیت و در چهل سال دومى آن عصیت کم کم ضعیف میشود تا اینکه در چهل سال آخرى آن عصیت فراموش شده و بکلی از بین میرود و با از میان رفتن عصیت سلسله سلطنتی هم که علت مبقیه خود را از دست داده در معرض انقراض قرار میگیرد و منتظر یکدست قوی میماند که پیدا شده و با پشتیبانی عصیت نام سلسله بی عصیت را از صفحه وجود محو نماید.

مراد ابن خلدون از عصیت دولت واضح نیست ولی او احساسات و تمایلات شدید و جدی مشترك یکعه را درباره يك شخص یا يك خانواده یا يك عقیده که آن عده را وادار بفداکاری و اقدام نماید، عصیت مینامد و منشأ عصیت هم قرابت و علقه خانوادگی است با عقاید مذهبی، لکن بعقیده ابن خلدون در تشکیل سلسله ها عصیت خانوادگی مهمتر از عصیت مذهبی است و سلسله های دینی و خلافت های اموی و عباسی بدون

عصیت خانوادگی تشکیل نمی‌یافت .

در مقدمه تاریخ ابن خلدون شرحی هم در باره انتقاد روایت‌های تاریخی و طرق تشخیص صحیح و سقیم آن بیان کرده که بسیار مهم و مفید است .

خلاصه ابن خلدون که بحق ملقب به فیلسوف مورخین شده است بلحاظ اینکه در عالم تاریخ نگاری مبتکر طریقه ایست که تا آن وقت هیچک از مورخین بزرگ اسلام و عرب بآن طریقه واسلوب مطالب تاریخی را مورد بحث قرار نداده بودند شایسته آنست که در فضل جداگانه و مستقل از شخصیت وی و اهمیت کتابی که تألیف کرده است بحث شود .

۱- برای تشخیص صحت و سقم روایت‌های تاریخی و انتقاد آنها از دوراه میشود وارد شد یکی ملاحظه احوال شخصی راویان اخبار است برای اینکه معلوم شود راوی خبر چگونه آدمی بوده است راستگو بوده یا خیر و یا از اشخاص ضعیف یا مجهول روایت و نقل حدیث میکرده یا نه و همچنین استعداد و قدرت راوی از لحاظ ضبط و حفظ کردن روایات و درست تحویل دادن آن ملاحظه میشود. البته شخصی که دارای این مزایای اخلاقی و فنی باشد روایت‌هاییکه وی از مشاهدات یا از مسموعات خود میکند مورد اطمینان است و غالباً درست و مطابق واقع از کار در می‌آید این طرز نقد و جرح و تعدیل معمول علمای تاریخ در اسلام بوده است در مقابل آن طریقه دیگری هم هست که اساس آن بر مطالعه و دقت و انتقاد متن یا مفاد خبر مبتنی است ، بدون

اینکه توجه زیادی باحوال شخصی و جهات اخلاقی و دینی ناقل خبر بعمل آید، انتقاد و جرح و تعدیل خبر روی این اصل اجراء میشود که مضمون روایت را باحقایق مسلم خارجی و شرایط موجوده در زمان وقوع قضیه و روایات دیگر تطبیق و مقایسه می نمایند و از آن در باره صحت یا ضعف یا محال و غیر ممکن بودن مفاد روایت نتیجه میگیرند. این ترتیب انتقاد و تشخیص است که امروزه میان مردم اروپا معمول است و از علمای اسلام فقط ابن خلدون مورخ و فیلسوف شهر تونس باین طریقه انتقاد آشنا بوده است. او روایت های تاریخی را با آن میزان سنجیده، و خطای مورخین قبلی را در بسیاری از حوادث تاریخی مخصوصاً آن قسمت که راجع بعدی لشکر و مقدار ثروت پیشینیان نقل کرده اند آشکار کرده است. مثلاً مسعودی عده قشون تحت السلاح بنی اسرائیل را در زمان حضرت موسی ششصد هزار قلمداد کرده است. ابن خلدون نظر بمقتضیات زمان و مکان و سایر شرایط موجوده و کمی فاصله بین حضرت یعقوب و حضرت موسی این عدد را اغراق دانسته روایت را رد میکند، همچنین مورخین بطور ارسال مسلم نوشته اند که بعضی از پادشاهان یمن، شمال افریقا را در مغرب و ترکستان را تا سمرقند و حدود چین در مشرق تسخیر کرده بودند. مورخ فیلسوف موانع جغرافیائی ابن لشکر کشی را متذکر شده و با ملاحظه اینکه کوچکترین اشاره در تواریخ ایران و روم بآن نشده این روایت را هم جزء موهومات می شمارد و با این طرز جرح و تعدیل و انتقاد عالمانه بسیاری از حکایات مربوط بحوادث دوره اسلامی را ابن خلدون رد کرده و موهوم بودن آنها را ثابت میکند.

۴۲ - ابن خلکان

بزرگترین بیوگرافی نویس در اسلام

احمد بن محمد بن ابراهیم بن ابی بکر بن خلکان هکاری ملقب به شمس الدین و مکنی بابی العباس و مشهور به ابن خلکان از مشاهیر مورخین و قضاة و علمای نامی قرن هفتم هجریست و از معاصرین خواجه نصیرطوسی و ابوالقاسم حلّی و علامه حلّی و نظایر ایشان بوده و در سال ششصد و هشتم هجرت در شهر اربل از بلاد ناحیه هاگریه یا هکاریه (بافتح و تشدید) از نواحی موصل متولد و بهمین جهت به اربلی و هکاری هم موصوف شد و نسبش به چندین واسطه به یحیی بن خالد برمکی وزیر هارون خلیفه عباسی میرسد.

نخست در مولد خود از پدر و دیگر اکابر وقت فقه و ادبیات و علوم متداوله را فراگرفت و بنواحی مصر و شام به سیاحت و مسافرت پرداخت و در مدارس بسیاری تدریس کرده و از ادبیات نیز اطلاع کافی داشته است و در فنون شعر نیز خبیر و بسیار شعر دوست بوده و باشعار

یزید بن معاویه^۱ رغبتی وافر داشته و در مصر قضاء مذاهب اربعه^۲ بدو موکول گردید. و در سال ششصد و پنجاه و یکم هجری قاضی القضاة دمشق شد و ده سال با کمال درستکاری انجام وظیفه مینموده و در سال شصتم معزول و در هفتاد و ششم باز بقاضی القضاتی منصوب و در رجب ششصد و هشتاد و یکم هجری قمری در مدرسه نجیبیه دمشق وفات یافته و در دامنه کوه قاسیون مدفون گردید. کتاب وفيات الاعیان و ابناء ابناء الزمان تألیف اوست که به تاریخ ابن خلکان معروف و شرح حال هشتصد و شصت و چهار نفر از مشاهیر است و از حیث تخلیص و تذیل و ترجمه، محل توجه اکابر بوده و بترکی و بیشتر زبانهای اروپائی ترجمه و بارها در مصر و ایران و غیره چاپ شده است.

ابن خلکان بشرح حال تابعین و متأخرین از ایشان تا زمان خود پرداخته و از اصحاب و خلفای راشدین بجهت شهرت ایشان نامی نبرده است و بآن همه مراتب علمیه شاید از تعصب تهی نبوده است.

و اما لفظ خلکان که لقب جد صاحب ترجمه است بفتح خای معجمه و کسر لام شده و یا بضم اول و فتح و تشدید ثانی یا بکسر هر دو (علی الخلاف) و در وجه و مناسبت این لقب بنا بوجه اولی گفته اند که جد مذکور او که صاحب این لقب است روزی در مجلسی بامفاخر

۱ - اشعار یزید بن معاویه به فصاحت و بلاغت معروف است و بعضی از مضامین بکرا و در ادبیات فارسی اقتباس شده ... از جمله مصرع غزل معروف حافظ (الا یا ایها الساقی ادرکاسا و ناولها) از اشعار اوست.

۲ - مذاهب اربعه عبارتست از حنفی - شافعی - مالکی - حنبلی

آباء و اجداد خود که از آل برامکه بوده و سمت وزارت بنی عباس را داشته‌اند تفاخر همی کرد و میگفت که کان ابی کذا و کان جدی کذا پس حاضرین بدو گفتند «خل کان» یعنی کان ابی کذا و جدی کذا گفتن را ترك گوی و مفاخر شخصی خود را بشمار - ان الفتی من يقول ها اناذا لیس الفتی من يقول کان ابی این بود که این جمله خلکان لقب مشهوری جد مذکورش گردید و شاید دو وجه دیگر نیز تحریف آن باشند .

سر انجام ابن خلکان که شاید بزرگترین نویسنده بیوگرافی در اسلام باشد یکی از علمای بزرگ اروپا در حق وی گفته‌است که ابن خلکان معادل و هم طراز پلوتارک است .

«پلوتارک» مورخ و ترجمه نویس یونانیست که کتاب نفیسی بنام (شرح زندگی مردان مشهور رم و یونان) نوشته است .

این دانشمند دریکی از شهرهای یونان در سال ۵۰ بعد از میلاد متولد گردید . برای تحصیل به آتن که اهمیت سیاسی خود را از دست داده لکن مرکز علم و هنر بود مسافرت کرد و بتحصیل فلسفه پرداخت پس از فراغت از تحصیل بسیاحت در ممالك مختلف رفت و در رم مورد توجه واقع شد و مقیم آن شهر گردید و بتعلیم فلسفه و زبان یونانی مشغول شد . در مدت اقامت خود در رم بمعلمی آذریان که بعد ها امپراطور رم شد تعیین گردید (تراژان) امپراطور رم او را مورد توجه قرار داده و منصب کنسولی بوی بخشید . آذریان شاگرد پلوتارک که بعد از تراژان بامپراطوری رسید توجه و التفات بیشتری در حق استاد خود

مبذول داشته، ویرا قاضی قسمتی از یونان کرد. بعد يك شغل روحانی و کشیشی هم پیدا کرد و در اواخر عمر خود کشیش معبد (آپولون) بود و با این شغل در شهر مسقط الرأس خود در سال ۱۲۵ بعد از میلاد درگذشت.

از خصایص زندگی پلوتارك چیز مهمی در دست نیست. در کتابی که بعنوان تسلیت نامه برای زن خود در مورد مرك دختر او نوشته معلوم میشود که پلوتارك چهار پسر داشته و نام برادر خود (لامپریاس) را یکی از پسر های خود گذاشته بوده است و باز از نوشته پلوتارك معلوم میشود که بعقاید (دنیوس) گرویده بوده که بقای روح و فنا ناپذیر بودن آن از اصول مذهب بوده. پلوتارك در عقاید فلسفی خود صاحب فکر مستقل بوده و تابع هیچ يك از طریقه ها و باصطلاح مدرسه های فلسفی نبود و از مجموع آثاری که از پلوتارك در دست است بخوبی پیداست که وی بتمام اصول ادبی عصر خود واقف بوده است.

پلوتارك شهرت و محبوبیت خود را از کتاب نفیس خود که بنام (شرح زندگی مردان مشهور رم و یونان) معروف است بدست آورده. این کتاب که فعلا در دست تهیه میباشد مشتمل است بر شرح حال ۴۶ نفر که بیشتر از رجال و مشاهیر یونان و روم میباشد لکن کتاب در اصل نه باین شکل و نه به این نام موسوم بوده است.

مؤلف از کتاب خود بنام « زندگی های متوازی » یاد میکند و مقصودش این بوده است که تاریخ زندگی يك نفر از بزرگان و مشاهیر یونان را شرح داده و بعد از آن بلافاصله تاریخ زندگی یکنفر از مشاهیر رم را که دارای سرگذشت یا مقام مشابه میباشد شرح دهد تا مقایسه

از موازی قرار دادن تاریخ حیات بدست آید چنانکه بعد از شرح حال (تزه) پادشاه افسانه‌ای بشرح حال (رمولوس) پادشاه افسانه‌ای رم پرداخته است و در مقدمه هم اشاره میکند که قبلا شرح حال «لیکری» پادشاه اسپارت و (نوما) پادشاه افسانه و قانون گزار رم را نوشته است.

معلوم است که در قضیه قانون گزاری، پادشاه یونانی اسپارت را با پادشاه رم معادل و شبیه یکدیگر فرض کرده است

و بهمین ترتیب شرح زندگی قیصر، فاتح و رهبر نظامی را بعد از اسکندر رهبر نظامی جهانگشای یونان نوشته است. سرانجام تاریخ حیات دموستن خطیب یونان را با شرح حال سیمرون خطیب رومی دریکجا و پشت سرهم نگاشته است از اینها گذشته شرح حال يك عده منفرد هم بدون معادل و مشابه ذکر شده است که شرح حال ار قانگزر سس شاهنشاه ایران از آن جمله است.

کتاب تاریخ زندگیمهای متوازی حکایت از اطلاعات وسیع و تتبعات فراوان مؤلف خود میکند و معلوم میدارد که پلوتارک به کتابخانه‌های مفصلی دسترس داشته است.

گرچه در بعضی جاها در تحت تأثیر و تعصب قومی واقع شده و در ترجیح اسپارت به آتن از جاده انصاف خارج شده و به (هرودت) که به عقیده او در تمجید آتنی‌ها مبالغه کرده است حمله مینماید، لکن با اینحال استادی و مهارت پلوتارک در فن تاریخ نگری مسلم و جای هیچ گفتگو نیست.

۴۲- حمدالله مستوفی

وقایع نگار و نویسنده تاریخ و جغرافیا
بزبان فارسی که شامل مقالاتی در علوم طبیعی
(معادن . نباتات . حیوانات) میباشد

حمدالله بن ابی بکر بن حمد مستوفی قزوینی یکی از مورخین
مشهور و جغرافی دانان نامی است که در سال ۶۸۲ هجری قمری در
قزوین متولد و بسال ۷۵۰ وفات یافته است . او از نویسندگان زبردست
خواجه رشید الدین فضل الله بوده . خواجه در سال ۷۱۱ هجری قمری
حکومت و استیفای ابهر و زنجان و طارم را بعهده او گذاشت پس از
قتل خواجه فضل الله ، حمدالله بحکم سابقه خدمتگذاری نسبت به خاندان
رشیدی در سبک ملازمان پسرش خواجه غیاث الدین محمد داخل
کردید . بعد از قتل این خواجه یعنی در سال ۷۳۶ هـ - ق از احوال حمدالله
مستوفی اطلاع درستی در دست نیست .

حمدالله از جوانی شوق مفروطی به تحصیل اطلاعات تاریخی و
جغرافیائی داشته و مخصوصاً در دستگاه خواجه رشید الدین که مرکز
اجتماع دانشمندان بوده از مصاحبت ایشان تمتع بسیار میگرفته است .
تالیفات او : از حمدالله مستوفی سه کتاب معتبر فارسی ، در تاریخ و

جغرافیا بشرح زیر باقی است .

۱- ظفر نامه تاریخی است منظوم به بحر تقارب که از سن چهل سالگی شروع بتألیف آن کرده یعنی از سال ۷۲۰ شروع و پانزده سال تمام ۵۰ هزار بیت آنرا نوشت . سپس به تاریخ گزیده پرداخت همینکه دومین تألیف خود را پایان رسانید مجدداً ۲۵ هزار بیت بر آن افزود و سرانجام این کتاب را باچندین سال رنج و زحمت در سال ۷۴۵ هجری باتمام رسانید . این کتاب که مشتمل بر سه فصل است از ابتدای حیات حضرت رسول ﷺ تا سنه ۷۳۵ هـ - ق یعنی اول سلطنت سلطان ابوسعید ایلخانی وقایع مهمی را برشته تحریر کشیده است . متأسفانه این کتاب هنوز بطبع نرسیده و نسخه آن که ظاهراً منحصر بفرد است در موزه بریتانیا موجود میباشد .

۲- تاریخ گزیده دومین تألیف حمدالله مستوفی است که از بدو خلقت تا عصر خودش مانند تاریخ عمومی وقایع و سوانحی را که اتفاق افتاده در چهار فصل نوشته و بر آخر آن دو فصل یکی در تاریخ ائمه ، علماء و فضلاء و شعرای عرب و عجم و دیگری در تاریخ و جغرافیا و بزرگان شهر قزوین « زادگاه خود » را افزوده که هر دو فصل از مهمترین ابواب این کتاب است .

تاریخ گزیده به خرج اوقاف (کیپ) در انگلستان عکس برداری و چاپ رسیده است .

۳- نزهة القلوب این کتاب مشتمل بر سه قسمت است که هر قسمت را مقاله نامیده ، مقاله یکم در ذکر تکوین موالید ثلاثه معادن - نبات و حیوان - مقاله دوم در ذکر نوع انسان، مقاله سوم در صفت بلدان و

ولایات و بقاع، و آن بر چهار قسم است. قسم اول در ذکر حرمین شریفین و مسجد اقصی - قسم دوم در شرح احوال ایران و آن مبنی است بر يك مطلع و مقصد و مختم . مطلع در شرح تقسیم طول و عرض اقصای و قبله بلاد ایران است . مقصد در ذکر بلاد و ولایات ایران زمین و چگونگی آب و هوا و بنیاد عمارات و صفت ساکنان هر ولایت و آن مشتمل بر بیست باب است که هر باب مخصوص يك قسمت از ایران است.

یکبار تمام اقسام این کتاب بهمت **ملك الكتاب** شیرازی در سال ۱۳۱۱ هجری در بمبئی بطبع رسیده و بار دیگر مقاله سوم آنرا یعنی مقاله‌ای که در صفت بلدان و ولایات و بقاع است در سال ۱۳۳۱ هجری مطابق ۱۹۱۳ میلادی بسعی و اهتمام **ایلیسترانچ** انگلیسی در مطبعه بریل در لیدن از بلاد هلند بطبع رسیده است و **ادوارد براون** مستشرق مشهور نیز آنرا بزبان انگلیسی ترجمه کرده است .

حمدالله مستوفی در مقدمه **نزهة القلوب** نام کتابی با اسم **جهان نامه** ذکر میکند و در فهرست **كشف الظنون** نیز اسم همان کتاب را از **نزهة القلوب** نقل مینماید لکن اسمی از مؤلف و تاریخ تألیف آن نمیببرد. بدیهی است که غیر اینها کتابهای دیگری در جغرافیا بزبان فارسی تألیف شده که یافته‌های پی در پی آنرا ازین برده و یا هنوز قسمتی از آنها موجود و از حدود اطلاع ما خارج و دسترسی بآن نبوده است.

بهر حال حمدالله مستوفی با وصف اینکه در دوره تیره و تار و انحطاط علوم میزیسته، همواره مشعلدار علم و ادب بوده حتی در نگاشتن وقایع تاریخی و جغرافیائی بهیچوجه تعصبی نورزیده و با نهایت بیطرفی تمام سوانح و اتفاقات را تحریر کرده است . بگفته **كشف الظنون** حمدالله

مستوفی در ۷۵۰ هجری در قزوین در گذشت و در محله صوفیان مدفون شد و آرامگاه او به (گنبد دراز)^۱ معروف است.

آرامگاه حمدالله مستوفی که محل توجه مستشرقین و جهان گردان و اهل ذوق است از نظر قدمت و سبک بنای گنبد اهمیت خاصی دارد. ساختمان این آرامگاه مربوط به اواخر دوره مغول و از بدایع صنعتی آن همان وضع ساختمان گنبد است که با مهارت صنعتی در بناء آن کثیر الاضلاع منتظم مبدل به دایره گردیده و بر آن مخروط کاملی بنا شده است کتیبه‌ای از کاشیهای نفیس در خارج آن بوده که اکنون از میان رفته است. و کتیبه گچ‌بری دیگری نیز در داخل گنبد فعلا موجود میباشد که شامل تمام سوره‌هل اتی بدون ذکر تاریخ است. همچنین در ورودی که دارای کتیبه و منبت کاری و نقشهای مرغوب بوده يك لنکه آن مفقود و لنکه دیگر بداره باستان شناسی منتقل شده که در آنجا محفوظ میباشد و بطرز در سابق در دیگری تزیین شده و بجای آن نصب گردیده است.

۱- در نقاط مختلف ایران بناهایی از شاهکارهای استادان ایرانی از دوره دیلمیان و غزنویان و پادشاهان سلجوقی و خوارزمشاهی و سلاطین مغول و تیموری و پادشاهان صفوی مانده که در معماری و تزئینات، نمونه‌ای از ذوق سرشار آنان در دوره‌های مختلف میباشد که نام ایرانی‌را در سراسر دنیا بلند ساخته است و ما برخی از آن بناها را در اینجا ذکر میکنیم از جمله بند امیر عضدالدوله دیلمی با بیمارستانها و مدارس خواجه نظام‌الملک مسجد جامع عتیق اصفهان، مدرسه و مسجد گوهرشاد، شهر سلطانیه و مقبره خدا بنده. عمارات و ابنیه و مساجد عظیم اصفهان و غیره که در این مختصر تفصیل ننگند.

۴۴- زکریای قزوینی

جغرافیا نویس و طبیعی دان که در نزد اروپائیان
به پلینیوس شرق ملقب می باشد

زکریا ابن محمد قزوینی که در قرن سیزده میلادی نبوغ کرده و
در سال ۱۲۸۳ میلادی وفات یافته کتاب بنام آثار البلاد و أخبار العباد
در یک جلد در جغرافی تألیف کرده و چنانکه حاجی خلیفه در کشف الظنون
مینویسد کتابی بنام عجائب البلدان نیز دارد که اول آن باین عبارت
شروع میشود (العزلك و الجلال لكبرياءك) اضافه بر این کتابی بنام
عجائب المخلوقات نیز دارد که عجائب ممالك و بلدان را در آن
نوشته است لکن چون کتاب اخیر مملو از تصحیح و سقیم است قدر و
قیمت صحیحی ندارد مع هذا انسان در این کتاب به بسی مسائل مهم هیأت
و جغرافی بر می خورد که قسمت زیادی از آن با معتقدات علمای عصر
حاضر مطابقت میکند مثلاً میگوید :

«زمین جسم بسیطی است . طبیعت آن سرد و خشک است و بطرف
وسط حرکت میکند . میگویند زمین تقریباً گردیست و قسمتی که خارج
از آب است محدب است زیرا علماء هیأت خسوف را امتحان کردند و
دیدند که در شرق و غرب در اوقات مختلفی واقع میشود زیرا اگر طلوع
ماهتاب یک دفعه صورت می گرفت در تمام ممالك یکسان بودی » بعد از

آنکه مقداری دیگر راجع به طبیعت زمین و غیره سخن میراند باز میگوید: « هیچ نقطه از قسمت ظاهر زمین بالا و پائین نیست چنانکه بعضی از اشخاص بی اطلاع از هیأت و هندسه تصور مینمایند که زمین بالا و پائین دارد ».

قزوینی بسیار در این باب صحبت میکند و بطور تفصیل شرح میدهد و عقاید دیگران را نیز نقل میکند و وقتی که ما اظهارات او را با عقاید متأخرین مقایسه میکنیم می بینم حقایق زیادی نوشته که دلیل بر ترقی علم هیأت در آن ادوار بوده است.

ابن اثیر در کتاب (تحفه العجائب و طرفة الغرائب) عین عقاید قزوینی را نقل کرده و اضافه بر آن میگوید (انسان در هر جای زمین بایستد سر او بطرف آسمان و پایش بسوی زمین است و بیش از نصف آسمان را نمی بیند و اگر از آنجا به نقطه مقابل منتقل شود نصف دیگر آسمان را خواهد دید).

تا اینکه میگوید: هر گاه زمین را سوراخ کنند قطعاً از طرف دیگر سر بیرون میآورد مثلاً اگر در حدود بوشنج زمین را سوراخ کنند سر دیگر آن در چین بیرون میاید (بوشنج نام قریه ایست از نواحی هرات). اگرچه بعضی از علماء مسلمین از قبیل ثعالبی سراج الدین بن-الوردی موهومات ملل قدیمه را در هیأت، از قبیل قرار داشتن زمین بر شاخ گاو پذیرفته و سایر آنرا حقیقت تصور کرده اند لیکن کروی بودن زمین نزد حکمای اسلام بک امر مسلم و ثابتی بوده است. حکماء مسلمین علاوه بر اینکه در مسئله کروی بودن زمین عقیده حکماء یونان را آید کرده اند، اغلاط آنها را نیز اصلاح کردند. مثلاً یونانیها معتقد بودند

که زمین در جوف آب و آب در جوف هوا و هوا مانند زرده تخم مرغ در جوف فلك قرار گرفته است. لیکن محققین و علماء اسلام این عقیده را رد کرده اند. چنانکه علامه ابن خلدون در مقدمه دوم از تاریخ مشهور خود میگوید: «اکنون در کتب علمائیکه در اصول عالم نظر میکنند به ثبوت رسیده که زمین کرویست و محاط به آب است و عیناً شبیه به دانه انگوزی است که روی آب افتاده و چون اراده خداوند بر آبادی زمین تعلق گرفت قسمتی از آن سراز آب بیرون آورده بعضی تصور میکنند که آب در زیر زمین قرار گرفته. در صورتیکه زیر زمین فقط عبارت از جوف و باطن کره است که مرکز ثقل آن بشمار میآید. و هر جسمی بواسطه سنگینی، بطرف همان جوف متمایل میشود. و غیر از باطن زمین عموماً جوانب و اطراف آن بشمار می آیند. و آبی که زمین را احاطه کرده روی خود زمین است و اگر گفته شود که قسمتی از آب زیر زمین واقع است آنهم نسبت باقسام دیگر خود زمین است. قسمتی از زمین که خارج از آب است عبارت از نصف کره می باشد و بشکل دایره ایست که آب از هر جهت آنرا احاطه کرده و آنرا بحر محیط یا اقیانوس مینامند. چنانکه گفته شد عقیده کروی بودن زمین در میان حکماء اسلام یک امر بدیهی بوده حتی مفسرین بزرگ در تفسیر آیاتی که ذکر کروی زمین آمده کروی بودن آنرا تصریح میکنند. مثلاً امام فخر رازی در چند جا از تفسیر بزرگ خود کروی بودن زمین را ثابت کرده و مخالف با این عقیده را سفاهت نسبت میدهد، حتی در تفسیر آیه (الذی جعل لکم الارض فراشا) تا آخر آیه که مفسرین قشری دلیل مسطح بودن زمین دانسته اند امام مذکور قول آنها را رد کرده و میفرماید:

(این آیه را دلیل بر مسطح بودن زمین دانستن اشتباه بزرگی است زیرا کره وقتی بسیار بزرگ شد يك قطعه آن مثل مسطح قابل سکونت و زندگی خواهد بود.)

قزوینی عجایب المخلوقات را در سال ۱۲۷۵ میلادی تألیف کرده آثار البلاد و عجائب المخلوقات هر دو در مصر و اروپا بطبع رسیده‌اند و بعضی از اروپائیان قزوینی را هم مانند مسعودی پلینیوس^۱ شرق مینامند. قزوینی در کتاب‌های خود علاوه بر هیأت و جغرافی در بعضی موارد متعرض تاریخ طبیعی نیز شده و شاید اول کسی است از مسلمانان که متعرض این مبحث شده است،

(۱) پلینیوس از دانشمندان علوم طبیعی و معرفت الارض و جغرافیه است که در قرن اول میلادی میزیسته و مؤلف دایرة المعارف مفصلی است در علوم مذکوره که مورد توجه و تحقیق بیشتر دانشمندان فنون فوق الذکر میباشد.

۴۵- ابن بطوطه

بزرگترین جهانگرد اسلامی و جهان (در قرن هشتم)

محمد بن بطوطه ملقب به شمس الدین و مشهور به ابن بطوطه از مشاهیر سیاحان قرن هشتم هجرت است که در کم و کیف سیاحت، بتمام جهانگردان دنیا تقدم داشته و از سیاحان دنیا کمتر کسی است که در جهانگردی و طلب علم و معرفت پیمای این دانشمند و سیاح شهیر برسد. این دانشمند قریب بیست و هشت سال تمام بسیر و سیاحت و کسب دانش و معرفت و مطالعه در آفاق و انفس پرداخت و در این مسافرتها طولانی یا با پای پیاده طی طریق میکرد یا از وسایل حمل و نقلی که بزرگان و مشاهیر و یا اشخاص سرشناس دیگر برای وی فراهم میکردند استفاده مینمود. عشق سفر و دیدن اقوام و اقوالیم گوناگون چنان در این دانشمند شدت داشت که وی با وسایل ششصد و پنجاه سال پیش توانست خود را به پکن و روسیه و از آنجا به قلب افریقا برساند.

ابن بطوطه با وجود عشق و شور و التهاب و افری که برای کسب دانش داشت از توجه به (جنس لطیف) ولدت و مصاحبت آنان نیز غافل نبود، چنانکه در دوران ۲۸ سال مسافرت خود لااقل چهل بار ازدواج کرد و از هر چمنی، سمنی و از هر کشوری، گل وصل صنمی چید !!

سرانجام پس از آنهمه گردش و سیاحت و دیدن ممالک مختلف

و کسب دانش و معرفت بطنجه^۱ بازگشت و بقیه عمر خویش را که بیست و سه سال بود در آن شهر به پایان رسانید. خود او در باره این شهر چنین مینویسد:

(پول در طنجه کم است لکن با همان پول اندک میتوان چیزهای بسیار بدست آورد)

بخلاف (مارکوپولو)^۲ سیاح معروف که پنجاه سال پیشتر از ابن بطوطه از (ونیز)^۳ عازم مشرق شد، ابن بطوطه نه تاجر بود و نه فرستاده و سفیر يك پادشاه (البته در حین شروع سیاحت خود) و هنگامیکه خانه خود را ترك گفت، قصد مسافرت نسبتاً کوتاهی را داشت و مثلاً عازم بود تا مکه برود و مراجعت کند.

ابن بطوطه از طلاب علوم بود و مصمم شد که با پای پیاده بمکه یازادگاه حضرت رسول اکرم ﷺ مسافرت کند در آن موقع بیست و یکسال داشت و در مسافرت خود تعجیل و شتاب نداشت، برعکس مایل بود از هر کشوری که عبور میکند بوضع آن کشور و احوال مردم آن اطلاع و معرفت کامل بهمرساند.

۱- طنجه امروزه بندر است که در خاک مراکش و کنار اقیانوس اطلس و نزدیک به تنگه جبل الطارق واقع شده. مرکز ناحیه بیطرف و مستقل بین المللی طنجه بمساحت ۵۸۳ کیلو متر مربع و دارای ۱۵۵ هزار نفر جمعیت است.

۱- سیاح نامی و جهانگرد معروف که در آسیای مرکزی و هندوچین و ایران مسافرت و سیاحت کرد و از راه آسیای صغیر و ایران به چین سفر کرد و مدت زیادی در چین و جزایر جنوب شرقی آسیا مشغول سیاحت بود پس از مراجعت با اروپا سفرنامه ای بنام عجائب در باره جغرافیای چین و ترکستان و مغولستان و قسمتی از آسیای جنوب شرقی منتشر ساخت و کتاب او در تشویق و ترغیب مودم اروپا بمسافرت آسیا مؤثر افتاد.

۲- از شهرهای ایتالیا.

باین جهت مسافرت وی از طنجه تا مصر یکسال طول کشید و در عرض راه دوبار ازدواج کرد و میل و اشتیاق وافر داشت که مدتی در این کشور بماند و بر احوال مردم آن کشور اطلاع حاصل کند لکن بخاطر آورد که عازم خانه خدامیباشد و باید در رفتن در ننگ و تامل روا ندارد. هنگامیکه باسکندریه رسید حادثه ای روی داد که این دانشمند را بسیر و سیاحت در اقالیم و نواحی دوردست تحریص و ترغیب کرد. در این مسافرتها اشخاص مختلفی از دختر امپراطور روم شرقی گرفته تا یکی از دزدان دریائی بنگاله باو وسیله حمل و نقل دادند. در نزدیکی دهلی سیاه پوستی او را بر پشت خویش حمل میکرد و ابن بطوطه در آن حال در خواب خوش فرو رفته بود.

اما اتفاقیکه در اسکندریه افتاد این بود که ابن بطوطه در آنجا (برهان الدین الاعرج) دانشمند و زاهد معروف را ملاقات کرد. ابن بطوطه در یادداشتهای خود شرح این ملاقات را نگاشته است (الاعرج) باو میگوید چنین می فهمم که شوق و علاقه و اقزی بدیدن ممالك مختلف داری. ابن بطوطه با آنکه در آن موقع میل مسافرت بنواحی خیلی دوردست نداشته، بسؤال وی جواب مثبت میدهد.

پس از آن برهان الدین میگوید: در اینصورت تو باید از فریدالدین برادر من در هندوستان و قطب الدین برادر دیگرم در چین دیدن کنی و هنگامیکه ایشانرا زیارت کردی سلام مرا بآنها برسانی؟!.

ابن بطوطه از این حرف بحیرت و تعجب می افتد و چنانکه در یادداشتهای خود مینویسد سرانجام مصمم میشود که عازم نواحی دوردست گردد و از برادران آن مرد پرهیز کار نیز دیدن کند. اما این بار نیز در

طی طریق تعجیل و شتاب روا نمیدارد و پیش از فراهم آوردن وسیله مجانی سفر به هندوستان، زیارت حج می‌رود و چندی در عراق و عربستان به سیر و سیاحت می‌پردازد و بار دوم بمکه می‌رود و تقریباً سه سال در آنجا اقامت میکند سپس از سواحل افریقا خود را به (مومباسه) می‌رساند پس از آن باز برای سومین بار بمکه می‌رود.

ابن بطوطه در یاد داشتهای خویش، شرح کامل مسافرتهاى خود و رسوم و آداب محلی و طرز رفتار و اعمال روحانیون مقدس را به تفصیل نگاشته و درباره تجارت و خوراك مردم، بخصوص راجع به زنان شرح جامعی نقل کرده است.

برای اولین بار که در سواحل شرقی افریقا چشمش بدرخت (تانیول) می‌افتد منظره درخت دراو تأثیر عمیقی می‌بخشد چنانکه خودوی در این باره چنین مینویسد:

منظره این درخت شخص را بحال وجد و نشاط می‌آورد و شهوت را تحریک میکند)

ابن بطوطه سعی کرد که مستقیماً از راه دریا عازم هند گردد لکن موفق نشد، و بقاهره و لورشلیم^۱ مراجعت کرد در آنجا شخصی حاضر شد که با وسیله خود او را از راه آسیای صغیر بدریای سیاه ببرد. در کنار این دریا ابن بطوطه بکشتی نشست لکن سخت بیمار شد و نزدیک بود در آنجا غرق شود تا اینکه خود را بهر سختی بود بشبه جزیره کریمه

۱- اورشلیم یا بیت المقدس شهر و مرکز حکومت فعلی اسرائیل که

هنوز غالب ممالك جهان و از جمله ایران آنرا برسمیت شناخته‌اند و مشترک بین یهود و اعراب و در حدود ۱۱۰ هزار نفر جمعیت دارد و این تنها شهر است که مسلمین و یهود و مسیحیان آنرا مقدس می‌شمارند.

و سنانید و از آنجا بوسیله گاریهائی کندرو یا اسبهاییکه حکام محلی در اختیار او میگذاشتند عازم مسکو^۱ شد و میل داشت باز بنواحی شمالیتر برود و ببیند راست است که در آن نواحی در فصل زمستان تقریباً تمام ۲۴ ساعت شب است؛ لکن باو گفتند که وسیله نقلیه برای آن نواحی نیست مگر سورتیهائیکه سگان قوی هیکل میکشند بنابراین از رفتن بآن نواحی انصراف حاصل میکند و به اشترخان مرکز حکومت خان مغول در روسیه جنوبی مراجعت میکند و میگوید: (من سوارسك نمیشوم).

یکی از زنان خان، دختر امپراطور مسیحی قسطنطنیه بود و میخواست برای دیدن پدر خود عازم قسطنطنیه (استانبول فعلی) گردد این بطوطه که تا آن موقع يك شهر بزرگ مسیحی را ندیده بود از خان درخواست کرد که او هم در این سفر همراه ملکه برود لکن چون خان از رویه این بطوطه نسبت بزنان اطلاع داشت، ترسید که مبادا دل او در بند عشق ملکه گرفتار آید، و درخواست او را اجابت نکرد. آنگاه این بطوطه مینویسد:

من بچرب زبانی و چاپلوسی متوسل شدم و با قول دادم که هیچگاه در برابر زن او ظاهر نشوم مگر بصورت مهمان و مستخدم و خان نباید قلب خود را عرصه این قبیل خیالات بی اساس سازد.

۱- مسکوا از شهرهای قدیمی و با عظمت روسیه و امروزه پایتخت اتحاد جماهیر شوروی و در جلگه مرکزی روسیه در کنار یکی از شعبات رود ولگا (بنام مسکوا) واقع گردیده و مرکز سیاسی و اداری کشورهای شانزده - گانه متحد شوروی است و مرکز صنایع گوناگون و دارای دانشگاههای متعدد و جمعیت آن با حومه در حدود هفت میلیون نفر است.

در نتیجه خان اجازه میدهد که بمعیت خانم بقسطنطنیه برود و در ضمن پانصد دینار پول و يك خلعت و چندین اسب و کنیز به او می بخشد. ابن بطوطه مدت هفت هفته در شهر زیبای قسطنطنیه می ماند و آنگاه به اشترخان مراجعت میکند و از خان مخارج سفرهای دیگرش را درخواست میکند.

پس از افغانستان خود را به هندوستان میرساند و بمحض ورود به آن کشور بسیدین برادر برهان الدین الاعرج زاهد و دانشمند اسکندریه میشتابد.

در دهلی^۱ ابن بطوطه مورد استقبال و توجه مخصوص سلطان محمد تغلق، امپراطور هندوستان قرار گرفت و سلطان علاوه بر اینکه از او خوشش آمد احترام و تکریم فراوان نیز برای او قائل شد چنانکه بیدرنك با حقوق گزاف باو منصب قضاء کل تفویض کرد و کلیه مخارج او را علاوه بر حقوق عهده دار شد. ابن بطوطه در کار قضاء سابقه و تجربه ای نداشت و از آداب و رسوم محلی نیز چیزی نمیدانست. باین جهت سلطان دو تن قاضی محلی را بعنوان مستشاری وی تعیین کرد. بنابراین تنها کار ابن بطوطه چنانکه سلطان میگفت این بود که (مانند رؤسای ادارات خودمان) فقط اسناد و احکام را امضاء کند.

* ۱- دهلی یکی از شهرهای قدیمی و پایتخت جمهوری فدرال هند واقع در کنار رود جمن از شعب رود بزرگ كنك در جلگه شمالی هندوستان که مدت ها پایتخت سلسله های سلاطین مسلمان هند از قبیل شمسیه و گوردکانی بوده است. در کنار این شهر دهلی نو يك شهر كاملا مدرن و نوساز و مرکز بناهای دولتی و ملی و مقر رئیس جمهور هند واقع است.

با این وصف کار قضاء در آنموقع در دهلی کار پر مخمضه‌ای بود و قاضی باید بر انواع حیل و فریب و فنون آشنا باشد زیرا سلطان بیم آن داشت که مورد خیانت قرار گیرد و نسبت بخائنین بسیار سخت گیر بود.

چنانکه بکمترین سوء ظن، شخص مورد نظر را زیر پای پیلان که نعلهای نوک تیز برپائی داشتند میافکند. با اینکه مستمری و مواجب ابن بطوطه گزاف و کلیه مخارج وی از طرف سلطان تأمین میشد باز بعلت علاقه وافر وی بزن و مخارجیکه زنان متعدد بر دوشش افکنده بودند دچار زحمت میگشت و هر روزیش از پیش متوجه زنان خوب روی سیمتن و کل بدن میشد و در گرفتن زنان متعدد حرص و ولع بسیار ابراز میداشت. در سایر مخارج نیز راه تبذیر و اسراف میبمود و در نتیجه پس از چندی تا گلودر قرض فرو رفت سلطان تمام قروضش را پرداخت و هزینه مخارج او را دوبرابر کرد لکن باو گفت که در آینده سعی کن که خرجت از دخل افزون نباشد. با این حال ابن بطوطه نتوانست زمام نفس اماره را بدست بگیرد هر چه در آمدش افزون میشد مخارجش افزونتر میگردد و بیشتر با مشکلات مالی مواجه میشد.

عاقبت پشت پابه دنیا زد و زنان متعدد خود را ترك گفت و یکی از زهاد دل بست و راه ریاضت را در پیش گرفت این تصمیم وی سلطان را سخت تحت تأثیر قرار داد چنانکه او را بسفارت دربار چین منصوب کرد. با این مأموریت ابن بطوطه دید که پس از هشت سال اقامت در دهلی باز راه سفر برای او باز شده است این بار تمام اسباب سفر برای

او مهیا بود لکن کشتی او و یارانش در کلکته^۱ دچار طوفان شد و تمام تحف و هدایای سلطان هندوستان و عده زیادی از کنیزکان که برخی از آنان تحفه به امپراطور چین و برخی دیگر برای سرگرمی و تفریح خاطر ابن بطوطه در عرض راه بودند غرق شدند. ابن بطوطه دانست که سلطان هند از این حادثه درخشم خواهد شد، پس بسوی هندوستان جنوبی و سیلان^۲ رفت و در جزایر مالدیو^۳ بتحقیق پرداخت. چون در دهلی در امور قضاء تجارب فراوان بدست آورده بود در مالدیو نیز منصب قضاء باو تفویض گردید. در این جزایر سیاحت و شنیدن وزن پرست برای اولین بار نارگیل را می بیند و پس از آزمایش می فهمد که (نارگیل از محرکین قوی قوه باء است!) پس از آن ابن بطوطه در باره جزایر مالدیو و زنان آن سامان چنین مینویسد:

(من در مدت اقامت خود در این جزایر چند تن کنیزك و چهار زن داشتم مردم این جزایر بسیار مذهبی و باعفت و عصمت و سلیم النفس هستند. مسافرینی که وارد این جزایر شوند میتوانند با اندك مبلغی با یکی از زیباترین زنان برای هر مدت که بخواهند ازدواج کنند. . .)

۱- کلکته که سابقاً مرکز و پایتخت نایب السلطنه انگلیس در هندوستان بوده و امروزه بندر معتبر جمهوری هند است، واقع در کناریکی از شاخه های مصبی رود عظیم گنگ کنار خلیج بنگاله (پاکستان شرقی) است و بیش از دو ملیون و یکصد هزار نفر جمعیت دارد و مرکز عمده بازرگانی و صنایع نساجی و فلزکاری و کشتی سازی و محصولات شیمیایی هند میباشد.

۲- سیلان جزیره بزرگ و پر محصولیست در اقیانوس هند مجاور هندوستان که سابقاً در تصرف انگلیس بود و فعلاً مستقل است.

۳- مجمع الجزایری هستند واقع در اقیانوس هند نزدیک بخلیج بنگاله.

مشروط بر اینکه در موقع عزیمت از آن جزایر همه آن زنان را طلاق گویند.)

اما در این جزایر ابن بطوطه با زحمت و گرفتاری مواجه بود. خود وی در این باره چنین مینویسد:

وهنگامیکه من زنان متعدد گرفتم و اقر با و خویشاوندان من بسبب این مواصلتها فزونی یافتند و بر نفوذ قدرت آنان افزوده گشت وزیر این جزایر از من خائف گردید زیرا ترسید که من بر او چیره شوم و نفوذ و برتری حاصل کنم و حال آنکه از این افکار در خاطر من اثری نبود. پس همه زنان خود را باستثای يك زن که طفلی داشت طلاق گفتم و آن جزایر را ترك کردم.)

پس از دیگر گونیهای فراوان عاقبت ابن بطوطه موفق میشود که در يك کشتی که عازم چین بود باصطلاح امروز بلیط تهیه کند و عازم آموی شود و در سراسر چین^۱ بگشت و سیاحت بپردازد.

در چین برادر دیگر برهان الدین زاهد اسکندریه را ملاقات میکند در این اثنا فتنه‌ای در چین میافتد و پیش از آنکه بانقلاب و هرج و مرج عمومی منتهی گردد و سراسر چین را فرا گیرد به آموی

۱- چین کشور پهناور است در مشرق آسیا و مساحت آن با کشورهای تابعه اش در حدود ۱۰ میلیون کیلومتر مربع یعنی معادل مساحت تمام اروپا، و جمعیت آن با نواحی تابعه اش در حدود پانصد میلیون نفر است که مساوی يك پنجم تمام جمعیت کره زمین میباشد. چین اصلی یا چین خاص از هزاران سال پیش دارای تمدن بوده نواحی تابعه آن منچوری ترکستان شرقی، مغولستان و تبت میباشد.

مراجعت می کند و مخارج مسافرت خود را از حکام و اولیای امور محلی میگیرد .

زبان فارسی و غزل
سعدی در چین
و قتیکه ابن بطوطه بشهر (کینک سه) یا بقول او
(ختسا) که تحریف نام چینی کینک سه است
رسید، پنجاه و پنج سال از فوت سعدی شیرازی
میگذشت لکن اشعار شیخ شیرازی را ملاحان چینی هنگام سفر یا تفرج
روی دریا میسرودند .

ابن بطوطه مینویسد :

امیر شهر قورطی (قورتای) نام دارد ما را بخانه خود مهمان
کرد و جشنی ترتیب داد خود با وجود جلال و مقام شخصا بماطعام
داد سه روز مهمان او بودیم سپس پسر خود را با ما بگردش بخلیج
فرستاد . بر سفینه ای سوار شدیم پسر امیر در سفینه دیگری بود . از اهل
طرب و موسیقی جمعی همراه داشت این سازندگان بچینی و عربی و
فارسی مینواختند اما پسر امیر به آواز فارسی عشقی مخصوص داشت .
آهنگی باین زبان میخواندند . امر داد تا آنرا مکرر بخوانند و من چون
چند بار آنرا که بلحنی شگفت خوانده میشد خواندند از دهان ایشان
فرا گرفتم که از بحر رجز است و آن این است :

تبادل، بهمرت داده ام ، در بحر فکر افتاده ام

چون در نماز استاده ام ، گوئی بمحراب اندری
ما میدانیم که بیت مزبور از غزلیات معروف سعدی است که
مطلعش اینست .

آخر نگاهی باز کن و قتی که بر مابگذری

یا کبر منعت میکند کز دوستان یاد اوری
 ملاحظه میفرمائید که چگونه پنجاه سال بعد از مرگ سعدی صیت
 سخنش در افواه مردم اقصای بلاد چین و کنار اقیانوس کبیر نیز افتاده بود.
 زبان فارسی در آن عهد چنان نفوذ داشته که پسریکی از امرای چین
 بشنیدن الحان شورانگیز آن عشق داشته و از آن لذت و تمتع میبرده
 است (برای شرح بیشتری رجوع شود بمقاله زبان فارسی در چین سال
 یکم شماره ۲ صفحه ۷۹ و ۸۰ مجله یادگار).

پس از این جهانگردی و سیاحت در اقطاردنیای
 آنروز ابن بطوطه با تأنی و تفرج به افریقای
 شمالی میروود و در عرض راه چند تن از زنان
 سابق و فرزندان خود را می بیند سپس عازم اسپانیای جنوبی میگردد
 که در آن موقع هنوز تحت استیلای مسلمانان بود . پس از مراجعت
 بمراکش چون وسیله آماده و مهیا بود سفری به قلب افریقا میکند و
 تا تیمبکتو پیش میروود سرانجام بسواحل شمالی افریقا باز میگردد و تا
 پایان عمر در وطن مألوف خویش سکنی میگزیند .

هنگامیکه ابن بطوطه دست از سفر کشید پنجاه سال تمام داشت
 و غالب اقوام نزدیک او مرده بودند . ابن بطوطه بیست و سه سال
 دیگر زندگانی کرد و در هفتاد و سه سالگی بدرود حیات گفت .

۱- تیمبکتو یکی از شهرهای مرکزی افریقا واقع در صحرای کبیر که

اکنون از متصرفات دولت فرانسه است .

عجائب دیدنی از جوکی
 هندی و بند باز چینی

از یادداشت های وی معلوم میگردد که ابن جهانگرد نامی در تمام سفرهای طولانی و پر خطر (خشکی و دریائی) و تماس و مجالست

با همه گونه اقوام و ملل دور و نزدیک آسیا و اروپا و افریقا فقط دوبار بشدت ترسیده است. نخست هنگامیکه یکی از جوکیهای دهلی خود را بشکل سنگ مکعبی در آورده و بالای سر ابن بطوطه معلق شد! دیگر بار موقعی بود که يك بند باز چینی در شهر هنگچو (که یکی از شهرهای چین است) نمایش داد. در این نمایش مرد افسونگر طفلی را از نظر ناپدید میکند پس از چند لحظه اعضاء و جوارح بریده و مثله شده طفل را درست جلوی پای تماشاچیان بر زمین میاندازد!

ابن بطوطه مینویسد:

در هر دو مورد وحشت من بقدری شدید و ضربان قایم چنان تند بود که مدتی بیهوش گشتم و عاقبت مرا بادویه و مشروبات مخصوص بیهوش آوردند.

خط سیر ابن بطوطه در
 کشورها و نقاط عمده

اگر خط سیر ابن بطوطه را روی نقشه ترسیم یا ملاحظه کنید خواهید دید که ابن جهانگرد نامی تمام دنیای متمدن ششصد و پنجاه سال پیش را زیر پا گذاشته و دیده و عمری را بسیاحت و جهانگردی گذرانده است.

ابن بطوطه در سن بیست و یکسالگی از موطن خود طنجه بعزم سیاحت برخاست و طی ۲۹ سال جهانگردی خط سیر او چنین بوده و

بعضی کشورها و شهرهای عمده که دیده بقرار زیر است .

طنجه - اسکندریه - قاهره - فلسطین - حلب - دمشق - مکه
 مدینه - نجف - بصره - خوزستان - اصفهان - شیراز - کوفه - بغداد
 موصل - دیاربکر - عدن - شمال افریقا - عمان - هرمز - کرانه های
 خلیج فارس - اسوان - سوریه - کافا - کیچیک (مغلوستان) شمال
 روسیه - ارض ظلمات - و دیار بلغار - قسطنطنیه - روسیه جنوبی -
 هندوستان - دهلی - کلکته - سواحل شرقی هند - مالابار - بنگاله -
 جاوه - چین - سوماترا - عمان - ایران غربی - اندلس (اسپانی) مراکش
 مراکز و سواحل شرقی افریقا - طنجه .

چون ابن بطوطه بوطن خود بازگشت پنجاه ساله بود و گفت هر
 چند برخی از کشورهایی که دیدم بهشت برین بود لکن بخاروطن نمی
 ارزید . . . ارزش يك سکه نقره درطنجه بیش از ارزش صد سکه طلا در
 جاهای دیگر است !

مهمترین تألیف ابن بطوطه بنام رحله . است که از کتب جغرافیائی
 مهم اسلامی است . خلاصه این جهانگرد عجیب تابهنگام مرک خود که در
 سال ۱۳۷۷ و بقولی ۱۳۸۴ میلادی است لااقل پنجاه هزار کیلو متر
 (۵۰۰۰۰) یعنی قریب نه هزار فرسخ راه را از طنجه تا چین و فیلیپین
 طی کرده و از اقیانوس اطلس تا اقیانوس کبیر و از سرزمینهای یخ زده
 شمال سیبری تا اراضی سوزان خط استوا یعنی قلب کنگو و سودان و جزایر
 اندونزی را زیر پا گذاشته بود و هیچکس تا بدان زمان چنین راهی نرفته
 بود و شاید بعد از او هم تا چند سال اخیر کسی چنین سفری نکرده باشد .
 نام این جهانگرد مسلمان برای همیشه در تاریخ جهان بالقب
 عجب ترین جهانگرد تاریخ آمیخته است .

۴۶ - بنی موسی - یا - بنی شاگرد

دانشمندان علوم مکانیک و نجوم و هندسه و مترجمین

عالی قدر اسلامی

بنی موسی - که سه نفر بودند بنام احمد و محمد و حسن فرزندان موسی پسر شاگرد و بهمان جهت آنانرا بنی موسی یا بنی شاگرد می گفتند و بعداً فرزندان آنها به بنی منجم شهرت یافتند . موسی پدر آنان از دوستان مأمون بود و مأمون^۱ بملاحظه دوستی با موسی بفرزندانش کمک میکرد است .

موسی اهل علم و ادب نبوده بلکه جزء راهزنان محسوب میشده وی در جوانی لباس سیاهی در بر میکرد و شبها راه میزد است و چون مرد دلیری باکی بوده دست خالی بر نمیگشته است میگویند که وی شبها نماز خفتن را با همسایگان در مسجد میخواند ، پس از آن بخانه می آمد و لباس دیگری میپوشید و در جاده خراسان چندین فرسخ راه میپیمود و پای اسب کهر خود را پارچه سفید می بست که به نظر ابلق بیاید ضمناً موسی جاسوسانی داشت که بوی خبر میدادند چه کسانی با چه اموالی

(۱) عبدالله المأمون هفتمین خلیفه از بنی عباس که از مادر ایرانی متولد شده مورد حمایت ایرانیان بود بیای مردی طاهر بن حسین ملقب به ذوالیمینین و سر بازان ایرانی او، بر برادر خود امین غالب آمد و بغلات نشست

از جاده عبور کرده یا میکنند لذا موسی با اطلاع کامل بر آنان میتاخت و اموال و دارائی آنان را گرفته پس از پیمودن چندین فرسخ راه صبح گاهان بشهر بر میگشت و نماز صبح را با همان همسایه‌های شبانه ادا میکرد و هر گاه که در صدد دستگیری او بر میآمدند همسایگان گواهی میدادند که وی نماز خفتن و نماز بامداد را با آنان در مسجد خوانده است و از آنرو تعقیب او دشوار مینمود. سر انجام موسی توبه کرد و پس از چندی در گذشت و سه پسر کوچک از خود باقی گزارد. مأمون بواسطه دوستی با پدرشان آنانرا با اسحاق بن ابراهیم مصعبی سپرد و در بیت الحکمه نزد یحیی بن ابی منصور برای آنان جاتعین کرد و هر گاه که مأمون بسفر میرفت اسحاق را میخواست و سفارش فرزندان موسی را میکرد تا حدی که اسحاق رنجیده خاطر شده میگفت مأمون مرا دایه فرزندان موسی قرار داده است باین حال مقرری آنان غیر مکفی بوده و زندگی خوبی نداشتند لکن سر انجام تحصیلات عالی خود را به پایان رسانیده هر کدام در رشته‌ای متخصص شدند. محمد از سایر برادران دانا تر بود و از هندسه و نجوم اطلاع کافی داشت اقلیدس و مجسطی و کتابهای دیگری از هیئت و ریاضی و طبیعی مطالعه کرده بود.

احمد در قسمت علمی پیای محمد نمیرسید لکن در قسمت مکانیک مهارت بی نظیری پیدا کرده بود حسن یش از هر چیز در هندسه متبحر شد و با آنکه غیر از شش مقاله اقلیدس را ننخوانده بود و نزد مغای هندسه نیاموخته بود مع ذلک در رشته هندسه بالاترین علمای معاصر خویش گشت.

فرزندان شاگرد در نقل و ترجمه علوم قدیمه فداکاری بسیار کردند

و خود را همه نوع بزحمت انداختند و اموال بسیاری در آن راه مصرف کردند عده ایرا بروم^۱ روانه کردند تا کتابهای مطلوب را بدست آورند و مترجمین زبردست را با حقوقهای گزاف از اطراف و اکناف استخدام کردند و از جمله اشخاصیکه برای تحصیل کتاب بروم فرستادند حنین بن اسحاق و دیگران بودند. سپس حنین و حبیش و ثابت بن قره را بترجمه واداشتند و ماهی پانصد دینار برای آنان حقوق تعیین کردند. بنی موسی در حیات و مکانیک و هندسه تالیفات بسیاری دارند و از خود استنباط هائی در آن علوم کرده اند که بکلی بسی سابقه است. اینان برای مأمون ثابت کردند که محیط زمین بیست و چهار هزار میل است. مهارت آنان در ذبیح و سایر مطالب علمی نیز فوق العاده بوده است.

مسلمانان راجع بمکانیک کارهای مهمی انجام داده و تالیفانی داشته اند که قسمتی از آنرا دست روزگار در هم پیچیده و در کشمکشها مفقود شده است و در این علم (مکانیک) تتبع و تحقیق کرده اند و کتابهایی در این خصوص تألیف کرده اند چنانکه جرجی زیدان در تاریخ تمدن اسلام جلد ۵۵ مینویسد یکی از دوستان دانشمند هندی او موسوم به شیخ شبلی نعمانی او را از یک کتاب میکانیکی اسلامی آگاه

۱ - دوم سابقاً کشوری بزرگ و متمدن بوده که اکنون قسمتی از آن بنام ایتالیا خوانده میشود دارای امپراطورانی بوده که بر قسمت اعظم بل سراسر اروپا و قسمتی از آسیای غربی فرمانروائی میکردند که مرکز آنها شهر رم یا رم-ا که اکنون نیز پایتخت کشور جمهوری ایتالیا است. قصر و انیسکان که مقر پاپ بزرگ مذهب کاتولیک است در این شهر واقع شده بناهای قدیمی و کاخهای با عظمت و کلیساهای مشهور نیز در این شهر میباشد

ساخته این کتاب تالیف رئیس الاعمال بدیع الزمان ابوالعزبن اسماعیل بن رزاز جزری میباشد و بنام ابوالفتح محمود بن محمد بن قزل ارسلان آل ارتق در اواخر قرن ششم هجری نوشته شده است و راجع بحركات ميكانيكي و افزارهای ساعت زمانی و ساعت های مستوی و نقل اجسام و غیره صحبت میدارد و دارای تصویرهای رنگینی است که آلات نقاله و متحرك و جر ائقال و امثال آنرا نشان میدهد و از تتبع و تبجر مسلمانان در مکانیک بخوبی حکایت میکند به قسمی که خود، موضوع کتاب جداگانه ای میگردد.

مسلمین چیزهائی برای بلند کردن وزن های سنگین و غیره از قرقره و لوله و کلوا، واهرم، آلات و افزاری میساختند که با آب و غیره حرکت میکرد. و کتابی نیز بنام (الحیل الروحانیة و مخانیة الما) تألیف فیلون بیزانطی و کتاب (رفع الاشیاء الثقیلة) تألیف هیرون اسکندری که قسطنطین لوقای بعلبکی آنرا بعربی ترجمه کرده است. و غیر از این دو کتاب کتابهای دیگری هم بوده که فرنگیان آنرا در نهضت علمی اخیر بلاتین ترجمه کرده اند و اصل عربی آن مانند اصل یونانی مفقود شده است در این کتاب تصویرها و اشکالی هست که حرکت و نیروی آن آلات را بخوبی نشان میدهد.

از جمله کارهای میکانیکی مهمی که در آن دوره انجام داده اند ساعت مشهور مسجد دمشق است و ابن جبیر که در قرن ششم هجری در طی سفرهای خود آن ساعت را دیده چنین شرح میدهد - سمت راست بیرون در جیرون نزدیک دیوار سنگی جلوی آن اطاقی است که بشکل طاق بزرگ دایره مانند میباشد و در آن اطاق دو اطاق مسی است که

بعد ساعات روز با هندسه کامل دریچه های كوچك در آن كار گذارده شده و همین كه يك ساعت از روز میگذرد دو گلوله (دوسنج) مس از دهان دوازده مسی میافتد این دوازده مسی روی دو كاسه مس قرار دارند یکی از آنها زیر دریچه اولی و دیگری زیر دریچه دومی میباشد. ته این دو كاسه سوراخ است و همینكه آندو گلوله مس در آن كاسه ها می افتند هر دو بطرف درون غره میروند و بازها بطور سحر آسا گردن دراز میکنند و با سرعت و تدبیر شگفت آوری آندو گلوله را برمیدارند و طبعاً همین كه دو گلوله در كاسه میافتد آوازی شنیده میشود و دریچه كه مربوط بآن ساعت از روز است با يك لوحه مسی بسته میشود و همینطور ساعت بساعت دریچه ها بسته میشود و بحال اول برمیگردد. طرز ساعت شماری در شب طور دیگر میباشد باین قسم كه در قسمت هلالی دو طاق نامبرده دوازده دایره مسی قرار دارد پشت این دایره ها از پس دیوار شیشه گذارده اند و پشت شیشه ها چراغی است كه با آب میگردد و همین كه يك ساعت میگذرد نور آن چراغ به شیشه میافتد و آن دایره قرمز مینماید. سپس در ساعت دیگر دایره دوم سرخ رنگ میشود تا پایان شب كه همه دایره ها سرخ میگردند. در توی اطاق كار شناسی هست كه دریچه ها و گلوله های مسی و شیشه ها را مرتب میکند.

۴۷- امام محمد غزالی (ابو حامد)

از بزرگترین مؤلفین و فلاسفه بزرگ شرق و استاد

بزرگترین دانشگاه گیتی (مدرسه بغداد)

غزالی - امام محمد غزالی که مشهور به (ابو حامد غزالی) است از اعظم فقهاء شافعیه و از جمله بزرگترین علمای نقاد و فضایل مؤلفین بشمار میآید. عدد تألیفات او را خواه بعنوان کتاب و رساله مستقل، و خواه بعنوان حاشیه و شرح و انتقاد تا نزدیک به صد تألیف می‌شمرند. غزالی اول کسیست که ویرا بلقب حجة الاسلام نامیده‌اند. غزالی در چهار صد و پنجاهم یا پنجاه یکم هجرت در قریه طابران یا غزاله از قراء طوس متولد و در مدت کمی در اثر ذکاوت فطری که داشته مقدمات را فرا گرفته و مقداری از فقه را پیش احمد بن محمد رازی خوانده سپس در نیشابور که از مراکز مهم علمی بود و همچنین در گرگان و غیره تحصیلاتش را تکمیل کرده بمقامی رسید که موقعیکه خواجه نظام الملک مدرسه نظامیه را در بغداد بنانهاد و برای استادی آنجا از علمای پایتخت خلافت مشورت خواست همگان حجة الاسلام غزالی را پسندیدند.

خواجه طوسی نامه خوش لحنی امام راجعت پذیرفتن این سمت دعوت کرد.

امام غزالی از طوس به بغداد منتقل گشت و مدت چهار سال در

مدرسه نظامیه بغداد که در آن عهد یکی از بزرگترین دانشگاههای گیتی محسوب میشد عهده دار تدریس و تعلیم بود. و همواره بیش از سیصد تن از فضلا وقت حاضر برای استفاده از بیانات او بوده اند امام غزالی تا آنکه مدتی اضافه بر آن مقام در امور دنیوی و سیاسی نیز فوق العاده نفوذ کرد بطوریکه کارهای مهم سیاسی بدو محول شده و انجام می یافته است غزالی در پایان طریقه صوفیه را برگزیده و تمامی علایق دنیوی را پشت پا زده و از قیل و قال مدرسه کنار کشید و قدم بدایره زهد و انقطاع و تصوف گذاشته و زیارت بیت الله مشرف و باظهار خودش در آنجا از روح پاک حضرت خاتم الدنیا (ص) و حضرت ابراهیم خلیل استمدادی میشنود و در مراجعت در مسجد اموی شام (سوریه) بنای تدریس گذاشت و مدتها در فلسطین و حجاز حتی در مصر سیاحت و مسافرت میپرداخت و مدتی در بیت المقدس مشغول عبادت بوده. امام پس از چهار سال کناره گیری اختیار کرده و با اینکه اکثر اوقات مشغول فکر و ذکر بود باز هم از اشتغالات علمی دست بردار نبود و در فکر نجات و استخلاص غرق شدگان جهالت بوده است. عاقبت بموطن اصلی وزایشگاه خود (طوس) مراجعت کرد و در جوار خانه خود مدرسه ای برای طلاب دینیه و خانقاهی برای صوفیه تأسیس کرد و در آنجا حوزهی درسش را برای همشهریان خود و فضلائى که از اطراف خراسان بقصد استفاده بخندمتش میشتافتند از نو دایر کرد و باستثنای دوسه ساعتی که بحوزه تدریس صرف میشد باقی اوقاتش را در کتابخانه خود بتألیف میگذراند

بغداد یکی از بزرگترین شهرهای دوره تمدن اسلامی است که هرگز

خلافت و از جهت ابنیه و کاخهای با عظمت و جلال و قدرت و داشتن مدارس و دانشگاه در آن دوره کم نظیر بوده و اکنون نیز آن شهر باقی است و فعلاً پایتخت عراق و از مهمترین شهرهای خاورمیانه است و محل شهر تا بحال چند مرتبه تغییر کرده است شهر بغداد از بناهای اسلامی است و موجب ایجاد آن شهر چنان بود که سفاح نخستین خلیفه عباسی و برادرش منصور کوفه را برای اقامت خود برگزیدند زیرا آن شهر بعراق و ایران که محل و مرکز یاران آنها محسوب میشد نزدیک بود سپس منصور در نزدیکی شهر ابنار شهری بنام هاشمیه بنا کرد و اقوام و کسان خود را از علوی و عباسی که هاشمی نژاد بودند بدان شهر کوچ داد و برادرش سفاح نیز به هاشمیه آمد و همانجا در گذشته بخاک رفت و قبرش هم اکنون در آنجا است منصور اُچند سال دیگر در آن شهر ماند اما جماعتی بنام راوندیه در هاشمیه بر منصور شوریدند و منصور از شهرهای هاشمیه متنفر شده در صدد برآمد شهر تازه ای بنا کند و از هاشمیه برود پس از جستجوی فراوان سرزمین بغداد را پسندیده آنجا را در سال ۱۴۵ هجری بنا کرده پایتخت خود ساخت و شهری با عظمت گردید که بمدینه منصور یا شهر بغداد معروف شد. ساختمان بغداد در ساحل غربی دجله بشکل مدور آغاز گردید و در اطراف آن خانه‌هایی برای غلامان و ملازمان ساختند و چون نوبت خلافت به مهدی رسید لشکر گاه خود را در کرانه شرقی دجله قرار داد و آن محل به عسکر مهدی موسوم شد و تدریجاً اعیان و اشراف دولت بدان محل منتقل شده خانه ها و عمارت‌های عالی برای خود بنا کردند و دربار خلیفه نیز بطرف مشرق دجله انتقال یافت و در دو طرف مشرق و مغرب دجله باغها و عمارات فراوانی ساخته شده بود.

همه ساله بر آبادی و عمران و حمام‌ها و مساجد و ازدیاد نفوس بغداد بعدی افزوده میشد که مورخین و جغرافی نویسان جمعیت بغداد را بطور اغراق آمیزی نوشته‌اند، یعنی بر روی این موازین قیاس گرفته شده در مقابل هر گرمابه پنج مسجد ذکر کرده و شماره مساجد بغداد را سیصد هزار دانسته‌اند و بطور متوسط برای هر مسجد پنج نمازگزار فرض کرده و از آنرو نمازگزاران شهر بغداد را يك ملیون و نیم دانسته‌اند. ولی بطور کلی این ارقام با موازین علمی و ریاضی درست در نمی‌آید و فقط از عظمت و آبادی بغداد آنروز نموداری می‌باشد و از تمدن عالی آنروز مسلمانان حکایت میکنند. طبری میگوید در سال ۲۵۵ شورش در بغداد واقع شد و در هنگام شورش صد هزار نفر از روی دجله عبور کردند این گفته طبری خود دلیل دیگری بعظمت و آبادی بغداد آنروز است. چه اگر صد هزار نفر از روی دجله عبور کرده‌اند لااقل ده برابر این عده از دجله گذشته‌اند و از اینرو میتوان جمعیت شهر را دو ملیون تا يك ملیون و نیم تصور کرد و طبعاً نیز در اطراف شهر دیه‌ها و آبادیهائی بوده که جمعیت آن بر آن افزوده میشود. ابن حوقل که در قرن چهارم هجری بغداد را دیده در وصف آن چنین میگوید: «آبادی بغداد و کوفه بهم پیوسته است و نهرهای فراوانی از رود دجله جدا شده باطراف جاری میشود».

عباسیان در دور خلافت خود کاخهای مجلل و دژها و جامع‌های وسیع و دانشگاه در بغداد بنا کردند که برای نمونه یکی دو تا از آنها را در اینجاناتم میبریم. منصور نخستین خلیفه ایست که دست بساختنمان زد که مشهورترین آنها قصر الخلد و باب الذهب میباشد. پس از منصور

خلفای دیگر عباسی در ساختمان بوی تاسی کردند و امیران و وزیران از خلفا تقلید کرده کاخهای مجللی بنا کردند که بنام آنان شهرت یافت. هر قدر تمدن و ثروت مسلمانان افزون میگشت شوق آنان بساختن عمارات و قصرها زیادتر میشد (و بعضی از خلفای عباسی بساختن شهرهای تازه علاقه داشتند مانند معتصم که شهر سامراء را برای ترکان بنا کرد) از جمله ساختمانها و کاخهای بغداد کاخ تاج (قصر التاج) و کاخ ثریا بود. المعتضد بالله خلیفه عباسی ساختمان بسیار علاقه داشت و قصر التاج را در طرف مشرق بغداد بنا کرد اما ساختمان آن در زمان پسرش المكتفی پایان یافت. گویند معتضد هنگامیکه از مسافرتی بر میگشت ملاحظه کرد که دود بطرف کاخ میرود لذا از اتمام آن کاخ منصرف شده در دو میلی آنجا کاخی بنام قصر الثربا بنا کرد. درازای این کاخ سه فرسخ میشد و چهارصد هزار دینار صرف ساختمان آن گشت. معتضد این کاخ را با کاخ دیگری موسوم به کاخ حسنی بوسیله يك راهرو زیر زمینی متصل کرد که طول آن دو میل بود و کنیزان و اهل حرم معتضد بدون اینکه بیرون بیایند از آنرا زیر زمینی استفاده کرده از این کاخ بآن کاخ میرفتند این راهرو تا مدتی بود و همینکه برای اولین بار بغداد را سیل گرفت آنرا زیر زمینی خراب شد.

دیگر از کاخهای مجلل بغداد کاخ دار الشجره بوده که المقتدر بالله در اول قرن چهارم هجری این کاخ و باغ باصفا و زیبا را بنا کرد و آنرا بنام دار الشجره (سرای درخت) میخواندند، زیرا در این کاخ درختی از زروسیم ساخته و میان دریاچه بزرگی برابر ایوان کاخ قرار داده بودند این درخت هشت شاخه بزرگ از زر و سیم داشت و بر هر شاخه آن شاخه های کوچک دیگر از زر و سیم ساخته بودند و روی شاخه های کوچک میوه های

گونگون از جواهرات رنگارنگ دیده میشد بعلاوه پرندگان از طلا و نقره روی شاخه‌های درخت بود که هر گاه نسیم می وزید از این پرنده‌ها آواز و چهچه برمیخاست و در طرف راست دریاچه مجسمه پانزده سوار بود و در طرف چپ نیز مجسمه پانزده سوار دیده میشد که لباس حریر پوشیده شمشیر در کمر داشتند و در دستشان نیزه کوتاه بود و به يك سمت حرکت میکردند و چنین بنظر میرسید که این سواران بجنك یکدیگر میشتابند.

دیگر از کاخهای مجلل بغداد دارالمعزیه بوده که معزالدوله دیلمی آنرا بنا کرده و يك ملیون دینار بمصرف ساختمان آن رسید و سقف اطاقهای این کاخ را زر اندود کرده بودند و همینکه خواستند آن کاخ را ویران سازند هشت هزار دینار فقط برای کندن طلاهای سقف زرین کاخ خرج کردند! این بود نمونه‌ای از کاخها و بناها در آن عهد و اکنون از آنهمه کاخ و عمارت و باغ کوچکترین اثری نمانده است. بهر حال خلفا و امراء و دولتها و ممالك مختلف اسلامی بساختن مسجدها، بیمارستانها و کاخها و مدارس و دانشگاه و سایر بناهای عمومی توجه بسیار داشتند و در استحکام و مبانی آن دقت فراوان مبذول میداشتند و اضافه بر آن برای ساختن کاخها و منظره‌ها پولهای گزاف خرج میکردند و از اطراف و اکناف گل و گیاه و درخت میآوردند و سالونهای خود را با اشعار و ابیات و صورتهای طلاکاری زینت میدادند و با نقش و نگارها و تصاویر چرنده‌ها و پرنده‌ها و مردان و زنان و گلها و گیاهها می آراستند.

خلاصه درباره آبادی بغداد (دارالسلام و پایتخت ممالك اسلامی) مطالب

بسیاری گفته و نوشته‌اند از آنجمله اصطخری که در قرن چهارم هجری آن شهر را دیده چنین مینویسد: مسافت کاخها و باغهای خلیفه از بغداد تا رود (بین) دو فرسخ است که بو سیله يك دیوار بهم متصل میشود و از رود (بین) بدجله میرسد. سپس عمارتها بدارالخلافه وصل شده از دجله و بارنفاع میگذارد و تا شماسیه بمسافت پنج میل امتداد می‌یابد و از روبروی شماسیه تا طرف غربی حریه پیش میرود و از آنجا ساختمانها باین می‌آید و بکرخ میرسد.

سبس اصطخری میگوید که آبادی میان بغداد و کوفه (یا میان دجله و فرات) بهم متصل است و فقط از میان این آبادیها جویهای بسیاری از فرات کنده شده که شبیه به پنجره‌های متعدد میباشد.

آبادی آنروز ممالك اسلامی را باید بهمین نسبت مقایسه کرد که شهر بزرگ و آبادی در عراق و شام و همچنین در اسپانی بلاد با عظمتی مانند غرناطه و قرطبه و طلیطله و اشبلیه و غیره پدید آمده بود که اکنون یا دهکده یا شهر کوچک ویرانه‌ای شده یا بکلی از میان رفته است.

نوشته‌ها و گفته‌های غزالی میرساند که بیشتر دارای مسلک رئالیستی (یعنی طریقه‌ای که عبارت است از نشان دادن حقایق طبیعی و کیفیت امور، بخصوص ضایع و ادبیات اعم از زشتی و زیبایی آنها) بوده که در اخلاق دینی و در حکمت الهی داخل میسازد.

امام بسیاری از آیات اخلاقی و اقتصادی قران مجید را با مفهوم جدید عصر ما مطرح بحث کرده از آن جمله حکایت می‌نماید.

روزی پیامبر علیه السلام با همراهان از کشتزاری میگذشتند

جوانی زورمند را دیدند که با تمام نیروی خود مشغول کار است یکی از خشک پارسایان که مفهوم حقیقی دیانت را نفهمیده بود گفت ای کاش این مرد فعالیت را که برای دنیای خود بعمل می آورد برای دیگر جهان در عبادت خدا بعمل می آورد.

پیامبر بگوینده آن سخن فرمود: بزرگ سهوی کردی زیرا هرگاه این جوان بقصد تأمین زندگانی خود و گشایش روزی کار کند و هرگاه منظورش از رنج بردن آن باشد که در امور زندگی خود سربار دیگران نشود و دست نیاز نزد دیگران دراز ننماید این فعالیت او در ردیف بزرگترین عبادتهای خدا پسندانه محسوب خواهد گشت و هرگاه زحمت کشیدن و کار کردن او باین قصد باشد که اضافه بر تأمین معاش خود بتواند خویشان و ندان فقیر، یتیم و زنان، پیر مردان از کار افتاده و یتیمان محله خود و شهر خود را نیز نان بدهد و سرپرستی کند فعالیت وی در ردیف عبادت پیغمبران بزرگ شمرده خواهد شد. سپس حضرت بدنبال کلام خود فرمود: آری هرگاه نتیجه کار و کسب ثروت او این باشد که باخست و لثامت بولها را رویهم بگذارد تا بر اقران خود فخر و تکبر بفروشد البته در حکم این خواهد بود که عمری را بعبادت شیطان گذرانیده باشد. جای دیگر امام غزالی مینویسد: گفته اند روزی عیسی بمردی رسید و از او پرسید: حرفه و کار تو چیست؟ آن مرد پاسخ داد من شبانه روز را در ذکر و نماز و عبادت خدا میگذرانم باز پرسید کی به تو نان میدهد؟ مرد پاسخ داد: برادری دارم که او نان مرا میدهد. عیسی گفت پس یقین بدان عبادت خدا آن عملی است که برادر تو انجام میدهد نه آن چیزی که تو دلت را با آن خوش کرده ای!

تألیفات

غزالی

تألیفات امام غزالی را زیاده بر نهصد گویند که
گنجایش شرح آنها در این مختصر مقدور نیست
و پاره‌ای از آنها دارای مجلدات بسیاریست .

از آنجمله **یا قوت التأویل فی تفسیر التنزیل** که چهل مجلد است . از
تألیفات مهم او یکی **احیاء علوم الدین** است که بارها در لکهنو و مصر
و استانبول و غیره چاپ شده و از کارهای کتب مواظط اخلاقی و اسلامی و
بهترین معرف مقامات عرفانی مؤلفش بوده و بتصدیق بعضی از اجله مؤلفین
کتب اخلاقی ، بعد از او در هر طبقه که آمده‌اند خوشه چین خرمن
این کتاب نامی هستند : بیشتر تألیفات غزالی مکرر در ایران و خارج
از ایران بزبانهای مختلف چاپ شده‌است کتابهایی نیز بفارسی دارد که از
جمله کتاب **نصایح الملوک** است که برای سلطان محمد بن ملک‌شاه سلجوقی
بزبان فارسی تألیف کرده و بارها در مصر و قاهره چاپ و به ترکی نیز ترجمه
شده است . غزالی دارای بهترین و عالیترین تألیفات علمی و دینی و
و اخلاقیست و یکی از بزرگترین مؤلفین و دانشمندان بزرگ اسلام است .
امام غزالی دارای اشعار و قصاید لطیف و عالی عربی و فارسی است که
بیشتر در سیر و سلوک سروده و از آنجمله است :

قمرأ فجل بها عن التشبیه

حلت عقارب صدغه فی خده

فمن العجایب کیف حلت فیه

و لقد عهد ناه یحل ببرجها

ایضاً از اوست :

وز سر قدر هیچکس آگاه نشد

کس را پس پرده قضا راه نشد

معلوم نگشت وقصه کوتاه نشد

ارزوی قیاس هر کسی چیزی گفت

ما جامه نمازی بسر خم کردیم دز خاك خرابات تیمم کردیم
 شاید که در این میکده هادر یابیم آن یار که در صومعه ها گم کردیم
 غزالی در سال (۴۵۰) یا (۴۴۹) هجرت متولد شده است و
 وفاتش بنا بر مشهور نیز در روز دوشنبه چهاردهم جمادی الثانی۲ سال
 ۵۰۵ یا بقول بعضی ۵۰۷ هجرت در قریه طابران نامی از قراء طوس واقع
 شده و در مدت عمر و تاریخ وفاتش گفته اند :
 نصیب حجت اسلام از این سرای سپنج

حیات پنجه دچار و وفات پانصد و پنج
 غزالی گفتن بحجة الاسلام بجهت انتساب او به دیه غزاله طوس یا
 برای اینست که شغل پشم ریزی پدرش بوده چنانیکه اشاره کردیم
 یا اینکه بجهت آنستکه پیر زنانی را که پشم رسیده خود را برای فروش
 میآورده اند دیده و بفقر وضعف و ناتوانی ایشان رحم کرده و صدقه داده
 و مردمان را بصدقه دادن ایشان امر و تشویق میکرده است .

۴۸ - خطیب بغدادی

مورخ و نویسنده مشهور تاریخ بغداد

خطیب بغدادی - احمد بن علی بن ثابت بن احمد بن مهدی بغدادی که معروف به خطیب بغدادیست یکی از مورخین و مشاهیر حفاظ و فقهها بوده و در اکثر علوم متداوله دست داشته و در هر يك از آنها تألیفات بسیاری نگاشته که زیاد بر شصت میباشد بلکه به نوشته بعضی در حدود صد کتاب میباشد و مشهور ترین آنها کتاب تاریخ بغداد است که در این اواخر در سال ۱۳۴۹ هـ ق - ۱۹۳۱ میلادی در چهارده جلد چاپ و حاوی ترجمه حال محدثین و علمای بغداد تا زمان خودش میباشد. مقدمه تاریخ بغداد که بشرح اصل و اسم و تاریخ بغداد محتوی بوده در سال ۱۹۰۴ میلادی در پاریس چاپ شده است .

خطیب بغدادی با اینکه از اعظام فقهها بوده و در علوم دیگر نیز توانا بوده در تاریخ و علم حدیث شهرت یافته است .

وفات خطیب روز دو شنبه - ۷ - ذیحجه سال

چهار صد و شصت و سه هجرت (۴۶۳ هـ - ق)

در بغداد در هفتاد و یک سالگی واقع شده و بحسب

وفات خطیب

و داستان قبر او

۱- مختصر شرحی از بناء و تاریخ بغداد و عظمت آن در دوره تمدن

اسلامی ضمن شرح حال غزالی درج گردیده .

وصیت خودش در جنب قبر بشر حافی مدفون گردید. گویند که شیخ ابوبکر بن زهراء صوفی، قبری برای خود نزد قبر بشر حافی تهیه کرده و هر هفته يك مرتبه در داخل آن قبر خوابیده و تمامی قرآن را تلاوت می کرد و بعد از وفات خطیب که میخواستند نزد قبر بشر دفن کنند اصحاب حدیث نزد ابوبکر مذکور آمده و خواستار دفن خطیب در قبر مذکور گردیدند ابوبکر هم شدیداً امتناع کرده تا ایشان قضیه را به ابو سعید صوفی اظهار کردند ابو سعید ابوبکر را احضار کرده و گفت نمی گویم که تو قبر خود را که بدان ترتیب برای خودت تهیه کرده ای به خطیب بده لکن همین قدر میگویم اگر بشر زنده بود و تو هم نزد او نشسته بودی و در همان حال خطیب وارد شده و بخواهد که او نزد تو بنشیند آیا دوست داری که تو بالاتر از خطیب و نزدیکتر به بشر نشسته باشی؟ گفت نه، فوراً بلند شده و خطیب را در جای خود می نشانم، ابو سعید گفت اکنون هم باید همین طور باشد. پس ابوبکر در اثر این جمله راضی شد که خطیب را در همان قبر او دفن کنند. بازی گویند که خطیب بلا عقب بوده و در حال مرض موت چون اولادی نداشته تمامی اموال خود را به فقراء و فقهاء و اصحاب حدیث تقسیم کرد و کتابهای خود را نیز به مسلمین دقت و وصیت کرد که لباسهایش را نیز بعد از وفاتش تصدق نمایند. و گویند خطیب در مکه به نیت آنکه بغداد را تاریخی نوشته و در جامع منصوری بغداد تدریس و املا می کرد و در جوار قبر بشر حافی مدفون گردد آب زمزم نوشیده بود اینك به هر سه مرام خود موفق گردید و از اشعار اوست - ان كنت تبغی الرشاد محضاً - لا مردنيك والمعاد - مخالف النفس فی هواها - ان الهوى جامع الفساد.

۴۹ - فخر رازی

از بزرگترین حکما و علمای اسلام، مؤلف تفسیر مفاتیح الغیب
فخر رازی - که به امام رازی و امام فخر الدین و شیخ الاسلام و ابن خطیب الری^۱
نیز مشهور بوده یکی از بزرگترین حکماء و علمای زمان خود است که در
علوم عقلیه و نقلیه از تاریخ و کلام و فقه و اصول و تفسیر و حکمت و
ادبیات و ریاضیات، مرجع استفاده افاضل که از بلاد دور و نزدیک حاضر
بحوزة درس او میشدند بوده است .

در حوزة درس امام رازی بیش از دو هزار دانشمند برای استفاده
می نشستند حتی در موقع سواری نیز قریب سیصد تن از فقها، تلامذه
او بجهت استفاده علمی در رکابش میرفتند و با این همه بسا بودی که در
اثر ژرف بینی و غوررسی اقوال حکمای یونان و تعمق در جرح و تعدیل
آنها بعضی از شبهات و شکوکی در مطالب عقلیه و دینیہ ابراز کرده و

۱- ری از شهرهای با عظمت و بزرگ ایران و نزدیک طهران حالیه بوده
که بدست مغول خراب شده و آثاری از برخی بناهای قدیمی آن نیز تا بامروز
باقیست. این شهر در قرن ششم بیش از پانصد هزار نفر جمعیت داشته اکنون
شهری بخشی از شهرستان تهرانست که مرکز آن شهرری (حضرت عبدالعظیم)
که در سر راه شوسه تهران به قم و دارای ۲۰ هزار نفر جمعیت است و مرقد
حضرت عبدالعظیم و مدفن بسیاری از سلاطین و علماء و بزرگان میباشد.

وافکار و اذهان مستمعین را در اضطراب و تشویش انداخته بسا که از حل و مدافعه آنها خودداری کردی. اشکالات رازی دسته بسیاری از دانشمندان را بخود سرگرم ساخت و آراء و عقاید درست علمی راست گردانید و دیگر نام فارابی و ابن سینا در انجمن‌های دانش کمتر برده میشد. مگر با خورده گیری فخر رازی!! و آنانکه خطابیات را از مقدمات برهانیه تمیز میدادند بسا در رد اشکالات فخر رازی ناتوان بودند و خورده گیریهای شبه علمی امام در افکار دانشمندان تأثیر شگفتی داشت. امام رازی که در حوزه درسش چنانکه گفته شد بیش از دوهزار عالم می نشستند و او هم در علوم افاده میداد، و هر جا که آرای مذاهب مختلف را می بایست بیان نماید همینکه با اسمعیلیه^۱ میرسید میگفت

**برهان قاطع ایشانرا
بچشم دیدم !!**

۱- اسمعیلیه عقیده دارند که پس از امام جعفر صادق علیه السلام فرزندش اسماعیل جانشین وی شده است و در سال ۱۵۹ از هجرت از دنیا رحلت کرده و فرزندش محمد جانشین وی شده است. لکن شیعه اثنی عشری معتقدند که اسمعیل در سال ۱۴۵ هجری قبل از وفات امام ششم از دنیا رفته است و پس از شهادت امام ششم، موسی بن جعفر علیه السلام جانشین آن امام بوده است. بهر حال اسماعیلیه یا شش امامی ها که از فرق شیعه محسوب میشوند دو تیره هستند که یک تیره از آنها (آقاخانیه) هستند که مرکزشان در پاکستان است و تیره دیگر آنها بنام (بهره) معروف هستند و اکثریت اسماعیلیان را تشکیل میدهند و مرکزشان در هندوستان است. از اسماعیلیه اضافه بر هندوستان و پاکستان عده ای نیز در ایران و سوریه و آفریقا زندگی میکنند و جمعیت آنانرا در حدود ده یا بیست میلیون نفر تخمین زده اند.

(پیروان ملاحده که خدا سرنگو نشان کند چنین و چنان میگویند و حال آنکه برهانی قاطع بر حقانیت خود ندارند !!)

البته ما هم کم و بیش شنیده یا خوانده ایم که اسماعیلیه که در کار خود مردمانی هشیار و بیدار بودند و قاعه محکمی مانند **دثر الموت** و امثال آن را در اختیار داشتند پیوسته مواظب و مراقب حرکات دشمنان خود بودند ، و جاسوسان از جان گذشته در گوشه و کنار داشتند که گاه گاه بمخالفین خود ناگهانی می تاختمند و آنان را بخاک و خون در میکشیدند و تا چندی زبان بدگویان را از بیم خنجرهای خونریز مأمورین خود که فدائی نامیده میشدند در کام آنها می خشکانیدند .

روزی مردی دانش آموز با لباس اهل علم کتابی زیر بغل بحوزه درس امام وارد شد و تا آخر درس بر جای ماند روزهای بعد هم آمد و البته او هم مانند صدها امثال خود در صف دانش آموزان می نشست و هرچند یکبار در مباحثه علمی و جدال طلاب وارد میشد و اتفاقاً از عهده بیان نکته های دقیق علمی هم خوب بر می آمد تا آنجائیکه پس از دو هفته بعنوان يك طلبه فاضل و فصیح شناخته گشت و اعتماد استاد را جلب کرد . روزی چندان صبر کرد تا حوزه درس از هم پاشید و امام از وی پرسید :

آیا حاجتی داری ؟ عرض کرد : مطلبی محرمانه دارم . امام پیش افتاد او را باخود بدرون اطاقی برد و از آن نیز بدیگر اطاق که خلوتخانه مخصوص و کتابخانه بود رفتند و شاگرد درستکار همین که وارد خلوت گشت در راستوار بر بست و بی محابا پیش دویده امام را بالای دو دست بلند کرده بر زمین کوفت (لیکن بنرمی) سپس کاردی تیز و دو دم که

لای جلد کتاب پنهان کرده بود بیرون کشید بحلقوم امام نهاده گفت :
- سیدنا میفرماید اینست برهان بر نده ما که سزاوار فهم تو

میباشد ! اما از آنجا که احترام برخی از فضایل تو بر ما لازم است
دومین برهان را هم فرستادیم . این کیسه پر از سیصد دینار زر سرخ
نیشابوری است و هر ساله نیز همین مبلغ از وکیل ما ، در ری ابوالفضل
نباتی برای تو برقرار خواهد بود و خواهد رسید مگر آنکه باز بار دیگر
زبان درازی نمائی که برهان نخستین را خواهی یافت !

امام پس از آنکه این وضع را دید بالتماس و زاری آمده و
بزبان حال میگفت :

قتل این خسته بشمشیر تو تقدیر نبود

ورنه هیچ از دل بی زحم تو تقصیر نبود

و سپس افزود اعتراف دارم که بد گفته و بد کرده ام ، برهان دومین
را با دل و جان پذیرفتم و عهد می بندم که مادام العمر از حق شناسی
سیدنا باز نایستم .

باید یاد آوری نمایم که پیروان اسماعیلیه حسن صباح و
جانشینان وی را بعنوان (سیدی) یعنی خواجه من یا (سیدنا) یعنی خواجه
ما خطاب میکردند .

امام رازی از آن تاریخ به بعد هر زمان که در اثنای وعظ یا
درس سخن به نقل قول بیان آرای اسماعیلیه منتهی میگشت با بیانی مبهم
از آن در میگذشت و این بر شاگردان هوشمند او روشن شد تا سر
انجام از او پرسیدند که چگونه است (بیشترها درباره اسماعیلیه نفرین کرده
آنان را بلقب ملحد و زندیق میخواندید و مدتی است که راه و رسم

مجامله و ابهام را پیشه خود ساخته‌اید).

امام لبخندی زده می‌فرمود :

برهان قاطع ایشانرا بچشم خود دیدم !!

او آخر زندگانی
فخر رازی
فخر رازی عاقبت به خوارزم رفته و بجهت پاره
مذاکرات دینی که با علمای آنجا کرد محکوم
باخراج بلد گردید . پس به ماوراءالنهر رفته

و باز بهمان سبب تبعید و به ری که وطن اصلی و مولد او بود برگشته
ویک طبیب ثروتمندی که فقط دو دختر داشت هر دو را بعقد ازدواج دو
پسر او در آورد و باندک فاصله خود طبیب مرده و تمامی ثروت او به حیظه
تصرف امام در آمد . پس بخراسان رفته و مورد عنایت ملوکانه سلطان
خوارزمشاه واقع گردید و عاقبت درهرات توطن کرده و به هر دو زبان
عربی و فارسی وعظ کردی و در حال وعظ وجد و حالی بدو دست
میداد که بسیار میگریست و روزی در بالای منبر اهل بلد را عتاب کرده
و این شعر را فرو خواند .

المرؤءادام حیا یستمهان به
و نیز بهر يك از دو زبان (تازی و فارسی) شعر نیز خوب می‌گفته است
و از اوست .

نهایة اقدام العقول عقل
و اکثر سعی العالمین ضلال
دارو احنافی و حشمته من جسمونا
و حاصل دنیا اذی و وبال
ولم نستفد من بحثنا طول عمرنا
سوی آن جمعنا فیه قیل و قال
و کم قدر اینا من رجال و دولة
فبادوا جمیاً مسرعین و زالوا
و کم من جبال قد علت شرفاتها
رجال فزالوا و الجبال جبال

ارواحنا لیس ندری این مذهبها وفي التراب تواری هذه الجثث
کون یری و فساد جاء یتبعه الله اعلم ما فی خلقه عبث
از اشعار فارسی او

کز دل من ز عالم محروم نشد
کم ماند ز اسرار که مفهوم نشد
هفتاد و دو سال عمر کردم شب و روز
معلوم شد که هیچ معلوم نشد
کنه خردم در خور اثبات تو نیست
و آرامش جان جز بمناجات تو نیست
من ذات ترا بواجبی کی دانم
داننده ذات تو بجز ذات تو نیست
هر جا که ز مهرت اثری افتاده است
سودا زده بر گذری افتاده است
در وصل تو کی توان رسیدن کانجا

هر جا که نهی پای سری افتاده است

فخر رازی در فنون و علوم متنوعه تصنیفات

مصنفات

بسیاری دارد که فقط چندی از آنها را در اینجا

فخر رازی

ذکر مینمائیم . اساس التقدیس یا تأسیس

التقدیس در کلام که برای ملک عادل سیف الدین تألیفش داده و هدیه اش
کرده و در قاهره چاپ شده . اسرار النجوم چنانکه به نقل کشف الظنون
ذهبی این کتاب را به فخر رازی نسبت داده و گوید : که آن سحر صریح
است . تفسیر کبیر که بنام مفاتیح الغیب است - المباحث المشرقیه که

کتابی است بزرگ در علم الهی و طبیعی و تمامی آراء حکما و نتایج اقوال ایشان را با جوابهای آنها حاوی بوده و بگفته کشف الظنون ظاهر بعضی از کلمات آن مخالف ظاهر شریعت حقه بوده لکن در مقام تحقیق معلوم میشود که در معنی مخالفتی نیست و فقط مخالفت لفظی است **محصل افکار و المتقدمین و المتأخرین من الحكماء و المتکلمین** که در قاهره با تلخیص المحصل خواجه نصیر الدین طوسی باهم چاپ شده - **تفسیر قران مجید** که همان **مفاتیح الغیب** و به تفسیر کبیر معروف و بارها در مصر و اسلامبول چاپ شده و بقول ابن خلیکان حاوی مطالب غریبه میباشد و لکن خود فخر رازی موفق با کمال آن نشده و شیخ نجم الدین احمد بن محمد قمولی تتمه ای بر آن نوشته و او نیز پیش از تکمیل وفات یافته و قاضی القضاة احمد بن خلیل خوئی، ناقص مانده آنرا تکمیل کرده و بیایانش رسانید . و کتب بسیاری نیز در علوم مختلفه منطبق و حکمت و کلام و هندسه طب و غیره ها تألیف کرده که مهمتر از همه تفسیر کبیر مذکور در فوق است. از جمله کتابهای امام رازی **آداب الملوك**^۱ است که در رفتار و

۱ - مینویسد : بدانکه چون پادشاه سایه خداست و نایب پیغمبر باید

او را خصلتهای آراسته و طریقههای پیراسته باشد و بقدر امکان در کل احوال

تشبه پیغمبر کند و ما از آن نه صفت اندرین کتاب بیاوریم و کتاب را بر آن

ختم کنیم اصل اول : پادشاه باید که حکیم باشد ... اصل دوم : پادشاه

باید که کریم بود ... اصل سوم : پادشاه باید که اندیشه او بر قول و فعل

او غالب بود و از کارها بعبادی قانع نبود ... اصل چهارم : پادشاه باید که

در عفو فرمودن تأخیر نفرماید و در عقوبت کردن اندیشه فرماید زیرا که

بقیه در صفحه مقابل

گفتار و کردار سلاطین و اندرز پادشاهان نوشته که در حاشیه بذكر چند سطرى از آن میپردازیم .

وفات فخر رازی در روز دوشنبه عید فطر اسلامی سال ششصد و ششم هجرت مطابق هزار و دویست و نهم میلادی در حدود شصت و دو یا هفتاد و سالگی در هرات^۱ واقع شده و بنوشته بعضی محض احترام و تجلیل بسیاری که از طرف دولت وقت در باره وی بوده در دل فرقه کرامیه^۲ تولید حسد کرده و مسمومش نمودند .

بقیه از صفحه مقابل
باشد که در ثانی الحال پشیمان شود و از پشیمانی هیچ نعمی حاصل نشود...
اصل پنجم: پادشاه باید که بر رعیت نیک مشفق بود و بر طریق داد کردن ملازمت نماید که پیغامبر میفرماید: عدل ساعة خیر من عبادة سبعین سنة و علت این آنست که نفع عبادت با آنکس گردد اما عدل با همه خلایق گردد . اصل ششم: پادشاه باید که دخالت و مجالست با اهل علم و فضل کند زیرا که پیدا کردیم که کار پادشاه سیاست کردن ظاهر است و کار عالم سیاست کردن باطن است و نظام و قوام عالم بوجود هر دو حاصل شود ... اصل هفتم باید که پادشاه چندان مهیب نبود که اصحاب تجارب جهة مصلحت بروی عرضه نتوانند کرد و چندان حلیم نبود که هر کس هر چه با وی تقریر کند .

۱ - از شهرهای بزرگ و معتبر خراسان قدیم که سالها مرکز حکومتهای ایرانی بعد از اسلام و قانون نشر تمدن ایرانی و تا دوره سلطنت ناصرالدین شاه قاجار جزء خاک ایران بوده و اکنون جزء خاک کشور پادشاهی افغانستان (همسایه شرقی ایران) در کنار هریرود واقع شده و در حدود هشتاد هزار نفر جمعیت دارد .

۲ - به کتاب ۷۳ ملت رجوع شود.

۵۰- ابن مسکویه

فیلسوف و طبیب اسلامی در قرن پنجم هجری

ابن مسکویه- احمد بن محمد یا ابوعلی بن مسکویه از بزرگترین فلاسفه و اطبای اسلامی اوایل قرن پنجم هجرت بوده است و با ابوریحان بیرونی و ابن سینا و نظائر ایشان معاصر است و اضافه بر مهارت در هر دو قسمت علمی و عملی طب که داشته ، در لغت و منطق و ادب و شعر و کتابت و ریاضیات و اقسام فلسفه فاضل بوده است .

ابن مسکویه مدتی خازن کتب (کتابدار) ابن العمید بوده است و در دربار ملوک دیالمه ندیم مخصوص عضدالدوله^۱ دیلمی و محرم اسرار و خزانه دار بیت المال وی بوده و از دو جهت لقب خازن داشته و جدش یعقوب نیز خازن ری بوده است .

از تألیفات
او

الفوز الاصحح در فلسفه که در بیروت و قاهره چاپ شده - احوال الحكماء المتقدمین وصفات انبیاء السالفین و احوالهم - الاشربه و ما يتعلق

۱- عضدالدوله دیلمی (۳۳۸-۳۷۲) یکی از مقتدرترین پادشاهان بعد از اسلام ایران بوده و آثار و بناهایی نیز در فارس و بغداد از خود بیادگار گذاشته از جمله بنامیر بر روی رودخانه (کر) در فارس و بیمارستان بزرگ و مجیزی در بغداد بنام بیمارستان عضدی تأسیس کرد .

بها من الاحكام الطيبه - تهذيب يا طهارة الاعراق که در اخلاق و حکمت عملیه بسیار مفید است و بارها در مصر و بیروت و قاهره چاپ شده و خواجه نصیر طوسی در دیباجة کتاب اخلاق ناصری، این کتاب و مؤلفش را ستوده و هم بامر ناصرالدین محتشم از عربی بفارسی ترجمه اش کرده و دو قسم دیگر از حکمت، تدبیر منزل و سیاست مدن را بدان افزوده و به اخلاق ناصری موسومش ساخته و بارها در ایران چاپ شده است. دیگر (جاویدان خرد) است گویند که اصل این کتاب که در آداب و اخلاق و حکم است تألیف هوشنگ شاه پیشدادی یا بعضی از حکماء و دانشمندان عصر او بوده که بنام وی تألیف کرده اند و همچنان در خزانه ایشان محفوظ بوده تا در زمان مأمون عباسی بدست آمده و وزیرش حسن بن سهیل قسمتی از آن را مخلص و عربی ترجمه اش کرده و آنرا مخلص جاویدان خرد موسوم ساخته و ابن مسکویه نیز همین مخلص عربی را مرتب و مهذب کرده و مطالب مهمی بدان افزوده و بفارسی ترجمه اش کرده و بنام اصلی قدیمش جاویدان خرد مسمی گردانید و عین مخلص عربی مذکور را هم در دیباجة کتاب آداب العرب درج ساخته و علامه محسن امین عاملی کتاب آداب العرب را که حاوی مخلص مذکور هم هست در مجلد دهم اعیان الشیعه ضمن شرح حال ابن مسکویه در شصت و چند صفحه نقل کرده و در دمشق (شام) چاپ شده است - و همچنین تألیفات دیگری نیز از ابن مسکویه هست که از ذکرش صرف نظر میشود که موجب تطویل کلام نشود.

وفات ابن مسکویه در نهم صفر چهارصد و بیست یا بنا بر مشهور بیست و یکم هجری قمری در اصفهان واقع و در تخت فولاد مدفون است.

فهرست دانش این کتاب

غیر از آنچه در ذیل صفحات از کتب و مقالات مورد استشهاد و استناد قرار گرفته بقیه از قرار ذیل است

تاریخ تمدن اسلام	جرجی زیدان
ملل و نحل	شهرستانی
تاریخ علوم	پیروسو
تاریخ آموزش و پرورش	پروفسور صدیق
عزة الامس و ذله اليوم	بلبله بادکوبه
در تکاپوی تمدن	آدوین پالو
آینده	دوره
احیاء العلوم	حجة الاسلام غزالی
چهار مقاله	عروسی سمرقندی
تقدم	دوره
آثار الشیعة الامامية	
عبدالعزیز جواهر کلام	
رباعیات خیام	خیام
مراسد الاطلاع فی معرفة الامکنه	
والبقا	یاقوت حموی
گفتارهای رادیو	دایره تبلیغات رادیو
قصص العلماء	محمد سلیمان تشکانی
تاریخ مفصل ایران	دکتر عبدالله رازی
تاریخ ادبیات ایران	دکتر شفق
خیام شاعر	بزرگ علوی
تاریخ فلاسفه اسلام	مرتضی مدرسی
تاریخ شعراء	ذکاء الملك
تاریخ علم	ژرژ سارتن
تاریخ تصوف در اسلام	دکتر غنی
تاریخ تحولات اجتماعی	
اطلاعات ماهانه	دوره
فرهنگ امیر کبیر	خلیلی و شمیم
اطلاعات در نیم قرن	مسعودی
کیمیای سعادت	غزالی
یادگار	دوره
سخن	دوره
طبقات سلاطین اسلام	استانلی لین پول
شوخی علماء	رحیم زاده صفوی
جغرافیای مفصل عمومی	عباس اقبال
داستان بشر	هندریک ویلم وان لون
گالنامه	دوره
عجائب الہنخوقات	زکریای قزوینی
نزهة القلوب	حمدالله مستوفی
مکتبهای سیاسی	بهاء الدین یازارگاد
سعدی نامه	وزارت فرهنگ
لغات تاریخی و	
جغرافیائی	احمد رفعت افندی
تعلیم و تربیت	وزارت فرهنگ
قادة الفكر (پیشوایان	
فکر)	دکتر طه حسین
اخلاق ناصری	خواجه نصیر طوسی
کلیات سعدی	به تصحیح فروغی

مآثر و آثار	اعتماد السلطنه	جغرافیای تاریخ ایران	استاد بارتولد
ریحانة الادب	مدرس تبریزی	رازمیای مردان بزرگ	مهرداد مهرین
قصص قرآن	صدرالدین بلاغی	نجوم برای همه	رزم آراء
فرهنگ عمید	حسن عمید	رسالات هفتگانه	
تاریخ گزیده	حمدالله مستوفی	بروفسور لطفی لونیان	
مقالات علمی و سیاسی	فرصة الدولة	تاریخ فلاسفه بزرگ	عمادی
قهرمانان تمدن	ژوزف کانلر	سیر حکمت در اروپا	فروغی
گنجین از کتاب پلو تارک	پلو تارک	تاریخ و جغرافیای غرب	
بزرگان دنیا	ترجمه روحی	ایران	دکتر کریمی
ریاض المعارفین	رضا قلیخان هدایت	تاریخ تمدن	عباس اقبال
نامه دانشوران	از مؤلفین اربعه آن	فجر الاسلام	احمد امین مصری
اعتماد بنفس	سموئیل اسمایلز	ضحی الاسلام	احمد امین مصری

فهرست کتاب

صفحه	موضوع	صفحه	موضوع
۱۶۵-۱۶۶	۲۶- اسحق موصلی	۳-۶	مقدمه
۱۶۷-۱۶۸	۲۷- اسحق بن ابراهیم	۹-۱۹	۱- محمد زکریای رازی
۱۶۹-۱۷۲	۲۸- ابن یونس	۲۰-۳۱	۲- ابوریحان بیرونی
۱۷۳-۱۷۵	۲۹- شرف الدین طوسی	۳۲-۴۵	۳- شیخ الرئیس ابوعلی سینا
۱۷۶-۱۷۷	۳۰- علی بن رضوان	۴۶-۵۵	۴- حکیم عمر خیام
۱۷۸-۱۸۱	۳۱- ابن میثم	۵۶-۵۷	۵- البتانی
۱۸۲-۱۸۳	۳۲- ابن ماجه	۵۸-۶۰	۶- ثابت بن قره حرانی
۱۸۴-۱۸۶	۳۳- مهذب الدین	۶۱-۶۲	۷- ابوالوفا - نورجانی
۱۸۷-۱۹۰	۳۴- ابن جلیجل	۶۳-۶۵	۸- زهرای - خلف بن عباس
۱۹۱-۱۹۳	۳۵- ابن بیطار	۶۶-۷۲	۹- فارابی - ابو نصر
۱۹۴-۱۹۵	۳۶- دمیری	۷۳-۷۴	۱۰- یعقوب بن اسحاق کندی
۱۹۶-۲۰۴	۳۷- ابن الرومیة	۷۵-۷۷	۱۱- خوارزمی
۲۱۵-۲۱۱	۳۸- ابن ابی اصیبعه	۷۸-۸۶	۱۲- ابو معشر بلخی
۲۱۲-۲۱۳	۳۹- ابن عساکر	۸۷-۸۹	۱۳- ابن رشد
۲۱۴-۲۱۷	۴۰- ابن اثیر	۹۰-۱۰۶	۱۴- جابر بن حیان
۲۱۸-۲۲۴	۴۱- ابن خلدون	۱۰۷-۱۰۸	۱۵- ابن هیثم
۲۲۵-۲۲۹	۴۲- ابن خلکان	۱۰۹-۱۲۷	۱۶- خواجه نصیر طوسی
۲۳۰-۲۳۳	۴۳- حمد الله مستوفی	۱۲۸-۱۳۱	۱۷- مسعودی
۲۳۴-۲۳۷	۴۴- زکریای قزوینی	۱۳۲-۱۳۵	۱۸- یاقوت حموی
۲۳۸-۲۵۰	۴۵- ابن بطوطه	۱۳۶-۱۳۷	۱۹- ابوالفداء
۲۵۱-۲۵۵	۴۶- بنی موسی	۱۳۸-۱۴۲	۲۰- طبری - ابن جریر
۲۵۶-۲۶۵	۴۷- امام محمد غزالی	۱۴۳-۱۵۲	۲۱- مقدسی
۲۵۶-۲۶۷	۴۸- خطیب بغدادی	۱۵۳-۱۵۵	۲۲- ابواسحق اصطخری
۲۶۸-۲۷۵	۴۹- فخر رازی	۱۵۶-۱۵۹	۲۳- ابن فضل الله
۲۷۶-۲۷۷	۵۰- ابن مسکویه	۱۶۰-۱۶۲	۲۴- مقریزی- تقی الدین
		۱۶۳-۱۶۴	۲۵- سعید بن مسجع

